

มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สังวรณนามัญชรี

และ

สังวรณนานิยาม

คู่มือศึกษา

หลักการอธิบายความพระบาลีและอรรถกถา-ฎีกา

พระธรรมโมลี

ตรวจชำระ

พระคณธสาราภิวังศ์

เรียบเรียง

สังวรรณนามัญชรี
และ
สังวรรณหานิยาม

คู่มือศึกษา

หลักการอธิบายความพระบาลีและอรรถกถา-ฎีกา

พระคันทสาราภิวังค์

เรียบเรียง

พระธรรมโมลี ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.

เวทย์ บรรณกรกุล ป.ธ.๙, พธ.บ., ศษ.ม.

ตรวจชำระ

สังวรรณนามัญชรี และ สังวรรณหานิยาม
คู่มือศึกษาหลักการอธิบายความพระบาลีและอรรถกถา-ฎีกา

พระคันทสราภิวงศ์
เรียบเรียง

พระธรรมโมลี ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.

เวทย์ บรรณกรกุล ป.ธ.๙, พธ.บ., ศษ.ม.
ตรวจชำระ

จัดพิมพ์โดย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

แบบปก/รูปเล่ม

เวทย์ บรรณกรกุล

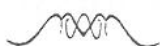
เดือน/ปีพิมพ์

กุมภาพันธ์ ๒๕๔๕

พิมพ์ที่

โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร นายบุญส่ง รูปงาม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๐-๒๔๑๒-๒๙๗๕

สัมโมทเนียกถา

ภาษาบาลี หรือ ภาษามคธ ที่เป็นภาษาบันทึกพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในรูปของคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือบันทึกคัมภีร์ระดับรองๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ดังนั้น ผู้จะศึกษาบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ จำเป็นจะต้องศึกษาหลักภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งเสียก่อน การศึกษาหลักภาษาบาลีระดับธรรมดาถือว่ายังไม่เพียงพอที่จะศึกษาพระไตรปิฎกในเชิงวิเคราะห์ห้วงใจได้ แต่ต้องเป็นการศึกษาหลักภาษาบาลีที่มีอยู่ในกลุ่มคัมภีร์ "สัตททวิเสส" คือ

๑. กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา หรือหลักไวยากรณ์บาลี เช่น คัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัตทนีติ เป็นต้น
๒. กลุ่มคัมภีร์นิฆนฺตฺตฺว คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานปิปปิกกา เป็นต้น
๓. กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณะ คือ คัมภีร์ว่าด้วยหลักและวิธีประพันธ์ฉันท/คาถาภาษาบาลี เช่น คัมภีร์วุตโตทัย เป็นต้น
๔. กลุ่มคัมภีร์เกฏฐกะ คือ คัมภีร์แสดงกลวิธีแต่งคำและประโยคให้ไพเราะเพราะพริ้ง แสดงวิธีใช้ถ้อยคำที่ปราศจากโทษและอรรถรสของคำและประโยค เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการ

คัมภีร์สัตทททวิเสสเหล่านี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ต่างมีความรู้เชี่ยวชาญแตกฉานพระไตรปิฎก จากนั้นท่านได้รวบรวมประมวลความรู้หลักภาษาที่มีอยู่ในบาลีพระไตรปิฎกมาแต่งเป็นหลักภาษา หรือไวยากรณ์ครอบคลุมหลักภาษาบาลีพระไตรปิฎกทั้งหมด

เมื่อกุลบุตรผู้ใคร่ศึกษา ได้ศึกษาคัมภีร์สัตทททวิเสสแตกฉานดีแล้ว ไปศึกษาบาลีพระไตรปิฎก จะไม่มีความอึดอัดสงสัยในบทพระบาลี จะมีแต่ความปลอดโปร่งโล่งใจ เกิดความเพลิดเพลินดื่มด่ำใจในรสพระสัทธรรมเหมือนท่องเที่ยวไปในอุทยานที่ดาราดาษด้วยไม้ดอกนานาพรรณ ฉะนั้น พระโบราณจารย์จึงกล่าวว่า คัมภีร์สัตทททวิเสสเป็นคัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎก จะเห็นได้จากสูตรที่ ๕๒ ของคัมภีร์ กัจจายนะว่า **ชินวจนยุตตํ หิ** (สูตรที่จะแสดงต่อไปนี้ สมควรต่อพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมารทั้ง ๕ เท่านั้น)

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นวิทยาเขตหนึ่งของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดการศึกษาระดับปริญญาตรี สาขาบาลีพุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นหลักสูตรที่นำคัมภีร์พระไตรปิฎกมาจัดเป็นวิชาเอก นำคัมภีร์สัตทททวิเสส มาจัดเป็นวิชาแกนพระพุทธานุศาสตร์ ควบคู่กับหมวดวิชาพื้นฐานทั่วไปตามระบบการจัดการศึกษาระดับอุดมศึกษา

กล่าวเฉพาะหมวดวิชาแกนพระพุทธานุศาสตร์ที่ศึกษาคัมภีร์สัตทททวิเสสนั้น คัมภีร์ตำราสำหรับศึกษาค้นคว้า ยังมีไม่เพียงพอเนื่องจากคัมภีร์สัตทททวิเสสนี้ บางคัมภีร์ยังอยู่ในรูป ของใบลานตัวขอม บางคัมภีร์ก็สูญหายไปจากเมืองไทยนานหลายร้อยปี หรือบางคัมภีร์ก็อยู่ในรูปอักษรของภาษาพม่า

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เล็งเห็นความสำคัญ
ของคัมภีร์สัตททวิเสส จึงได้จัดโครงการปริวรรตและแปลคัมภีร์
สัตททวิเสสขึ้นจำนวน ๕๒ คัมภีร์ และจัดทำแผนดำเนินการตั้งแต่ปี
พ.ศ. ๒๕๔๓ - ๒๕๕๒ เป็นเวลา ๑๐ ปี คณะผู้ทำงานโครงการคือ
พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ประธานโครงการ พระมหาสมลักษณ์
คณฺฐสาโร ที่ปรึกษาโครงการ พระมหานิมิตร ฐมฺมสาโร นายแพทย์
บุญคุ้ม เจ้าหน้าที่โครงการ นายจกกฤษณ์ จันทรดำ และนายจำรูญ
ธรรมดา นักวิชาการประจำโครงการ ได้ดำเนินการแปลและเรียบเรียง
เสร็จสมบูรณ์แล้วหลายคัมภีร์

เพื่อให้พระภิกษุสามเณรและผู้สนใจทั่วไปมีคู่มือการศึกษา
ภาษาบาลีที่ถูกต้องสมบูรณ์แบบ ไม่คลาดเคลื่อนจากพุทธประสงค์
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม จึงจัดให้มีโครงการพิมพ์
คัมภีร์สัตททวิเสส โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้

๑. เพื่อจัดพิมพ์คัมภีร์สัตททวิเสส ในโครงการปริวรรตและ
แปลคัมภีร์สัตททวิเสสจำนวน ๕๒ คัมภีร์
๒. เพื่อให้คัมภีร์สัตททวิเสส ซึ่งถือว่าเป็นกลุ่มคัมภีร์หลัก
ภาษาบาลี เป็นเสมือนกุญแจไขพระไตรปิฎกได้รับการ
เผยแผ่ไปอย่างกว้างขวาง
๓. เพื่อให้พระภิกษุสามเณร และผู้สนใจในการศึกษาภาษา
บาลีมีคู่มือการศึกษาที่ถูกต้องสมบูรณ์ ไม่คลาดเคลื่อน
จากพุทธประสงค์

คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย มีผู้จัด
ทำแล้วหลายฉบับ ฉบับแปลเป็นภาษาไทยก็มีหลาย ๆ สถาบันจัดทำ

คัมภีร์ระดับรอง ๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ก็มีจัดพิมพ์ออกเผยแพร่บ้างแล้ว แต่คัมภีร์อันเป็นคู่บารมีเป็นเสมือนกุญแจไขพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์สัตททวิเสสทั้ง ๔ กลุ่มที่กล่าวมานี้ ยังมีไม่เพียงพอที่จะศึกษา หากจัดทำสำเร็จจะเป็นเครื่องเชิดชูคัมภีร์พระไตรปิฎกให้สูงค่ายิ่งขึ้น นอกจากนั้นยังเป็นศักดิ์ศรีและอาภรณ์อันล้ำค่า ใช้เป็นเครื่องประดับชาติ ประดับศาสนา ประดับวัดวาอาราม ประดับเจ้าสำนักเรียนและพระภิกษุสามเณรทั่วไป ประดับสถาบันการศึกษาทั้งฝ่ายธรรมฝ่ายโลก ประดับบุคคลผู้สนใจใคร่หาความรู้เรื่องการวิเคราะห์ การตีความหมายพระพุทธรพจน์ในพระไตรปิฎกตามหลักภาษาบาลีชั้นสูง พระภิกษุสามเณรรูปใด สถาบันการศึกษาใด หรือบุคคลใดมีคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ฎีกาอยู่แล้ว สมควรอย่างยิ่งที่จะต้องมีคัมภีร์สัตททวิเสสชุดนี้ไว้เคียงคู่ด้วย เหมือนหลักภาษาไทยเคียงคู่ภาษาไทยฉะนั้น

อนึ่ง คัมภีร์สัตททวิเสสนี้ เป็นหนังสือชุดใหญ่ ประมาณว่า หากจัดแปลและพิมพ์เป็นรูปเล่มทั้งหมด จะเป็นหนังสือประมาณ ๕๒ เล่ม ฉะนั้น การแปลและพิมพ์ให้แล้วเสร็จในคราวเดียว จึงเป็นการทำได้ยากยิ่งและต้องใช้เวลานาน ต้องใช้บุคลากรและทุนทรัพย์ในการจัดทำต้นฉบับและจัดพิมพ์จำนวนมาก ทางวิทยาเขตฯ จึงจัดพิมพ์เป็นคราว ๆ ไป จนกว่าจะครบจำนวนของคัมภีร์ในโครงการที่ตั้งไว้

ความบังเกิดขึ้นแห่งคัมภีร์สัตททวิเสสดังกล่าวในประเทศไทยนั้น มีทั้งสิ่งที่ดีลบนัดใจและภาวการณ์เฉพาะหน้าเข้าช่วยส่งเสริมอีก กล่าวคือ ความตั้งใจแน่วแน่ที่จะปฏิบัติภารกิจอันเป็นหน้าที่ของวิทยาเขตฯ รองอธิการบดี ทั้งของฝ่ายคณะกรรมการจัดปรีวรรตและ

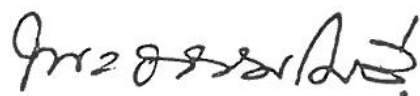
[น]

แปล และยังได้อาศัยความร่วมมือด้วยดีจากพระเถรานุเถระ ตลอดจนทั้ง
พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย

ในปีการศึกษา ๒๕๔๕ นี้ พระครูกล้วยาณกิจจานุกูล รักษา
การแทนเจ้าอาวาสวัดกล้วยาณมิตร พระปลัดต่อศักดิ์ สุนทรวาที รักษา
การแทนเจ้าอาวาสวัดโบสถ์ ปทุมธานี พระมหามิชัย วีรปญโญ ผู้ช่วย
เจ้าอาวาสวัดอรุณราชวราราม พระจิตติพงษ์ ปสนุนจิตโต ผู้ช่วยเจ้า
อาวาสวัดสวัสดิวารีสีมาราม ฝ่ายอุบาสกอุบาสิกา มี ดร. ทรงศักดิ์
เออาพาร และอาจารย์นิศา เชนะกุล ได้พิจารณาถวายเป็นความอุปถัมภ์
การจัดพิมพ์คัมภีร์สัทททาวิเสสในโครงการทั้งหมด

สำหรับคัมภีร์สังวรรณนามัญชรี และคัมภีร์สังวรรณหานิยามนี้
พระประกิจ ปญญาสาโร และอุบาสกอุบาสิกาวัดสวัสดิวารีสีมาราม
รับเป็นเจ้าภาพจัดพิมพ์

ในนามมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต
บาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ขอขอบคุณขอบใจและอนุโมทนาบุญ
กับทุกท่านมา ณ โอกาสนี้ด้วย

(พระธรรมโมลี)

รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม

เจ้าคณะภาค ๑

คำนำ

คัมภีร์สังวรรณนามัญชรี เป็นไวยากรณ์ที่ว่าด้วยวิธีอธิบายรูปศัพท์ และความหมายในอรรถกถา - ฎีกา ผู้เขียนได้อิงอาศัยคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ ที่รจนาโดยพระญาณวรเถระ พระเถระชาวพม่าในสมัยอังวะแห่งพุทธศตวรรษที่ ๒๒ อุทาหรณ์ส่วนใหญ่ที่มีปรากฏในคัมภีร์นี้ เป็นสาธกที่นำมาจากอรรถกถาและฎีกา นอกจากนั้น ผู้เขียนยังได้อธิบายกฎไวยากรณ์ที่เกี่ยวข้องกับสังวรรณนานั้นๆ ตามมติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนะ, ปทรูปสัทธา และโมคคัลลนานะเป็นต้น

ท่านพระญาณวระ ผู้รจนาคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์มีนามเดิมว่า ปะยอ (สำราญ) เกิดเมื่อวันเพ็ญเดือน ๖ ใน พ.ศ. ๒๒๖๕ ที่หมู่บ้านปะตีโกง เมืองตองตะวิน ชาวพม่า จึงเรียกท่านว่าตองตะวินชಾಯาต่อ (อาจารย์ตองตะวิน) หรือเรียกตามชื่อว่าชินจีปะยอชಾಯาต่อ (อาจารย์ปะยอ) ท่านบรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๐ ขวบ ณ วัดกันโย เมืองตองตะวิน ภายหลังได้พำนักอยู่วัดมินคลาโงดอันเป็นวัดที่พระเจ้ากรุงอังวะพระนามว่า พระเจ้านองต่อจี ทรงสร้างถวาย ท่านดำรงสมณศักดิ์คือญาณภิธัมมลังการมหาธัมมราชครู เป็นสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ใน พ.ศ. ๒๒๙๗ ในสมัยที่พระเจ้านองต่อจีผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๐๓-๒๓๐๖ ยังทรงเป็นมหาอุปราชอยู่ ชาวพม่า ยกย่องท่านว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก, ภาษาบาลี, ภาษาสันสกฤต และวิชาโหราศาสตร์เป็นต้น จึงได้รับสมญาว่า มการโลปะชಾಯาต่อ (อาจารย์ผู้ลบ ม อักษร คือไม่มีศาสตร์ที่ไม่รู้) ท่านมรณภาพ พ.ศ. ๒๓๐๕ เมื่อมีอายุเพียง ๓๙ ปี ผลงานของท่านมีทั้งหมด ๓๙ คัมภีร์ คัมภีร์ที่สร้าง

[ญ]

ชื่อเสียงแก่ท่านอย่างมาก นอกจากคัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ คือคัมภีร์ปทวิจารณ์ ต่อมาภายหลังคัมภีร์สัตตสารัตถชาลินี และคัมภีร์กัจจายนเภทะ ได้นำข้อความบางตอนที่คัดจากคัมภีร์ปทวิจารณ์มาผูกขึ้นเป็นคาถา

คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นด้วยภาษาพม่า เพื่อให้กุลบุตรชาวพม่าศึกษาและทรงจำได้โดยสะดวก คัมภีร์นี้ว่าด้วยแนวทางการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายในอรรถกถา-ฎีกา แม้กฎเกณฑ์ที่คัมภีร์นี้ได้บัญญัติขึ้น จะไม่มีชื่อปรากฏโดยตรงในอรรถกถา-ฎีกา แต่ก็เป็นกฎสำคัญที่ช่วยให้เข้าใจจุดมุ่งหมายในการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ฉะนั้น โบราณจารย์ชาวพม่า จึงยกย่องคัมภีร์นี้ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน แม้การเรียนการสอนหลวงของรัฐบาลสหภาพพม่าและสมาคมเอกชน ก็ได้บรรจุคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรในชั้นธรรมาจริยะ (ครูสอนธรรม) ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของการศึกษาในประเทศสหภาพพม่า

คัมภีร์สังวรรณนาวิจารณ์ มี ๗ หมวด อุทาหรณ์ส่วนใหญ่ที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้ เป็นสาธกที่นำมาจากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี อาทิเช่น นยาสะ, นยาสปทีปิกา และสุตตนิทเทศ สังวรรณนาทุกประเภทมีอุทาหรณ์เพียงอุทาหรณ์เดียว ดังตัวอย่างต่อไปนี้ คือ

๑. สังวรรณนาหทัย วิธีอธิบายบทตั้ง ๕ ประเภท คือ

ก) อุลลิ่งคหทัย	เช่น	อคฺคณฺติ อุตฺตมํ
ข) วุตติหทัย	เช่น	ทยา เมตฺตา
ค) สัมพันธหทัย	เช่น	อุตฺตมํ คณฺณติ สมฺพนฺโธ
ฅ) อุลลิ่งคสัมพันธหทัย	เช่น	อุตฺตมณฺติ อุกฺกตตมตฺตา
ง) วุตติสัมพันธหทัย	เช่น	ทยา เมตฺตา สิเนหสฺภาวา

๒. ปทาสังวรรณนา วิธีอธิบายรูปศัพท์เป็นต้น ๓ ประเภท คือ

- ก) ปทสังวรรณนา เช่น อสุชาติ ตสุส
- ข) อรรถสังวรรณนา เช่น อสุชาติ ฆมมสุส
- ค) ปทัตถสังวรรณนา เช่น ตีโลกมहितนุติ ตีโลเกน ปุชิตํ

๓. ปทประเภทะ ประเภทของปทสังวรรณนา ๘ อย่าง คือ

- ก) ลิงคปทสังวรรณนา เช่น อสุชาติ ตสุส
- ข) วิภัตติปทสังวรรณนา เช่น ปุริโสติ ปจเมกวจนํ
- ค) ทุติยลิงคปทสังวรรณนา เช่น เสฎฺฐจฺหนฺติ ปสตุถตฺรํ
- ฅ) ปัจจยปทสังวรรณนา เช่น ปาปิโยติ ปาปตโร
- ง) ธาตุปทสังวรรณนา เช่น กาทตีติ กริสฺสติ
- จ) ทุติยวิภัตติปทสังวรรณนา เช่น ภาสิสฺสนฺติ ภาสิสฺสามิ
- ฉ) ทุติยธาตุปทสังวรรณนา เช่น ฆาตโกติ หนโก
- ซ) ทุติยปัจจยปทสังวรรณนา เช่น อภิวนฺทียาติ อภิวนฺทิตฺวา

๔. ลิงคปทประเภทะ ประเภทของลิงคปทสังวรรณนา ๖ อย่าง คือ

- ก) สันธิลิงคปทสังวรรณนา เช่น ตตฺรายนฺติ ตตฺร อยํ
- ข) นามลิงคปทสังวรรณนา เช่น อสุชาติ ตสุส
- ค) การกลิงคปทสังวรรณนา เช่น ยสุชาติ สมฺปทานวจนํ
- ฅ) สมาสลิงคปทสังวรรณนา เช่น จตุตฺตาริ สจฺจจฺฉานิ สมฺมาหฺวานิ
จตุสจฺจํ, สมฺมาหาเร ทิกฺกุ
- ง) อุปสัคคลิงคปทสังวรรณนา เช่น อภีติ อุปสคฺโค

[๗]

- ก) นีตัตถสังฆวรรณา เช่น ปวตติตถาติ อุปปชชิตถ
ข) เนยยัตถสังฆวรรณา เช่น อธิวาเสตตุติ สมปฏิจจตุ
ค) ปกัตยัตถสังฆวรรณา เช่น สมปวตตยี้ติ กเถสิ
ฌ) ปัจจยัตถสังฆวรรณา เช่น สนฺธาวิสุสนฺติ สํสรீ
ง) สัททัตถสังฆวรรณา เช่น อาจิกฺขนฺตීติ เทเสนฺติ
จ) ภาวัตถสังฆวรรณา เช่น อาจิกฺขนฺตīติ อุตฺตานี กโรนฺติ
ฉ) อภิเชยยัตถสังฆวรรณา เช่น รติชนนตฺเถน รตนํ
ช) สภาวัตถสังฆวรรณา เช่น อติทูลลภตฺเถน รตนํ
จ) สกัตถสังฆวรรณา เช่น
    เกนญฺเจน อภิธมฺโม, ฌมฺมาติเรกธมฺมวิเสสญฺเจน
ญ) ทัพพัตถสังฆวรรณา เช่น
    อภิวิสิฏฺฐา ฌมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม, อภิธมฺมปิฏกํ
ฎ) ลิงคัตถสังฆวรรณา เช่น
    เวสาลียนฺติ เอวํนามเก อิตฺถลึงฺควเสน ปวตฺตโวหาเร นคเร
ฐ) สังขยัตถสังฆวรรณา เช่น
    ฌมฺมาติเรกธมฺมวิเสสญฺเจนาติ ทฺวินฺนมฺปิ อตฺถานํ อภิธมฺมสทฺทสฺส
    อตฺถภาเวน สามญฺญโต เอกวจนฺนิตฺเตโส กโต
ฑ) การกัตถสังฆวรรณา เช่น พุทฺธนฺติ กมฺมตฺถนิตฺเตโส
ฒ) อภิธานัตถสังฆวรรณา เช่น พุชฺฌตීติ พุทฺโธ
ณ) อภิเชยยัตถสังฆวรรณา เช่น คำว่า ภควา ในประโยค
    ว่า พุชฺฌตīติ พุทฺโธ, ภควา

[ณ]

คัมภีร์สังฆวรรณนาวิจารณ์มีคำอธิบายเป็นภาษาพม่าชื่อสังฆวรรณนาวิจารณ์
คัณฐิ รจนาโดยพระจาริตตะ เมื่อวันที่แรม ๓ ค่ำเดือน ๒ พ.ศ. ๒๔๕๔ ท่าน
พำนักอยู่ที่วัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑล เป็นศิษย์ของพระวิสุทธาจารย์
(มหาวิสุทธารามชยาตอ) เจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม คัมภีร์นี้ได้อธิบายความ
ที่เข้าใจยากในสังฆวรรณนาวิจารณ์ไว้อย่างแจ่มแจ้ง

คัมภีร์สังฆวรรณนาวิจารณ์ เป็นคัมภีร์ที่เขียนขึ้นโดยสังเขป มีคำอธิบาย
อย่างย่อและมีอุทาหรณ์เดียว เนื้อหาทั้งหมดมีเพียง ๑๒ หน้าซึ่งเป็น
หนังสือขนาดเล็ก ผู้เขียนเห็นว่า

คัมภีร์นี้มีคุณค่าทางวรรณกรรมบาลีเป็นอย่างมาก เป็นจุด
ประกายที่ให้แสงสว่างคือปัญญาในการวิเคราะห์รูปศัพท์ และความ
หมายในคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา จึงได้ประมวลเนื้อหาสาระทั้งหมด ตัดข้อ
ความที่ซ้ำซาก เปลี่ยนชื่อสังฆวรรณนาบางชนิดที่เข้าใจยาก เพิ่มเติม
อุทาหรณ์จากคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา พร้อมกับอธิบายกฎไวยากรณ์
ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสังฆวรรณนา นั้น ๆ

คัมภีร์ที่รจนาขึ้นใหม่นี้ จึงให้ชื่อว่า สังฆวรรณนามัญชรี (ช่อดอกไม้
แห่งการอธิบายความ) ซึ่งทั้งหมดมี ๕ หมวด คือ ปทสังฆวรรณนา, อรรถ-
สังฆวรรณนา, ปทตถสังฆวรรณนา, ปกิณกสังฆวรรณนา และสังฆวรรณนายนัย

ผู้เขียนขอขอบคุณ พระมหาหิมิตร ธมฺมสาโร ป.ธ. ๙ วัดสวสดี-
วารีสีมาราม (แควสามเสน) ผู้ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่ง

อนึ่ง พระบาลี, อรรถกถา และฎีกาที่ใช้อ้างอิงในคัมภีร์นี้เป็นฉบับของ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทั้งหมด

[ค]

หวังว่า คัมภีร์สังวรรณนามัญชรินี้ คงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจ
ภาษาบาลี และชำระไว้ซึ่งความถูกต้องของหลักภาษาต่อไป

พระคันทสราภิวังค์

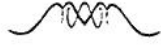
ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

๒๒ สิงหาคม ๒๕๔๑

สารบัญ

๑. สังฆวรรณนามัญชรี

	หน้า
สัมโมทนียกถา	[ก-ฉ]
คำนำ	[ฉ-จ]
บทตั้งและบทขยาย	๑
สังฆวรรณนา ๓ ประเภท	๒
ปทสังฆวรรณนา	
ปทสังฆวรรณนา ๑๓ ประเภท	๕
สนธิปทสังฆวรรณนา	๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า ยาวณฺจิทํ	๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า ยวายนํ	๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า อิตฺถเก	๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า สเจตํ	๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า อสฺสวณฺตายน	๖
ความหมายของสนธิ	๗
สนธิ ๗ ประเภท	๘

นามปทสังวรณนา	๑๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า มหา	๑๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า น้	๑๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า โว	๑๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เม	๑๑
นามปทสังวรณนา (อีกนัยหนึ่ง)	๑๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เม	๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า วุดดี ภาควตา	๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า อสฺส	๑๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า เตน	๑๓
ความหมายของนาม	๑๓
ประเภทของนาม	๑๔
นาม ๒ ประเภท	๑๔
นาม ๓ ประเภท	๑๕
นาม ๔ ประเภท	๑๕
นาม ๘ ประเภท	๑๕
อุปสรรคปทสังวรณนา	๑๗
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปฏฺฐิ (ปฏฺฐิปนฺโน)	๑๗
ตัวอย่างการขยายบทว่า ป (ปชฺหถ)	๑๗
อุปสรรคค,นิบาตจัดเป็นบท	๑๗
ความหมายของอุปสรรค	๑๘
ประเภทของอุปสรรค	๑๘

จำนวนอุปสรรค	๑๙
นิบาตปทสังวรณนา	๒๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เอวํ	๒๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า อิติ	๒๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เสยฺยถิทํ	๒๑
เสยฺยถิทํ, เสยฺยถิทํ	๒๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า ยทิทํ	๒๒
ความหมายของนิบาต	๒๓
การกปทสังวรณนา	๒๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า ยสฺส	๒๕
ความหมาย/ประเภทของการก	๒๕
สมาสปทสังวรณนา	๒๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า จตุสจฺจํ	๒๘
ความหมายของสมาส	๒๘
สมาส ๖ ประเภท	๒๙
ตัทธิตปทสังวรณนา	๓๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า เสฏฺฐจํ	๓๑
คำที่สามารถแปลงเป็น ส	๓๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า สพฺพพณฺณุตตา	๓๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า รชฺชํ	๓๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า กนฺนิโย, กนฺนิฏฺโจ	๓๒

ความหมายของตัทธิต	๓๓
ตัทธิต ๓ ประเภท	๓๓
นามวิภัติสังวรณนา	๓๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า อนุสุสรโต	๓๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า ตโตนิทานิ	๓๕
นามวิภัติสังวรณนา (อีกนัยหนึ่ง)	๓๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปุริโส	๓๖
ความหมายของวิภัตินาม	๓๖
วิภัตินาม ๗ ประเภท	๓๗
อาชยตวิภัติสังวรณนา	๓๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า อัจเจจจามิ	๓๙
อาชยตวิภัติสังวรณนา (อีกนัยหนึ่ง)	๓๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า อามนุตยติ	๔๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า สมมฺยุญฺชนฺติ	๔๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า มนฺตวโห	๔๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า กริสฺสึ	๔๐
ความหมายของอาชยต	๔๑
วิภัตติอาชยต ๘ หมวด	๔๒
อาชยตธาตุสังวรณนา	๔๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า กาทติ	๔๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า ทชฺเช	๔๕

ธาตุ ๓ ประเภท	๔๖
กิตกธาตุสังวรณนา	๔๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า ฆาตโก	๔๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า ฌัสสโต	๔๘
ความหมายของกิตก์	๔๙
ตัทธิตปัจจยสังวรณนา	๕๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปาปิโย	๕๐
กิตกปัจจยสังวรณนา	๕๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า อาจิณฺณ	๕๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า อทนฺตา	๕๑
ตัวอย่างการขยายบทว่า มุสุส	๕๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า อภิญญา	๕๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า อวลมฺพา	๕๒
กิตก์ ๒ ประเภท	๕๓
กิตก์ ๓ ประเภท	๕๓
ปทสังวรณนาหลายชนิดในบทตั้งบทเดียว	๕๔
ตัวอย่างการขยายบทว่า เอวมาห	๕๔
อรรถสังวรณนา	
อรรถสังวรณนา ๑๒ ประเภท	๕๗
นามปทัตถสังวรณนา	๕๙

ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปรียาเยน	๕๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เทว	๖๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ชมุโม	๖๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อตุโถ	๖๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อณุมตฺเตสุ	๖๑
ตัวอย่างการอธิบายอรรถของบทว่า สุโก	๖๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สมนุนาคโต	๖๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า โส	๖๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เต	๖๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เอต	๖๓
อรรถพิเศษของ เอต ศัพท์	๖๓
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อณฺฏตฺรา	๖๔
อุปสัคคปทัตถสังวรณนา	๖๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อภิ (อภิกฺกนฺตฺรา)	๖๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อภิ	๖๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อธิ	๖๕
อุปสัคค/อุปสัคคมตฺต	๖๖
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า วิ (วิปฺสนฺโน)	๖๖
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อติ (อติวิกาโล)	๖๖
นิปาทปทัตถสังวรณนา	๖๗
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ชลฺ	๖๗
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เตนฺ หิ	๖๗

ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อลัม	๖๘
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า โข ปน	๖๘
นิपाต/นิปาตมตฺตํ	๖๘
การกปทัตถสังวรณนา	๖๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปุพฺพํ	๖๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อสฺสุปา	๗๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เยน	๗๐
สมาสพทัตถสังวรณนา	๗๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปจฺจนาภตฺตํ	๗๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า โสตาปนฺโน	๗๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สุเขติโต	๗๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อวินิปาตธมฺโม	๗๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สเทวกํ	๗๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน	๗๓
ตัทธิตพทัตถสังวรณนา	๗๔
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า เวณฺยโก	๗๔
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สาวตฺถิยํ	๗๔
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อนาถปิณฑิกสุส	๗๕
ตัทธิตเป็นศัพท์วิจิตร	๗๕
นามวิภตฺยัตถสังวรณนา	๗๘
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สหตฺถา	๗๘

ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า มหาภูตान्ह	๗๘
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ยุทฺธสฺส	๗๘
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สมาปตฺติยา	๗๙
วิภัตติวิปลาส	๗๙
วิปลาสนัย ๖	๘๐
อาขยาตวิภัตยัตถสังวรรณนา	๘๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า สนฺธาวิสุสฺสํ	๘๒
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อวณฺณยีสฺสุ	๘๓
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อนฺนุสฺสริสฺสตี	๘๓
กาลวิภัตติอาขยาต	๘๓
อาขยาตธาตุวัตถสังวรรณนา	๘๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปเวเทติ	๘๕
วิท ธาตุมีอรรถ ๑๐	๘๕
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า หรายนฺติ	๘๖
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อวฺเหยฺย	๘๖
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ปริยาปฺณามิ	๘๖
ความพิสดารของธาตุ	๘๗
กิตกธาตุวัตถสังวรรณนา	๘๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ชานฺนโต	๘๙
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ขุสฺเสนโต	๙๐
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า วมฺเภนโต	๙๐

ตัทธิตปัจฉยัตถสังฆวรรณนา	๙๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า มโนมโย	๙๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า จาตุมหาภูติโก	๙๑
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า โกมุทिया	๙๒
กิตกปัจฉยัตถสังฆวรรณนา	๙๓
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า คเต	๙๓
สาธนะของ ต ปัจฉย	๙๓
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า อนุชมฺจาริโน	๙๔
ตัวอย่างการขยายอรรถของบทว่า ภูตฺตาวี	๙๔
วิกรณปัจฉย, โชตกปัจฉย, วาจกปัจฉย	๙๕
อรรถสังฆวรรณนาหลายชนิดในบทตั้งบทเดียว	๙๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า มหาภูมิจาโล	๙๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า อุจฺจารปฺสฺสาวกมฺเม	๙๖
ตัวอย่างการขยายบทว่า เอกํ สมยํ	๙๗
ปทัตถสังฆวรรณนา	๙๙
ตัวอย่างการขยายทั้งบทและอรรถของบทว่า อภิวนฺทिय	๙๙

ปกิณกสังฆวรรณนา

ปกิณกสังฆวรรณนา ๘ ประเภท	๑๐๑
ปกัตยัตถสังฆวรรณนา	๑๐๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปรียาเยน	๑๐๓

ความหมายของปกติ	๑๐๓
ความหมายของธาตุ	๑๐๔
ปัจจัยตถสังวรณนา	๑๐๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า สหตุถา	๑๐๕
ความหมายของปัจจัย	๑๐๕
อภิธานตถสังวรณนา	๑๐๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า เซตวเน	๑๐๘
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปุชเนยยานิ	๑๐๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า พาลา	๑๐๙
ความหมาย/ประเภทของวิเคราะห์	๑๑๐
บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ ๖	๑๑๑
อภิธานยัตถสังวรณนา	๑๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า พาลา	๑๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า พาลา (อีกนัยหนึ่ง)	๑๑๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า พุทุธานี	๑๑๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า มชฺฌิมา ปฏิปทา	๑๑๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า ฐมมมยิ ปาสาทิ	๑๑๔
ตัวอย่างการขยายบทว่า อนตุตราโย	๑๑๔
ตัวอย่างการขยายบทว่า วิชฺชา	๑๑๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า อาฆาโต	๑๑๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า อนโย	๑๑๕

ศัพท์ ๕ ประเภท	๑๑๖
เวทมนต์สังฆวรรณนา	๑๑๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า ปจฺจโย	๑๑๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า ติตฺติกา	๑๑๙
ตัวอย่างการขยายบทว่า อจินฺตยฺ	๑๒๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า ภยทสฺสาวี	๑๒๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า จาคฺคฺมาสินฺนิยา	๑๒๐
ภาวัตถสังฆวรรณนา	๑๒๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า เหวํ วิตฺถเกถ	๑๒๒
ตัวอย่างการขยายบทว่า เหวํ มนฺสิทโรถ	๑๒๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า นิพฺพุเต	๑๒๓
ตัวอย่างการขยายบทว่า สฺเขนฺติ	๑๒๓
นีตฺตถสังฆวรรณนา	๑๒๕
ตัวอย่างการขยายบทว่า พหุ	๑๒๕
เนยยฺตถสังฆวรรณนา	๑๒๗
ตัวอย่างการขยายข้อความว่า สพฺเพ ตสฺนฺติ	๑๒๘
ตัวอย่างการขยายข้อความว่า สพฺเพสฺส ชีวตฺ ปิยํ	๑๒๘
สหุพฺ ศัพท์ ๒ ประเภท	๑๒๙
สังฆวรรณนาผสม	๑๓๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า ราครตฺตา	๑๓๐
ตัวอย่างการขยายบทว่า อภิกฺกมถ	๑๓๐

ตัวอย่างการขยายบทว่า อภิกุภมถ ๑๓๑

สังวรรณานัย

สังวรรณานัย ๓ ประเภท ๑๓๓

อุลลิ่งคนัย ๑๓๓

วุตตินัย ๑๓๙

วุตตินัยกับ นาม ศัพท์ ๑๔๕

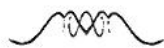
วุตตินัยกับ เหตุ ศัพท์ ๑๔๕

วุตตินัยกับบทขยาย ๑๔๗

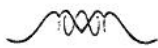
สัมพันธนัย ๑๔๘

สัมพันธนัย ๓ ฐานะ ๑๔๘

บรรณานุกรม ๑๕๓ - ๑๕๕

สังวรรณนามัญชรี

นมโอม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค

ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

บทตั้งและบทขยาย

บทตั้ง คือ รูปศัพท์ที่ได้รับการอธิบาย บทขยาย คือ รูปศัพท์ที่ทำหน้าที่อธิบาย บทตั้ง เรียกว่า วิวริยะ หรือสังวัตถเณตัพพะ (คำที่ทำนัยกมาอธิบาย) ส่วนบทขยาย หรือคำอธิบาย เรียกว่า วิวระณะ หรือสังวรรณนา (คำที่เป็นเครื่องอธิบาย) คัมภีร์ปทวิจยาคณฐี (หน้า ๓๒๘) กล่าวว่า

บทตั้ง คือ คำที่มีลักษณะเป็นอุเทศ, มาติกา, สังเขปะ (หัวข้อ), วิเสสยะ (คำที่ถูกขยาย), นิทสเสตัพพะ (คำที่ถูกแสดง) และวิธิ (คำที่ถูกแสดงก่อน)

บทขยาย คือ คำที่ทำนัยอธิบาย มีลักษณะดังนี้คือ นิเทศ (คำแสดง), ปทภาชนี (คำอธิบายรูปศัพท์), วิตถาระ (คำขยายความ), วิเสสนะ (คำชี้เฉพาะ), นิทสสนาการะ (คำแสดงความหมาย) และอนุวาทะ (คำภายหลัง)

อรรถกถา, ฎีกา มักไขรูปศัพท์, ความหมาย หรือทั้งรูปศัพท์และความหมายที่เข้าใจยาก ฉะนั้น การอธิบายในอรรถกถา, ฎีกา จึงมี ๓ อย่าง คือ

๑. ปทสังฆวรรณนา คือ การอธิบายรูปศัพท์
๒. อัถถสังฆวรรณนา คือการอธิบายความหมายของรูปศัพท์
๓. ปทอัถถสังฆวรรณนา คือการอธิบายรูปศัพท์และความหมาย

ปทสังฆวรรณนา

ตัวอย่างเช่น

ยาวณฺจิทฺติ ยาว จ อิทฺติ. (สุมฺงคฺลวิลาสินี ๑/๔๓)

คำว่า ยาวณฺจิทฺติ ตัดบทเป็น ยาว จ และ อิทฺติ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ยาวณฺจิทฺติ สำเร็จรูปมาจาก ยาว จ และ อิทฺติ ลงนิคคหิตเป็นอาคมและแปลงนิคคหิตเป็น ณฺ การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทสังฆวรรณนา

หนฺติ ตฺติ. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๑๘)

คำว่า หนฺ ความว่า ซึ่ง[บุคคล]นั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ตฺติ บ่งถึงคำว่า หน อักษรของคำว่า หน ในที่นี้แปลงมาจาก ต สรรพนาม ทั้งนี้เพราะตามหลักไวยากรณ์ ท่านอธิบายว่า หน อักษรในคำว่า หนฺ, เหน, เหนน, เหนิ เป็นต้น เป็นรูปที่แปลงมาจาก ต สรรพนาม การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทสังฆวรรณนา

อรรถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างเช่น

ปริยาเยนาติ การเณน. (มํงคฺลตฺถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า ปริยาเยน มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า การเถน บ่งถึงคำว่า ปริยาย ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะ ปริยาย ศัพท์ มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส (อภิธานปิฎก ปีกา คธา ๘๓๗) ท่านได้เปลี่ยนคำของคำนามว่า ปริยาย เป็น การณ แสดงว่าท่านไข หรืออธิบายความหมายของคำนามนั้น คือ คำว่า ปริยาย การอธิบายความหมายในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อรรถสังฆวรรณา

โบราณจารย์ชาวพม่าได้แนะนำวิธีสังเกตการไขเช่นนี้ไว้ว่า เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น หมายความว่า ถ้าท่านเปลี่ยนคำนาม ก็แสดงว่า ท่านไขความหมายของคำนามนั้น ถ้าเปลี่ยนวิภัตติก็ไขความหมายของวิภัตตินั้น ถ้าเปลี่ยนธาตุหรือปัจจัย ก็ไขความหมายของธาตุหรือปัจจัยนั้นเป็นต้น

ตัวอย่างที่ ๒

โส อิม โลกนฺติ โส ภควา อิม โลกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๕๗)

คำว่า โส อิม โลกํ มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น [ทรงกระทำให้แจ้งแล้ว]ซึ่งโลกนี้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ภควา บ่งถึงคำว่า โส ในที่นี้ หมายถึงพระผู้มีพระภาค ทั้งนี้เพราะคำว่า โส เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายความหมายของบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อรรถสังฆวรรณา

ปทตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๑

นฺนฺติ ตํ อูปชฺฌายํ. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๒๒๓)

คำว่า นํ มีความหมายว่า ซึ่งอุปชฌาย์นั้น

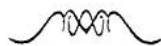
ในตัวอย่างนี้ คำว่า ต่ บ่งถึงคำว่า น อักษรของคำว่า น ในที่นี้ แปลงมาจาก ต สรรพนาม ส่วนคำว่า อุปุชฌาย์ บ่งถึงคำว่า น หมายถึงอุปุชฌาย์ ทั้งนี้เพราะคำว่า น เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายรูปศัพท์และความหมายในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

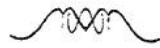
ติโลกมहितนฺติ ติโลเกน ปุชิตํ. (นยาสะอธิบายคันถารัมภคคาถา)

คำว่า ติโลกมहित มีความหมายว่า อันโลกสามบุชาแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ติโลเกน ปุชิตํ บ่งถึงคำว่า ติโลกมहित ในที่นี้ วิเคราะห์เป็นดติยาตปฺปริสสมาสว่า ติโลเกน มहित ติโลกมहित และคำว่า มहित มีความหมายว่า บุชาแล้ว การอธิบายรูปศัพท์และความหมายในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปทัตถสังฆวรรณา

ปทสังฆวรรณา ๑๓

ปทสังฆวรรณา มี ๑๓ ประเภท คือ

๑. สันธิปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายสันธิบท
๒. นามปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายนามบท
๓. อุปสัคคปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายอุปสัคคบท
๔. นิปาตปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายนิปาตบท
๕. การกปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายการกบท
๖. สมာสปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายสมาสบท
๗. ตัทธิตปทสังฆวรรณา	คือ การอธิบายตัทธิตบท
๘. นามวิภัตติสังฆวรรณา	คือ การอธิบายวิภัตตินาม
๙. อาชยาตวิภัตติสังฆวรรณา	คือ การอธิบายวิภัตติอาชยาต
๑๐. อาชยาตธาตุสังฆวรรณา	คือ การอธิบายธาตุในอาชยาตบท
๑๑. กิตกธาตุสังฆวรรณา	คือ การอธิบายธาตุในกิตกบท
๑๒. ตัทธิตปัจจยสังฆวรรณา	คือ การอธิบายตัทธิตปัจจย
๑๓. กิตกปัจจยสังฆวรรณา	คือ การอธิบายกิตกปัจจย

ในปทสังฆวรรณา ๑๓ ประเภทเหล่านี้ สังฆวรรณา ๗ ประเภทแรก อธิบายรูปศัพท์ทั้งคำ ส่วนสังฆวรรณา ๖ ประเภทหลัง อธิบายส่วนประกอบ ในรูปศัพท์ กล่าวคือวิภัตติและปัจจยเป็นต้น.

๑. สันธิปทสังฆวรรณนา

สันธิปทสังฆวรรณนา คือ การอธิบายสนธิบทด้วยการตัดบทในบางที่
ท่านเรียกสังฆวรรณานี้ว่า ปทัจเจทสังฆวรรณนา (การอธิบายวิธีตัดบท) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ยาวณฺจิทฺตํ ยาว จ อิทํ. (สุมํงคลวิลาสินี ๑/๔๓)

คำว่า ยาวณฺจิทฺตํ ตัดบทเป็น ยาว จ และ อิทํ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ยาวณฺจิทฺตํ สำเร็จรูปมาจาก ยาว จ และ อิทํ ลง
นิคคหิตเป็นอาคม และแปลงนิกคหิตเป็น ณฺ การอธิบายสนธิบทในลักษณะ
เช่นนี้ เรียกว่า สันธิปทสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

ยฺวายนฺตํ โย อยํ. (สุมํงคลวิลาสินี ๑/๓๓๓)

คำว่า ยฺวายนํ ตัดบทเป็น โย และ อยํ

ตัวอย่างที่ ๓

อิตฺตฺถเกติ อิตฺตํ เอเก. (สุมํงคลวิลาสินี ๑/๑๑๑)

คำว่า อิตฺตฺถเก ตัดบทเป็น อิตฺตํ และ เอเก

ตัวอย่างที่ ๔

สเจตฺตํ สเจ เอตํ. (สุมํงคลวิลาสินี ๑/๓๐๕)

คำว่า สเจตํ ตัดบทเป็น สเจ และ เอตํ

ตัวอย่างที่ ๕

อสุสฺวนตฺตํ อสุสฺวนตฺตํ. (สารัตถปกาสินี ๒/๖๓)

คำว่า อสุสฺวนตฺตํ มีความหมายว่า เพราะการไม่ได้สดับ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อสุสวนต์ตา สำเร็จรูปมาจาก อสุสวนต์ตาย ลบ ย
อักษรเหมือนคำว่า ปฏิสงฺขา (= ปฏิสงฺขาย) โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)
การอธิบายสนธิบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สนธิปทสังวรรณนา

ในคำว่า อสุสวนต์ตา ฌมฺมสุส ปริหายนฺติ (ย่อมเสื่อมจากธรรม เพราะ
การไม่ได้สติ) คำว่า อสุสวนต์ตา สำเร็จรูปมาจาก อสุสวนต์ตา ศัพท์ + สฺมา
วิภตฺติ, แปลง สฺมา เป็น อาย และลบ ย อักษรในเพราะพยัญชนะหลัง คือ ฌ
อักษร ในคำว่า ฌมฺมสุส

สนธิประเภทนี้ เรียกว่า วัฒนสนธิ คือการเชื่อมอักษร ซึ่งลบหรือ
เปลี่ยนอักษรในบทหน้าโดยไม่เชื่อมบทหน้าให้เป็นบทเดียวกับบทหลัง เช่น
คำว่า สาธุ ทสฺสนํ (การเห็นเป็นการดี) แปลงมาจากคำว่า สาธุ ทสฺสนํ, ส
สีลวา (ภิกษุอันเป็นผู้มีศีล) แปลงมาจากคำว่า โส สีลวา

สนธิที่เชื่อมบทสองบทให้เป็นบทเดียวกัน เรียกว่า ปทสนธิ คือ
การเชื่อมบท เช่น ตตฺตฺรายํ = ตตฺตฺร + อยํ (สหานิติ สุตตมาลา สุตฺร ๒๗, ๑๘๗)

ความหมายของสนธิ

สนธิ คือ การเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาเชื่อมเสียงให้กลมกลืนกัน
ตามหลักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เช่น พจน + อนุกรม เป็น พจนานุกรม,
ราช + อุปถัมภ์ เป็น ราชูปถัมภ์

คัมภีร์สหานิติ (สุตตมาลา สุตฺร ๓๐) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สนธิยฺนฺติ
เอตฺถ ปทานิ อกฺขรานิ จาติ สนฺธิ, สหิตปทํ. (บทและอักษรย่อมถูกเชื่อม
ในบทนี้ เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า สนธิ ได้แก่ บทที่ถูกเชื่อม)

การเชื่อมบทสองบทเป็นบทเดียว

ตัวอย่างเช่น

ตตฺรรายํ = ตตฺร + อยํ

การเชื่อมอักษรสองพยางค์เป็นอักษรเดียว

ตัวอย่างเช่น

โลกคฺคปฺคฺคโล = โลก + อคฺคปฺคฺคโล

หมายเหตุ:- การแยกสนธิดังกล่าวนี้มีความสำคัญมาก เพราะถ้าแยกผิด ก็จะทำให้เข้าใจความหมายผิดไปด้วย ในเบื้องต้นผู้อ่านพึงแยกสนธิเสียก่อน แล้วตั้งรูปเป็นวิเคราะห์สมาส, ตัทธิต หรือกิตก์ตามฐานะ จึงจะรู้ความหมายได้อย่างถูกต้อง

ปจฺมํ กเร ปทจฺเจทํ

สมาสาทิ ตโต กเร

สมาสาทิ กเต ปจฺฉา

อตถํ นียฺยาถ ปณฺทิตฺโต.

บัณฑิตพึงกระทำการตัดบทก่อน จากนั้นพึงกระทำรูปวิเคราะห์สมาสเป็นต้น เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์สมาสเป็นต้นแล้ว บัณฑิตพึงรู้ความหมายในภายหลัง

สนธิ ๗ ประเภท

[ตามมติของคัมภีร์กัจจายนะ]

๑. โลปสนธิ คือ สนธิด้วยการลบ เช่น โลกคฺคปฺคฺคโล = โลก + อคฺคปฺคฺคโล (ลบ อ ใน โลก)
๒. อาเทสสนธิ คือ สนธิด้วยการแปลง คือแปลงสระเป็นพยัญชนะ หรือแปลงพยัญชนะเป็นสระ เช่น มฺยายํ = เม+อยํ (แปลง เอ เป็น ย), ปยฺเยสนา = ปรี + เอสนา (แปลง รุ เป็น ย)

๓. **อาคมสนธิ** คือ สนธิด้วยการลงอาคม เช่น ปฤคเว = ปฤ +
 เหว (ลง คฺ อาคม)
๔. **วิการสนธิ** คือ สนธิด้วยการวิการ คือเปลี่ยนสระเป็นสระ หรือ
 เปลี่ยนพยัญชนะเป็นพยัญชนะ เช่น พนฺธฺสุเสว =
 พนฺธฺสุส + อิว (แปลง อี เป็น เอ), สาธฺ = สาหฺ
 (แปลง ธฺ เป็น ห)
๕. **ปกติสนธิ** คือ สนธิด้วยการปกติกงเดิมไว้ โดยไม่ใช้วิธีใดเลย
 เช่น ภาสติ วา กโรติ วา
๖. **ทิมสนธิ** คือ สนธิด้วยการทิมะสระ เช่น มฺหฺนิ จเร = มฺหฺนิ +
 จเร (ทิมะ อี เป็น อี)
๗. **รัสสนธิ** คือ สนธิด้วยการรัสสะสระ เช่น โภวาที นาม =
 โภวาที + นาม (รัสสะ อี เป็น อี)

ในคัมภีร์กัจจายสุดตตถะ อธิบายสูตร ๕๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้
 เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

โลปาเทโส จ อาคโม   วิกาโร ปกตีปิ จ ทิม
 รสุโสติ สตุเตเต   สนธิเกทา วิชานิยา.

บัณฑิตพึงทราบประเภทของสนธิ ๗ อย่างเหล่านี้ คือ
 โลปสนธิ, อาเทสนธิ, อาคมสนธิ, วิการสนธิ, ปกติสนธิ,
 ทิมสนธิ และรัสสนธิ

๒. นามปทสังฆวรรณนา

นามปทสังฆวรรณนา คือ การอธิบายนามบทโดยระบุการอาเทศของนามบทที่ลงวิภัตติแล้ว การอาเทศของนามบทนี้เป็นการแปลงศัพท์ทั้งศัพท์ ก็มี เช่นแปลง มหุต ศัพท์ เป็น มหา หรือแปลงสระเป็นสระก็มี เช่นแปลง อ เป็น เอ ในคำว่า ปุริเสหิ, ปุริเสสุ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มหาติ มหตี.

สมาเส วีย หิ วากุเยปี มหุตสททสฺส มหาเทโส.

(สัทขันธวรรคฎีกาใหม่ ๒/๘)

คำว่า มหา มีความหมายว่า มาก จริงอย่างนั้น แปลง มหุต ศัพท์ เป็น มหา แม้ในถ้อยคำที่ไม่ใช่สมาสแปลงได้เหมือนในสมาส

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มหตี. สมาเส วีย...มหาเทโส บ่งถึงคำว่า มหา ในที่นี้ แปลงมาจาก มหุต ศัพท์ เหมือนคำว่า มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ) การอธิบายนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังฆวรรณนา

แม้สรรพนามก็นับเนื่องเข้าในนามบท การอาเทศของสรรพนาม จึงจัดว่าเป็นนามปทสังฆวรรณนา เช่น

ตัวอย่างที่ ๒

นหฺติ ตํ. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๑๘)

คำว่า หนึ ความว่า ซึ่ง[บุคคล]นั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ตํ บ่งถึงคำว่า น อักษรของคำว่า หนึ ในที่นี้แปลงมาจาก ต สรรพนาม ทั้งนี้เพราะตามหลักไวยากรณ์ ท่านอธิบายว่า น อักษร

ในคำว่า น้, เน, เนน, เนหิ เป็นต้น เป็นรูปที่แปลงมาจาก ต สรรพนาม การอธิบายรูปศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

โวติ ตุมุหากัง. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า โว มีความหมายว่า แห่งท่านทั้งหลาย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ตุมุหากัง บ่งถึงคำว่า โว ในที่นี้ แปลงมาจาก ตุมุห ศัพท์ และ น้ วิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า โว เป็นรูปที่แปลงมาจาก ตุมุห ศัพท์ที่ลง โย วิภัตติ และ น้ วิภัตติ การอธิบายนามปทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อารทุโห ปน เม พุราหุมน วิริยัม อโหสิตี โโพธิมณเฑ นิสินุเนน มยา จตุรงคสมนุหาคตัม วิริยัม อารทุโห อโหสิ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๓๖)

คำว่า อารทุโห ปน เม พุราหุมน วิริยัม อโหสิ มีความหมายว่า ความเพียรอันประกอบด้วยองค์ ๔ อันเราผู้ประทับอยู่ที่ต้นโพธิ์ได้ปรารภแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มยา บ่งถึงคำว่า เม ในที่นี้ แปลงมาจาก อมุห ศัพท์ และ นา วิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า เม เป็นรูปที่แปลงมาจาก อมุห ศัพท์ที่ลง นา วิภัตติ และ ส วิภัตติ การอธิบายนามปทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังวรรณนา

อีกนัยหนึ่ง นามปทสังวรรณนา คือ การอธิบายนามปทโดยระบุว่า เป็นนามปท เพื่อห้ามความเป็นปทอื่นนอกจากนามปทนี้ เนื่องจากศัพท์ บางคำเป็นได้ทั้งนามปท, อาชยาตปท และนิบาตปท เช่น

อตฺถิ ศัพท์ที่ลงวิภัติเหมือนนามบทในคำว่า อตฺถิขีรา พุราหฺมณี (นางพราหฺมณีนี มีน้ำนม), อตฺถิยา นว (ปัจจัย ๙ ประเภทของอตฺถิปัจจัย) อตฺถิ ในตัวอย่างเหล่านี้ จัดเป็นนามบท

อตฺถิ ศัพท์ที่เป็นเอกพจน์ในคำว่า อตฺถิ ทินฺนํ (ผลแห่งทานที่ให้แล้วมีอยู่), อตฺถิ ศัพท์ที่เป็นพหูพจน์ในคำว่า อตฺถิ อิมสฺสึ กายเ เกสา โลมา... (ในกายนี้มีผม, ขน....) อตฺถิ ศัพท์ในตัวอย่างเหล่านี้ จัดเป็นอาชยาตบท

อตฺถิ ศัพท์ที่ ในคำว่า ปุตุตา มตฺถิ (บุตรทั้งหลายของเรา มีอยู่) อตฺถิ ศัพท์ในตัวอย่างนี้ จัดเป็นนิบาตบท

ตัวอย่างที่ ๑

เมตฺถิอาทีนึ นามปทานิ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า เม เป็นต้น เป็นนามบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า นามปทานิ บ่งถึงคำว่า เม เป็นต้น (คำว่า เป็นต้น ในที่นี้หมายเอาคำว่า สุตฺ) เป็นนามบท ทั้งนี้เพราะคำว่า เอว ในประโยคเดียวกันว่า เอว เม สุตฺ เป็นนิบาตบท การอธิบายนามบท ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

วุตฺตํ ภควตาตฺถิอาทีนึ นามปทานิ.

(ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกวรรณา หน้า ๓)

คำว่า วุตฺตํ ภควตา เป็นต้น เป็นบทนาม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า นามปทานิ บ่งถึง คำว่า วุตฺตํ ภควตา เป็นต้น เป็นนามบท การอธิบายนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทสังฆวรรณา

การอธิบายบทดังกล่าวนี้โดยระบุว่าเป็นนามบท, อาชยาดบท, อุปสัค-
บท หรือนิบาตบท เรียกว่า ปทวิภาคะ (การจำแนกบท) ดังที่พระอรรถ-
กถาจารย์ ได้กล่าวว่า

ตตฺถ เหวนฺติ นิปาตปทํ. เมตฺติอาทีนฺติ นามปทานิ. ปฏิปนฺโน โหตีติ
เอตฺถ ปฏิติ อุปสคฺคปทํ. โหตีติ อาชฺยาดปทํ. อิมินา ตาว นเยน ปทวิภาโค
เวทิตพฺโพ. (สมังควลลิตานี ๑/๒๖)

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า เหว เป็นนิบาตบท, คำว่า เม เป็นต้น เป็น
นามบท, คำว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏิปนฺโน โหติ เป็นอุปสัคบท, คำว่า โหติ เป็น
อาชยาดบท บัณฑิตพึงทราบการจำแนกบทตามนัยนี้ก่อน

ตัวอย่างที่ ๓

อสุสฺสํ สพฺพนามปทํ. (นยาสปทีปิกา อธิบายคัมภีร์มคคาถา)

คำว่า อสุส เป็นสรรพนามบท

ตัวอย่างที่ ๔

เตนาติ สพฺพนามปทํ. (นยาสปทีปิกา อธิบายคัมภีร์มคคาถา)

คำว่า เตน เป็นสรรพนามบท

ความหมายของนาม

นาม คือ คำชนิดหนึ่งในไวยากรณ์ สำหรับใช้เรียกคน, สัตว์ ที่ และสิ่ง
ของต่าง ๆ เป็นต้น คัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา จตุปทวิภาค หน้า ๔๓๐) ได้
แสดงรูปวิเคราะห์ ของ นาม ศัพท์ไว้ว่า

อตฺถาภิมุขํ นมตีติ นามํ

บทใด ย่อมโน้มไปเฉพาะสู่ความหมาย เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า นาม

อตตนิ อตถํ นามเตตีติ นามํ

บทใด ยังความหมายให้โน้มมาในตน เหตุนั้น บทนั้น ชื่อว่า นาม

คำว่า “โน้มไปสู่ความหมาย” คือ ระบุถึงความหมายเพราะเมื่อมีความหมายจึงเกิดชื่อเรียกต่อมา

คำว่า “ยังความหมายให้โน้มมาในตน” คือ ทำให้ผู้ฟังรับรู้ความหมายได้ เพราะเมื่อไม่มีชื่อก็จะรู้ความหมายไม่ได้

ประเภทของนาม

คัมภีร์ปทรูปสัทธาธิ (อธิบายสูตร ๖๐) ได้จำแนกนามออกเป็น ๒ ประเภท, ๓ ประเภท, ๔ ประเภท และ ๘ ประเภท ดังนี้

นาม ๒ ประเภท

นาม มี ๒ ประเภท คือ

๑. **อันวัตถนาม** คือ นามตามความหมาย หมายถึงนามที่มีความหมายตรงตามสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อ “ใหญ่” มีรูปร่างใหญ่สมชื่อ คำว่า “ใหญ่” จึงเป็นชื่อที่ตรงตามสภาพที่เป็นจริง หรือคนชื่อว่า **สิริวฑฒโก** (ผู้ยังสิริให้เจริญ) ถ้าผู้นั้นเป็นเศรษฐี ก็ถือว่าชื่อนั้นตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นอันวัตถนาม

๒. **รูปหีนาม** คือ นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เช่นคนชื่อว่า “ใหญ่” แต่มีรูปร่างเล็ก คำว่า “ใหญ่” เป็นชื่อที่ไม่ตรงสภาพที่เป็นจริง หรือคนชื่อว่า **สิริวฑฒโก** (ผู้ยังสิริให้เจริญ) ถ้าผู้นั้นเป็นทาส ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นรูปหีนาม

นาม ๓ ประเภท

นาม มี ๓ ประเภท คือ

๑. पुल्लिङ्ग คือ ชื่อที่สมมุติว่าเป็นเพศชาย เช่น รุกฺโข (ต้นไม้)
๒. อิตถิลिङ्ग คือ ชื่อที่สมมุติว่าเป็นเพศหญิง เช่น มาลา (มาลัย)
๓. นปुंसगलिङ्ग คือ ชื่อที่สมมุติว่าไม่ใช่เพศชายหรือเพศหญิง เช่น ฌน์ (ทรัพย์)

นาม ๔ ประเภท

นาม มี ๔ ประเภท คือ

๑. सामान्यनाम คือ ชื่อทั่วไป เช่น รุกฺโข (ต้นไม้)
๒. คุณนาม คือ ชื่อที่แสดงลักษณะเฉพาะ เช่น นีโล (สีเขียว)
๓. กิริยานาม คือ ชื่อที่แสดงกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้ประกอบอาหาร)
๔. ยथิज्जनानाम คือ ชื่อที่ชาวโลกบัญญัติตามความประสงค์ เช่น สิริวฑฺโฒ (ผู้ยังสิริให้เจริญ)

นาม ๘ ประเภท

นาม มี ๘ ประเภท คือ

๑-๒. อวิฉนฺนตปกตินาม คือ นามที่มีสระ อ วรรณะเป็นที่สุดเป็นรูปเต็ม ได้แก่ คำนามที่มีสระ อ เป็นที่สุด เช่น ปุริส และคำนามที่มีสระ อา เป็นที่สุด เช่น กณฺณา

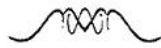
๓-๔. วิฉนฺนตปกตินาม คือ นามที่มีสระ อิ วรรณะเป็นที่สุดเป็นรูปเต็ม ได้แก่ คำนามที่มีสระ อิ เป็นที่สุด เช่น อคฺคิ และคำนามที่มีสระ อี

เป็นที่สุด เช่น ทณฺที

๕-๖. อุวัณณันตปกตินาม คือ นามที่มีสระ อุ วัณณะเป็นที่สุด เป็นรูปเต็ม ได้แก่ คำนามที่มีสระ อุ เป็นที่สุด เช่น สตฺถุ และคำนามที่มีสระ อู เป็นที่สุด เช่น สพุพณฺณ

๗. โอการันตปกตินาม คือ นามที่มีสระ โอ การันต์ เช่น โค

๘. นิคคหิตันตปกตินาม คือ นามที่ลงท้ายด้วยนิคหิต เช่น กี

๓. อุปสัคคปทสังฆวรรณา

อุปสัคคปทสังฆวรรณา คือ การอธิบายอุปสัคคปทโดยระบุความเป็นอุปสัค เพื่อห้ามความเป็นนามบท, อาชยาตบท หรือนิบาตบท เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปฏฺิปนฺโน โหติติ เอตฺถ ปฏฺิติ อุปสคฺคปทํ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า ปฏฺิ ในคำว่า ปฏฺิปนฺโน โหติ นี้ เป็นอุปสัคบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุปสคฺคปทํ บ่งถึงคำว่า ปฏฺิ ในคำว่า ปฏฺิปนฺโน โหติ เป็นอุปสัคบท อันที่จริง คำว่า ปฏฺิ นี้แปลงมาจากอุปสัค คือ ปติ เหมือน คำว่า ปฏฺุคฺคิ = ปติ + อคฺคิ (ไฟตอบโต้), ปฏฺิหณฺณติ = ปติหณฺณติ (ย่อมถูกเบียดเบียน) การอธิบายอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

ปชฺหถาติ เอตฺถ ป-อิติ อุปสคฺคปทํ.

(ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกวรรณา หน้า ๓)

บทว่า ป ในคำว่า ปชฺหถ นี้ เป็นอุปสัคบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุปสคฺคปทํ บ่งถึง คำว่า ป ในคำว่า ปชฺหถ เป็นอุปสัค การอธิบายอุปสัคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทสังฆวรรณา

อุปสัคค, นิบาต จัดเป็นบท

อุปสัคและนิบาตเป็นศัพท์ที่ลงวิภัตติเหมือนนามบทและอาชยาตบท จึงได้รับการสมมุติว่าเป็นบท ซึ่งเป็นการสมานฉันท์ในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งหมด คือ กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติ

ตตถ นามิกปทํ อาชฺยาดปทํ อุปสคฺคปทํ นิปาตปทนฺติ จตฺตารี
วาโจครปทานิ นาม โหนฺติ. เอตสฺมิณฺหิ ปทจตุกฺเก ตปิฏฺเฏ เวตฺตานิ สพฺพานิ
วิมุตฺติรสสารกานิ วจนานิ โอคฺคาหนฺติ.

(สัททนีติ สุตตมาลา จตฺตปทวิภาค หน้า ๔๒๙)

ในบรรดาบทเหล่านั้น บททั้ง ๔ ประเภท คือ นามบท, อาชฺยาดบท,
อุปสคฺคบท และนิปาตบท นับเนื่องเป็นพระพุทฺธพจน์ เพราะพระพุทฺธพจน์
ทั้งหมด ที่ยังวิมุตฺติรสให้สำเร็จ มีตรัสไว้ในพระไตรปิฏก ย่อมหยั่งลงในบททั้ง
๔ ประเภทเหล่านั้น

คัมภีร์ปทรูปสัททฎีกา (อธิบายสูตร ๖๐) และคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา
(อธิบายคาถา ๑๗) ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาไว้ว่า

ปทํ จตฺตูปุพฺพิธํ เวตฺตํ	นามาชฺยยาโตปสคฺคิกํ
นิปาตกณฺจ วิญฺญฺหิ	อสุโส ชลฺวาทิ.

[นักปราชญ์ทั้งหลาย]กล่าวว่า บทมี ๔ ประเภท คือ
นาม, อาชฺยาด, อุปสคฺค และนิปาต [เช่น] อสุโส ชล
อภิวาทิ (ม้าวิ่งไปข้างหน้าจริง)

ตัวอย่างที่ท่านแสดงในคาถานี้ บทว่า อสุโส (ม้า) เป็นนามบท, บทว่า
ชลฺ (จริง) เป็นนิปาตบท, บทว่า อภิ (ข้างหน้า) เป็นอุปสคฺคบท, บทว่า วาทิ
(วิ่งไป) เป็นอาชฺยาดบท

ความหมายของอุปสคฺค

อุปสคฺค คือ คำที่เติมไว้ข้างหน้าคำอื่น เพื่อให้คำนั้นเกิดความสละสลวย
หรือมีความหมายแปลกออกไปจากเดิม

คัมภีร์นยาสะ (อธิบายสูตร ๓๑๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อูเปจจ อตถัม
 สชนตตีติ อุปสคคา (คำใดเข้าใกล้[นามหรืออาชยาด]แล้ว จัดแจงความหมาย
 เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า อุปสัค)

ประเภทอุปสัค

คัมภีร์ปทรูปสัทธิ (อธิบายสูตร ๒๘๒) ได้จำแนกอุปสัคออกเป็น ๓
 ประเภทดังนี้ คือ

๑. ฐาตวัตถพาทกะ คือ อุปสัคที่เบียดเบียนอรรถของฐาตุ หมายถึง
 ถึงอุปสัคที่ใส่เข้ามาแล้ว ทำให้กลับความหมายของฐาตุเป็นตรงกันข้าม เช่น
 อากจจติ (ย่อมมา), ปราชยติ (ย่อมแพ้)
๒. ฐาตวัตถานุวัตตกะคือ อุปสัคที่คล้อยตามอรรถของฐาตุ
 หมายถึงอุปสัคที่ไม่มีความหมายพิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่ เช่น
 นิสีทติ (ย่อมนั่ง), อธิเสติ (ย่อมนอน)
๓. ฐาตวัตถวิเสสกะ คือ อุปสัคที่ทำอรรถของฐาตุให้แปลกออกไป
 หมายถึงอุปสัคที่ทำให้ความหมายของฐาตุพิเศษต่างออกไปจากเดิม
 แต่ไม่ถึงกับตรงกันข้าม เช่น อนุภวติ (ย่อมเสวย), อุกคจจติ (ย่อมขึ้น), วิมุตติ
 (ความหลุดพ้นโดยพิเศษ)

จำนวนอุปสัค

คัมภีร์ปทรูปสัทธิ (อธิบายสูตร ๒๘๒) ได้แสดงจำนวนอุปสัค ๒๐ ตัว
 คือ ป, ปรา, นิ, นี, อ, ท, ส, วิ, อว, อนุ, ปริ, อธิ, อภิ, ปติ, ส, อา, อติ, อปี, อป,
 อุป มติที่กล่าวในคัมภีร์ปทรูปสัทธินี้คล้อยตามคัมภีร์กัจจายนะ แม้คัมภีร์
 สัททนีติ (สุดตมาลา จดอุปทวิภาค หน้า ๔๓๓) ก็แสดงอุปสัคไว้ ๒๐ ตัวเหมือนที่

กล่าวไว้ข้างต้น แท้ที่จริง อุปสัคที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นมติของคัมภีร์ปาณินีย (อธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สุตร ๕๘) ส่วนคัมภีร์โมคคัลลาน (ปริจเฉท ๕ สุตร ๑๓๑) แสดงไว้ ๒๐ ตัว คือเพิ่ม โอ และตจ นิ ทั้ง เพราะท่านถือว่าแปลง อิ ที่ นิ เป็น อี ได้

คัมภีร์พาลาวตารคัณฐี (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๑) มีความเห็นว่า มติของคัมภีร์ โมคคัลลานเหมาะสมกว่ามติของคัมภีร์กัจจายนะ เพราะที่ชะ นิ เป็น นิ ได้ ดังนั้น จึงถือว่า นิ เป็นอุปสัคเพียงตัวเดียว และทำให้อุปสัคมีเพียง ๒๐ ตัว เพราะมิฉะนั้นจะมีอุปสัคมากกว่า ๒๐ ตัว เนื่องจากมีการที่ชะอุปสัคบางตัว เช่นในคำว่า ปาวจन्ह, ทูรมั และ สุรเตน เป็นต้น

๔. นิปาตปทสังวรรณนา

นิปาตปทสังวรรณนา คือ การอธิบายนิบาตบทโดยระบุความเป็นนิบาต เพื่อห้ามความเป็นนามบท, อาชยาดบท หรืออุปสัคบท เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เอวนฺติ นิปาตปท. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า เอวํ เป็นนิบาตบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า นิปาตปทํ บ่งถึงคำว่า เอวํ เป็น นิบาต การอธิบายนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อิตฺติ นิปาตปท. (ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกวรรณนา หน้า ๓)

คำว่า อิติ เป็นนิบาตบท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อิติ เป็นได้ทั้งนิบาตบทและอาชยาดบท ที่เป็นนิบาตเป็นศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ แปลว่า ว่า, หรือ, คือ ส่วนที่เป็นอาชยาดบท สำเร็จรูปมาจาก อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลว่า ย่อมไป (สัททนีติ ธาตุมาลา หน้า ๒-๓)

ตัวอย่างที่ ๓

เสยฺยถิทฺติ นิปาโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖)

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นนิบาต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นนิปาตสมุทายะของนิบาต คือ เสยฺยถา + อิํ จึงระบุความหมายทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ พจน์ได้ เช่น

อยเมว อริโย อฏฺฐจฺจโก มคฺโค. เสยฺยถิทํ ? สมฺมาทิฏฺฐิ...

(มัชฌิมาปฎิปปทานี้เทีเยว คือทางอันประเสริฐที่มีองค์แปด ทางนั้นเป็นไฉน ? ทางนั้นคือ สัมมาทิฏฐิ...)

เสยฺยถิทนฺตฺติ นิปาโต, ตสฺส กตโม โส อิติ เจติ อตฺถโธ. กตมานิ วา ตานิ อฏฺฐจฺจิกานีติ. สพฺพสิงฺควิภตฺติวจนสาธาโรเณ หิ อยํ นิปาโต.

(สารัตถทีปนี ๓/๒๐๗)

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นนิบาต คำนั้นมีความหมายว่า ถ้ามว่า ทางนั้นเป็นไฉน ? อีกนัยหนึ่ง องค์แปดเหล่านั้นเป็นไฉน ? จริงอย่างนั้น ศัพท์นี้ เป็นนิบาตที่ทั่วไปกับลิงค์, พจน์ และวิภัตติทั้งหมด

เสยฺยถิทํ, เสยฺยถิทํ

ในฉบับพม่า มีปาฐะว่า เสยฺยถิทํ ส่วนฉบับไทยบางฉบับ มีปาฐะว่า เสยฺยถิทํ คำว่า เสยฺยถิทํ คล้อยตามวิธีเข้าสนธิในภาษาสันสกฤต เพราะในภาษาสันสกฤตนั้น สระเสียงสั้นข้างหลังที่เข้าสนธิต้องกลายเป็นสระเสียงยาว เช่น ทณฺทาคฺรุ = ทณฺท + อฺครุ (ปลายไม้เท้า) ส่วนในภาษาบาลี ใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น มฐฺทกํ = มฐฺ + อฺทกํ (น้ำหวาน) ไม่ใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น โลกคฺคฺปฺคฺคฺโล = โลก + อคฺคฺปฺคฺคฺโล (บุคคลผู้เลิศในโลก)

ตัวอย่างที่ ๔

ยถิทนฺตฺติ นิปาโต. (สมันตปาสาทิกา ๓/๑๓)

คำว่า ยถิทํ เป็นนิบาต

คำว่า ยถิทํ มีรูปคล้ายสรรพนาม ๒ คำที่เข้าสนธิกัน แต่เป็นนิบาต-สมุททาเยของนิบาต คือ ย+อิทํ จึงระบุความหมายได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ พจน์ เช่น

ยทิทำ ปิณฺฑทปาโต, ยทิทำ วาทาธิปฺปาโย, ยทิทำ จตฺตารโ สติปฏฺจานา,
ยทิทำ อธิวิมฺตฺติ, ยทิทำ จตฺตาริ ปุริสยฺกานิ อฏฺจปุริสปุคฺคลา, ยทิทำ อณฺณมณฺณ-
วจนฺน อณฺณมณฺณวฏฺฏจาปเนน.

ยทิทนต์ฺติ ปทสฺส ยํ อิทนต์ฺติ ปทวิภาคํ กตฺวา ยนต์ฺติ จ อิทนต์ฺติ จ สพุพฺพนาม-
ปทนต์ฺติ อาสงฺกา ภเวยฺยาติ อาห “ยทิทนต์ฺติ นิปาโต”ติ. อิมินา ตีสุ ลิงฺเคสุ ทฺวีสุ
จ วจนฺเส วินาสํ วิการํ วา วิสทิสํ วา น อยนตฺตนา น คมนตฺตนา อพฺยยํ นามาติ
ทสฺเสติ. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๑๙๘)

ในบทว่า ยทิทำ ฟังมีความสงสัยว่า กระทำการแยกบทเป็น ยํ และ
อิทํ เป็นสรรพนาม[ที่เข้าสนธิ]บทว่า ยํ และ อิทํ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์
จึงกล่าวว่า ยทิทนต์ฺติ นิปาโต (คำว่า ยทิทำ เป็นนิบาต) คำนี้แสดงว่า บทว่า
ยทิทำ ชื่อว่า อพฺยยะ เพราะไม่เข้าถึงความพินาศ, ความเปลี่ยนแปลง หรือความ
แตกต่างกันในลิงค์ ๓ และพจน์ ๒

ความหมายของนิบาต

นิปาต คือ คำที่ใช้หน้าหน้า, ไว้กลาง หรือต่อท้ายคำอื่น เพื่อให้สละสลวย
หรือมีความชัดเจนขึ้น คัมภีร์นยาสะ (อธิบายสูตร ๓๑๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

ปทานมาทิมชฺฌาวสาเนสุ นิปตนต์ฺติติ นิปาตา = นิ บทหน้า + ปต-
ชาติ + ณ ปัจจัย (คำใดตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท เหตุนั้น
คำนั้น ชื่อว่า นิบาต)

นิบาตที่อยู่ต้นบท เช่น มา ศัพท์ในตัวอย่างว่า มา โว ชณฺ วิราเชถ
(พวกเธอ อย่างยังขณะให้ล่วงเลยไป) หรือ อถ ศัพท์ในตัวอย่างว่า อถ ปุริโส
อาคฺจเจยฺย (ในขณะนั้น บุรุษพึงมา)

นิบาตที่อยู่กลางบท เช่น โช ศัพท์ในตัวอย่างว่า โหติ โช ภิกฺขเว

สมโย... (ตุกรภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่แล้ว) หรือ จ ศัพท์ในตัวอย่างว่า
 อายสุมา จ สาริปุตโต อายสุมา จ โมคคัลลานะ (ท่านพระสารีบุตร และท่าน
 พระโมคคัลลานะ)

นิบาตที่อยู่ท้ายบท เช่น จ ศัพท์ในตัวอย่างว่า สาริปุตโต จ
 โมคคัลลานะ จ (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) หรือ วา ศัพท์ใน
 ตัวอย่างว่า สมโณ วา พุราหุมนโณ วา (สมณะหรือพราหมณ์)

นักไวยากรณ์มีมติว่า นิบาตเป็นศัพท์ที่มีจำนวนมาก และมีความหมาย
 มาก แม้ศัพท์ปัจจัยและกิตก์ปัจจัยก็มีจำนวนมาก และมีความหมายมาก
 เหมือนนิบาตดังที่คัมภีร์นยาสะ อธิบายสูตร ๒๐ ได้กล่าวว่า

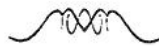
อุปสคฺคฺนิปาตาจ

เนกเนกตฺถวิสยา

ปจฺจยา จ อิมะ ตโย

อิติ เหนฺรตฺติกาพฺรฺวํ.

นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสคฺ, นิบาต
 และปัจจัย ทั้ง ๓ เหล่านี้ มีมาก มีอรรถมากเป็นอเนก

๕. การกปทสังฆวรรณา

การกปทสังฆวรรณา คือ การอธิบายการกบทโดยระบุประเภทของการก หมายความว่า คำบางคำมีรูปแจกเหมือนกันในวิภัตติต่างๆ จึงทำให้ยากที่จะรู้ว่าเป็นการกไหน เช่นคำว่า ปุริสา ที่ลง โย ปฐมาวิภัตติ เป็นกัตตุการก, กัมมการก หรืออุปาทานการก ในกรณีที่ลง สุมา ปัญจมีวิภัตติ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ยสฺสาติ สมฺปทานวจนฺ. (สังฆวรรณาวิจารณ์)

คำว่า ยสฺส เป็นศัพท์สัมปทาน

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สมฺปทานวจนฺ บ่งถึงคำว่า ยสฺส เป็นสัมปทานการกที่ลง ส จตุตถีวิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า ยสฺส อาจเป็นบท ๒ บท คือ บทสัมปทานการก หรือบทสัมพันธ์ การอธิบายการกบทในลักษณะ เช่นนี้ เรียกว่า การกปทสังฆวรรณา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมา กล่าวนี้ ก็มีได้ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่า คัมภีร์สังฆวรรณาวิจารณ์ ได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี อาทิเช่น คัมภีร์นยาสะ หรือสุดตนิเทศ

ความหมาย/ประเภทของการก

การก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยาเป็นต้น ท่านจำแนกออกเป็น ๖ ประเภทดังนี้ คือ

๑. กัตตุการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงปฐมาวิภัตติในประโยคกัตตุวาจก หรือนามบทที่ลงตติยาวิภัตติใน

ประโยคกัมมวาทก เช่น สูโท โอทหนํ ปจติ, สูเทน โอทโน ปจจเต (พ่อครัว หุงข้าว) คำว่า สูโท, สูเทน (พ่อครัว) เป็นผู้กระทำกิริยาการหุง ท่านจึงเรียก การกนี้ว่า กัตตุการก

๒. กัมมการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นสิ่งที่ถูกกระทำ ได้แก่ นามบทที่ลงทุติยวิภัตติในประโยคกัตตุวาทก หรือนามบทที่ลงปฐมวิภัตติ ในประโยคกัมมวาทก เช่น สูโท โอทหนํ ปจติ, สูเทน โอทโน ปจจเต (พ่อครัว หุงข้าว) คำว่า โอทหนํ, โอทโน (ข้าว) เป็นสิ่งที่ถูกกระทำคือถูกหุง ท่านจึงเรียก การกนี้ว่า กัมมการก

๓. กรณการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการกระทำ กิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงตติยวิภัตติ แปลว่า “ด้วย” เช่น ทาทตุเตน วิหี ลุหาติ (เกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า ทาทตุเตน (เคียว) เป็นเครื่องมือในการกระทำกิริยา การเกี่ยวข้าว ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า กรณการก

๔. สัมปทานการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้รับวัตถุหรือกิริยา แปลว่า “แก่, เพื่อ, ต่อ” ได้แก่ นามบทที่ลงจตุตถวิภัตติ เช่น ภิกขุสุส จีวรํ ททาติ (ถวายจีวรแก่ภิกษุ) คำว่า ภิกขุสุส (ภิกษุ) เป็นผู้รับวัตถุคือจีวร ท่าน จึงเรียกการกนี้ว่า สัมปทานการก

หรือในตัวอย่างว่า สมณสุส โรจเต สจจํ (คำสัตย์ย่อมชอบใจแก่ สมณะ) คำว่า สมณสุส (สมณะ) เป็นผู้รับกิริยาความ ชอบใจ ท่านจึงเรียก การกนี้ว่า สัมปทานการก

๕. อปาทานการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นแดนหลีกออกของ กิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงปัญจมีวิภัตติ แปลว่า “แต่, จาก” เช่น คามา อเปหุติ มุณโย (ถาษีหลีกออกจากหมู่บ้าน) คำว่า คามา (หมู่บ้าน) เป็นแดนหลีกออก ของกิริยาที่ถาษีออกไปจากหมู่บ้าน ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า อปาทานการก

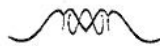
๖. โอกาสการก คือ นามศัพท์ที่ทำหน้าที่เป็นสถานที่ตั้งของกิริยา ได้แก่ นามบทที่ลงสัตตมวีภัตติ แปลว่า “ใน, ที่, บน” เช่น เทวทตฺโต กญฺเฐ นิสิตฺติ (เทวทตฺตํบนเสื่อ) คำว่า กญฺเฐ (เสื่อ) เป็นที่ตั้งของกิริยานั่งของเทวทตฺตํ ท่านจึงเรียกการกนี้ว่า โอกาสการก

ในคัมภีร์ปทสังคหะ หน้า ๑๕๘ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

การโก ฉพุพิโร กตฺตา   กมฺมญจ กรณํ
ตถาสมฺปทานมปาทานํ   โอกาสิตฺติ สรูปโต.

การกมี ๖ ประเภท คือ กัตตุการก, กัมมการก, กรณการก, สัมปทานการก, อปาทานการก และ โอกาสการก

บทอาลปะนะเป็นบทที่กล่าวขึ้นมาลอยๆ เพื่อการร้องเรียกเท่านั้น ท่านจึงไม่จัดเป็นการก เพราะท่านถือว่าบทที่จะจัดเป็นการกได้จะต้องสัมพันธ์กับกิริยา ถึงแม้ว่าผู้ที่ถูกร้องเรียกจะต้องทำกิริยาบางอย่างก็ตาม ในกรณีเช่นนี้ ต้องใส่ประธานเข้ามาใหม่เพื่อทำประโยคให้สมบูรณ์

๖. สมาสปทสังฆวรรณนา

สมาสปทสังฆวรรณนา คือ การอธิบายสมาสปทโดยระบุประเภทของสมาส ทั้งนี้เพราะสมาสบางชนิด มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น สมาสที่มีสังขยาอยู่หน้าเป็นทิกุสมาส หรือพหุพพีหิสมาสได้ เหมือนคำว่า จตุสจฺจํ (สัจจะสี่) เป็นทิกุสมาส หรือคำว่า ทวตฺติปตฺตา (บาตรสองหรือสามใบ) เป็นพหุพพีหิสมาส ท่านจึงอธิบายสมาสปทในลักษณะนี้

ตัวอย่างเช่น

จตุตตาริ สจฺจานิ สมหาฏฺฐานิ จตุสจฺจํ, สมหาหเร ทิกุ.

สัจจะสี่ถูกประมวลแล้ว[ด้วยจิต] เหตุนั้น จึงเรียกว่า จตุสจฺจํ

[คำนี้]เป็นทิกุสมาสในสมอาหารทิกุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จตุตตาริ สจฺจานิ สมหาฏฺฐานิ จตุสจฺจํ, สมหาหเร ทิกุ บ่งถึงคำว่า จตุสจฺจํ เป็นสมอาหารทิกุสมาส ทั้งนี้เพราะสมาสที่มีสังขยาอยู่หน้ามี ๒ ประเภท คือ สมอาหารทิกุสมาสและอสมอาหารทิกุสมาส การอธิบายสมาสปทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทสังฆวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุททาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ ก็มีได้ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่าคัมภีร์สังฆวรรณนาวิจารณ์ ได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุททาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี

ความหมายของสมาส

สมาส คือ การเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาต่อกันเป็นศัพท์เดียวตามหลักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เช่น สุนทร + พจน์ เป็น สุนทรพจน์, รัฐ + ศาสตร์ เป็น รัฐศาสตร์, อุดม + การณ์ เป็น อุดมการณ์

คัมภีร์ปทรูปสัทธา (อธิบายสูตร ๓๓๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สมสฺสเตติ
 สมาส = ส บทหน้า + อสฺ ธาตุ + ณ ปัจจัย คำใด ย่อมถูกเชื่อม เหตุนั้น
 คำนั้น ชื่อว่า สมาส

การเชื่อมคำดังกล่าวนี้ เป็นการเชื่อมบทหลายบทให้กลายเป็นบท
 เดียว เพื่อให้กระชับขึ้น ทั้งยังเชื่อมข้อความหลายอย่างในบทเหล่านั้นให้กลายเป็น
 ข้อความเดียวอีกด้วย เช่นคำว่า

รณฺโณ ปุริโส ราชปุริโส บุรุษของพระราชา

สมาสบทว่า ราชปุริโส นี้ เดิมเป็นบท ๒ บท และมีข้อความ ๒ อย่าง
 คือ พระราชาและบุรุษ เนื่องจากคำว่า รณฺโณ ได้แก่พระราชา และคำว่า ปุริโส
 ได้แก่บุรุษ ส่วนสมาสบท คือ ราชปุริโส เป็นบทเดี่ยวที่กระชับขึ้นกว่าเดิม
 ทั้งยังมีข้อความเดียว คือ ราชบุรุษ เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่ง กล่าวว่า ราชปุริโส คจฺจติ
 (ราชบุรุษไปอยู่) ผู้ฟังทราบว่าเป็นผู้ไปคือ ราชบุรุษ มิใช่พระราชา หรือเมื่อผู้ใด
 ผู้หนึ่งกล่าวว่า ราชปุริสํ ปสฺสติ (เห็นราชบุรุษอยู่) ผู้ฟังทราบว่าเป็นบุคคลได้เห็น
 ราชบุรุษ มิใช่เห็นพระราชา

สมาส ๖ ประเภท

๑. อพยยิภาวสมาส คือ สมาสที่มีอุปสรรคหรือนิบาตอยู่หน้า มีความ
 ความหมายของอุปสรรคและนิบาตเป็นประธาน กล่าวคือแปลความหมายของ
 ศัพท์เหล่านั้นก่อน เช่น นครสฺส สมิปํ อุนครํ (ที่ใกล้แห่งนคร), กมสฺส อุนรูป
 ยถากุมํ (ตามสมควรแก่ลำดับ)

๒. กัมมธารยสมาส คือ สมาสที่มีบทหน้าขยายบทหลัง และมีบท
 หลังเป็นประธาน กล่าวคือแปลความหมายของบทหลังก่อน เช่น มหนฺโต จ
 โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ)

๓. **ทิกุสมาส** คือ สมาสที่มีลักษณะเหมือนกัมมธารยสมาส ต่างกันที่บทรหน้าเป็นคำแสดงจำนวน เช่น ตโย โลกา ติโลกั (โลกสาม)

๔. **ตปฺปริสสมาส** คือ สมาสที่มีบทรหน้าเป็นศัพท์ที่ลงวิภัตตินาม ๖ ประเภท มีทุตติยาวิภัตติเป็นต้น และมีบทรหลังเป็นประธาน เช่น ภูมี คโต ภูมิกโต (ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน)

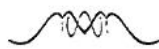
๕. **พหุพพีหิสมาส** คือ สมาสที่มีความหมายของบทรที่โยกเข้ามาเป็นประธาน รูปวิเคราะห์ในสมาสนี้มีสรรพนามอยู่ด้วย เช่น พหโว วิหโย ยสุสาติ พหุพพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก)

๖. **ทวันทสมาส** คือ สมาสที่มีบทรทั้งสองเป็นประธาน คือแปลคู่กัน ไม่มีบทรไหนเป็นบทรขยาย รูปวิเคราะห์ในสมาสนี้มี จ ศัพท์ ๒ คำอยู่ด้วย เช่น จกขุ จ โสตณจ จกขุโสติ (ตาและหู)

ในคัมภีร์ปทสังคหะ หน้า ๕๕ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

สมาโส จพฺพิโรพฺยยี-	ภาโว จ กมฺมธารโย
ทิกุ ตปฺปริโส พหุพ-	พีหิ ทฺวันทฺโตติ นามโส.

สมาสมี ๖ ประเภทโดยชื่อ คือ อัพพยัภาวสมาส, กัมมธารยสมาส, ทิกุสมาส, ตปฺปริสสมาส, พหุพพีหิ-สมาส และทวันทสมาส

๗. ตัทธิตปทสังวรรณนา

ตัทธิตปทสังวรรณนา คือ การอธิบายตัทธิตบทโดยระบุการอาเทศของตัทธิต หมายความว่า เมื่อลงตัทธิตปัจจัยท้ายนามบทแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรที่นามบทบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนสระเหมือนพฤทธิ์ อ เป็น อา ในคำว่า วาสัญโจ = วสฺยฺจ ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ตระกูลของวสฺยฺจฺ) หรือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลง ทฺวิ เป็น ทฺ ในคำว่า ทฺตฺย = ทฺวิ ศัพท์ + ตฺย ปัจจัย (ที่สอง) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เสฏฺฐนฺตฺย ปสฺตฺยตฺตฺย. (คัมภีร์นยาสะ อธิบายคันถารัมภะ)

คำว่า เสฏฺฐํ มีความหมายว่า ประเสริฐกว่า

ในตัวอย่างนี้ บทว่า ปสฺตฺยตฺตฺย บ่งถึงคำว่า เสฏฺฐํ ในที่นี้เป็นคำที่แปลงปสฺตฺย เป็น ส ทั้งนี้เพราะ ส อักษรเป็นอาเทศของศัพท์หลายศัพท์ อาทิเช่น สพฺพ, สนฺต, สห การอธิบายตัทธิตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทสังวรรณนา

คำที่สามารถแปลงเป็น ส

คัมภีร์ปทวิจารณ์ (หน้า ๓๓๔) กล่าวว่า คำที่สามารถแปลงเป็น ส ได้ มีดังนี้ คือ สพฺพ, สนฺต, สห, สมาน, ต, อตฺต, ม

ตัวอย่างเช่น

สทา = สพฺพ ศัพท์ + ทา ปัจจัย (ในกาลทุกเมื่อ)

สทฺธมฺม = สนฺต ศัพท์ + ฐมฺม ศัพท์ (ธรรมของสัตบุรุษ)

สเทว = สห ศัพท์ + เทว ศัพท์ (ผู้เป็นไปกับด้วยเทวดา)

สวณฺณ = สมาน ศัพท์ + วณฺณ ศัพท์ (ผู้มีผิวพรรณเหมือนกัน)

โส = ต ศัพท์ + ลี วิภัตติ ([บุรุษ]นั้น)

สก = อดต ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ของตน)

อสุ = อมุ ศัพท์ + สิ วิภัติติ ([บุรุษ]โน้น)

ตัวอย่างที่ ๒

สพพญญตา กุวจาทีนา ตาปัจจเย รสฺสตุตฺติ.

ความเป็นแห่งพระสัพพัญญู ความเป็นรสสะยอมมี ในเพราะ ตา ปัจจัย ด้วยสูตรว่า กุวจิ เป็นต้น (ปทรูปสัทธิ อธิบายสูตร ๓๘๗)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กุวจาทีนา ตาปัจจเย รสฺสตุตฺติ บ่งถึงคำว่า สพพญญตา สำเร็จรูปมาจาก สพพญญ ศัพท์ + ตา ปัจจัย รสสะ อู เป็น อู ในเพราะ ตา ปัจจัย การอธิบายศัพท์ปัจจยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิต-ปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ราชิโน ภาโว รชฺชํ. กุวจาทีนา รสฺสตุตฺติ.

ความเป็นแห่งพระราชา เรียกว่า รัชชะ ความเป็นรสสะยอมมีด้วย สูตรว่า กุวจิ เป็นต้น (ปทรูปสัทธิ อธิบายสูตร ๓๘๗)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กุวจาทีนา รสฺสตุตฺติ บ่งถึงคำว่า รชฺช สำเร็จรูปมาจาก ราช ศัพท์ + ญ ปัจจัย รสสะ อา ที่ รา เป็น อ การอธิบายศัพท์ปัจจยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

เตสุ วุฑฺฐิตีอาทีนา ฅนการสฺส นกาโร. กนฺนิโย กนฺนิฏฺโฐ.

แปลง ณ อักษรเป็น น อักษร ด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺฐิ เป็นต้น [เช่น] กนฺนิโย กนฺนิฏฺโฐ (ปทรูปสัทธิ อธิบายสูตร ๓๘๖)

คำว่า เตสุ วุฑูธิตีอาทินา ฌการสุส นกาโร ปงถึงคำว่า กนิโย, กนิญโจ สำเร็จรูปมาจาก กนิโย กนิญโจ แปลง ฌ อักษร เป็น น อักษร การอธิบายตัทธิตปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทสังวรรณนา

ความหมายของตัทธิต

ตัทธิต คือ การเชื่อมคำนามกับปัจจัย เป็นการสร้างคำใหม่เพื่อให้ กระชับกว่าการใช้คำนามล้วนๆ หมายความว่า ตัทธิตปัจจัยนี้ช่วยย่อคำ ให้สั้นลง เช่น แทนที่จะต้องกล่าวว่า วสิฏฺฐสุส อปัจจํ (ตระกูลของวสิฏฺฐะ) ก็ลง ฌ ปัจจัยแทนความหมายว่า อปัจจะ (ตระกูล) กล่าวเพียงคำว่า วาสิฏฺโโจ (ตระกูลของวสิฏฺฐะ)

คัมภีร์ปทรูปสัทธา (อธิบายสูตร ๓๖๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เตสํ นามิกานํ หิตา ตัทธิตา = ต ศัพท์ + หิต ศัพท์ (ปัจจัยที่เกื้อกูลแก่นามบท เหล่านั้น ชื่อว่า ตัทธิต) การเกื้อกูลแก่นามบท คือการใช้ปัจจัยแทนนามบท เพื่อให้คำสั้นลงนั่นเอง เช่น เมื่อลง ฌ ปัจจัยท้าย วสิฏฺโโจ ในความหมายอปัจจะ ก็จะเกิดคำใหม่ที่กระชับกว่าเดิมว่า วาสิฏฺโโจ

ตัทธิต ๓ ประเภท

๑. สามัญญวุตติตัทธิต คือ ตัทธิตที่มีความหมายทั่วไป ได้แก่ อปัจจตัทธิต, อเนกัตถตัทธิต, อัสนัตถิตตัทธิต และสังขยาตัทธิต

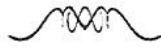
๒. ภาวตัทธิต คือ ตัทธิตที่ใช้ลงในอรรถภาวะ

๓. อพยยตัทธิต คือ ตัทธิตที่เป็นอพยยศัพท์

ในคัมภีร์ปทรูปสัทธา อธิบาย ๔๒๓ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็น คาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

สามัญญวุตติ-ภาวตถา- พุยโต ตทุริตัง
ติธาทตธาภิ จตุธาปจจา- นกตถสสุตถิ-สงขยโต.

ตัทธิตปัจจัยมี ๓ ประเภท คือ สามัญญวุตติตัทธิต,
ภาวตัทธิต และอัพยตัทธิต ในบรรดาตัทธิต ๓ ประเภท
นั้น ตัทธิตอย่างแรกมี ๔ ประเภท คือ อปัจจตัทธิต,
อเนกัตถตัทธิต, อัสนัตถิตตัทธิต และสังขยาตัทธิต

๘. นามวิภัตติสังวรรณนา

นามวิภัตติสังวรรณนา คือ การอธิบายวิภัตตินามโดยระบุการอาเทศของวิภัตตินาม หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติท้ายค่านามแล้ว เปลี่ยนอักษรในวิภัตติได้บ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลง ส วิภัตติ เป็น โน ในคำว่า **พฺรหฺมโน** = พฺรหฺม ศัพท์ + ส วิภัตติ (แก่พฺรหฺม), แปลง สฺมา วิภัตติ เป็น นา ในคำว่า **อตฺตนา** = อตฺต ศัพท์ + สฺมา วิภัตติ (จากตน) หรือแปลง สฺมี วิภัตติ เป็น นิ ในคำว่า **พฺรหฺมฺนิ** = พฺรหฺม ศัพท์ + สฺมี วิภัตติ (ในพฺรหฺม) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อนุสฺสรโตติ **อนุสฺสรนฺตฺสฺ**. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๒)

คำว่า **อนุสฺสรโต** มีความหมายว่า [เมื่อเรา]ระลึกอยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อนุสฺสรนฺตฺสฺ** บ่งถึงคำว่า **อนุสฺสรโต** สำเร็จรูปมาจาก **อนุสฺสรนฺต** ศัพท์ + **ส** วิภัตติ ทั้งนี้เพราะ **โต** ศัพท์มีรูปเหมือน **โต** ปัจจัย ในรูปว่า **ปุริสโต** (จากบุรุษ) **อิติโต** (จากสตรี) **ราชโต** (จากพระราชา) การอธิบายวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตติสังวรรณนา

ตามมติคัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๑๒๗) คำว่า **อนุสฺสรโต** สำเร็จรูปมาจาก **อนุสฺสรนฺต** + **ส** แปลง **นฺต** เป็น **นฺตุ** แปลง **นฺตุ** กับ **ส** วิภัตติ เป็น **โต**

ตัวอย่างที่ ๒

ตโตนิทานนฺติ **ตฺนิทานํ** **ตฺเหตุกํ**.

ปจฺจตฺตวจนฺสฺ **โตอาเทโส** **เวทิตฺพุโป**. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๑๙)

คำว่า **ตโตนิทานํ** มีความหมายว่า อันมีการจับงูพิษนั้นเป็นมูล คืออันมีการจับงูพิษนั้นเป็นเหตุ บัณฑิตพึงทราบว่ แปลงปฐมวิภัตติเป็น **โต**

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปจฺจตฺตวจนฺสฺโตอาเทโส** **เวทิตฺพุโป** บ่งถึงคำว่า

ตโตนิทานํ สำเร็จรูปมาจากคำว่า ต + นิทาน แปลง สิ ที่ลงท้าย ต เป็น โต การอธิบายวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตติสังฆวรรณนา

อีกนัยหนึ่ง นามวิภัตติสังฆวรรณนา คือ การอธิบายโดยระบุประเภทของวิภัตตินามว่า วิภัตตินามในบทตั้งเป็นวิภัตติประเภทไหน ในวิภัตตินาม ๗ หมวด เมื่อผู้ศึกษารู้ประเภทของวิภัตติก็จะเข้าใจความหมายของคำได้ง่ายขึ้น เพราะวิภัตติเป็นเครื่องแสดงความหมายให้ปรากฏชัด ดังมีปริภาสากล่าวว่า สทฺโท ญาปกเหตุ. อดฺโถ ญาเปตพฺพผลฺล. (ศัพท์เป็นเหตุให้รู้ [ความหมาย] ความหมายเป็นผลที่รับรู้) เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

ปุริโสติ ปจฺเมกวจนํ. (สังฆวรรณนาวิจารณ์)

คำว่า ปุริโส เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ปจฺเมกวจนํ บ่งถึงคำว่า ปุริโส เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ คือ สิ ทั้งนี้เพราะคำนี้อาจเป็นบทที่ลง ส วิภัตติ แล้วแปลงเป็น โส เหมือนคำว่า มนโส (แก่ใจ), ฅามโส (แก่กำลัง) การอธิบายวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตติสังฆวรรณนา

นัยที่สองนี้ไม่มีแสดงไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้นี้ก็ได้ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่าคัมภีร์ปทวิจารณ์ได้กล่าว เรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี

ความหมายของวิภัตตินาม

วิภัตตินาม คือ ศัพท์ที่แจกแจงความหมายของนาม คัมภีร์ปทรูปสัทธาธิ (อธิบายสูตร ๖๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

กมฺมาทิวเสน เอกตฺตาทิวเสน จ ลิงฺคตฺถํ วิภชฺหตฺตีติ วิภตฺติโย = วิ
 บทหน้า + ภชฺ ชาติ + ติ ปัจจัย (ศัพท์ใดแจกแจงความหมายของนามศัพท์
 ด้วยการจำแนกเป็นกรรมเป็นต้น และด้วยการจำแนกเป็นเอกพจน์เป็นต้น
 เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า วิภตฺติ)

วิภตฺตินาม ๗ ประเภท

[ตามชื่อในคัมภีร์ไวยากรณ์และอรรถกถา-ฎีกา]

คัมภีร์ไวยากรณ์	คัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา
๑. ปฐฺมาวิภตฺติ	ปัจจัตตะ
๒. ทฺติยาวิภตฺติ	อุปโยคะ
๓. ตฺติยาวิภตฺติ	กรณะ
๔. จตฺตตีวิภตฺติ	สัมปทานะ
๕. ปัญฺจมีวิภตฺติ	อปาทานะ
๖. ฉกฺขจฺฉีวิภตฺติ	สามิ
๗. สัตตมีวิภตฺติ	ภุมมะ

ในคัมภีร์ปทรูปสัทธา อธิบายสูตร ๓๒๙ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้
 เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปจฺจตฺตมฺบุโยคณฺจ

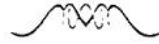
กรณํ สมฺปทานิยํ

นิสฺสํกํ สามิวจฺหนํ

ภุมฺมอลปนมฺภุจฺมํ.

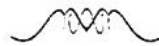
ปัจจัตตะ, อุปโยคะ, กรณะ, สัมปทานะ, นิสสํกะ,
 สามิ, ภุมมะ และอาลปนะเป็นที่แปล

อาลปนะเป็นวิภัตติที่นับเนื่องในปฐมวิภัตติ มีชื่อเรียกเหมือนกันใน
คัมภีร์ไวยากรณ์, อรรถกถา และฎีกา

ผลเสียที่ไม่ศึกษาไวยากรณ์

โย นิสฺสํสํ น สิกฺขชฺเวย	สิกฺขนฺโต ปิฎกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกฺขชฺเวย	วเน อนฺคโช ยถา.
นิสฺสํสํปชฺชิตฺเตยน	เตไปเพียรเรียนพระไตร
ทุกบทย่อมสงสัย	ตั้งคชไปไร้ดวงตา.

๙. อาขยัตวิภัตติสังวรรณนา

อาขยัตวิภัตติสังวรรณนา คือ การอธิบายวิภัตติอาขยัตโดยระบุการอาเทศของวิภัตติอาขยัต หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติอาขยัตท้ายธาตุแล้ว ก็เปลี่ยนอักษรในวิภัตติอาขยัตบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลงเอยฺย วิภัตติ เป็น เอ ในคำว่า คจฺเจ = คมฺ ชาติ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ (ฟังไป) หรือแปลง อี วิภัตติ เป็น ตถ เช่นในคำว่า อลตถ = ลภฺ ชาติ + อี ปัจจัย (ได้แล้ว)

ตัวอย่างเช่น

อุจฺเจจฺจามิ อฺจฺฉินฺทิสฺสามิ. (สุมฺงคฺลวิลาสิณี ๒/๑๑๕)

คำว่า อุจฺเจจฺจามิ มีความหมายว่า จักตัด

คำว่า อฺจฺฉินฺทิสฺสามิ บ่งถึงคำว่า อุจฺเจจฺจามิ สำเร็จรูปมาจากคำว่า อฺจฺฉินฺทิสฺสามิ โดยแปลง สฺส ใน สฺสามิ เป็น ฉ เหมือนคำว่า ลจฺฉติ = ลภฺ ชาติ + สฺสติ วิภัตติ (จักได้), วจฺฉติ = วสฺ ชาติ + สฺสติ วิภัตติ (จักอยู่) การอธิบายวิภัตติอาขยัตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยัตวิภัตติสังวรรณนา

คำว่า อฺจฺฉินฺทิสฺสามิ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ฉิทฺ ชาติ + สฺสามิ วิภัตติ แปลง สฺส ใน สฺสามิ เป็น ฉ, แปลง ทฺ ที่สุดชาติเป็น จ, พฤทธิ อี ใน ฉิทฺ เป็น เอ, ซ้อน จ อักษรที่ อุ บทหน้า

อีกนัยหนึ่ง อาขยัตวิภัตติสังวรรณนา คือ การระบุประเภทของวิภัตติอาขยัต หมายความว่า วิภัตติอาขยัตบางตัวนับเนื่องในวิภัตติหลายหมวด เช่น มิ, ม เป็นวัตตมานาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ หรือ สฺส เป็นภวิสสันติวิภัตติและกาลาติปัตติวิภัตติ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อามนุตยตนุติ อามนุเตตุ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๖๗)

คำว่า อามนุตยตัม มีความหมายว่า จงเรียก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อามนุเตตุ บ่งถึง ตัม วิภัตติ ในคำว่า อามนุตยตัม เป็นปัญจมีวิภัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อาขยาต-วิภัตติสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

สมนุญฺชชนุติ สมนุญฺชชนุ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๙๑)

คำว่า สมนุญฺชชนุติ มีความหมายว่า จงประกอบ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สมนุญฺชชนุ บ่งถึง อนุติ วิภัตติ ในคำว่า สมนุญฺชชนุติ เป็นปัญจมีวิภัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๔

มนฺตวฺโหติ มนฺตยถ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๗)

คำว่า มนฺตยวฺโห มีความหมายว่า จงปรึกษา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มนฺตยถ บ่งถึง วฺโห วิภัตติ ในคำว่า มนฺตวฺโห เป็นปัญจมีวิภัตติ การอธิบายวิภัตติอาขยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๕

กริสฺสนุติ กริสฺสामी. (นยาสปทีปิกา อธิบายคัมภีร์มคคาถา)

คำว่า กริสฺสํ มีความหมายว่า จักกระทำ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กริสฺสामी บ่งถึง สฺสํ วิภัตติ ในคำว่า กริสฺสํ เป็น ภวิสสันติวิภัตติ ทั้งนี้เพราะ สฺสํ วิภัตติเป็นวิภัตติ ๒ หมวด คือ ภวิสสันติ

และกาลาติปัตติ การอธิบายวิภัตติอาชยาตในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาชยาต-
วิภัตติสังวรรณนา

ความหมายของอาชยาต

อาชยาต คือ คำที่เชื่อมธาตุและวิภัตติเพื่อสร้างคำแสดงกิริยา ในคัมภีร์
ปทรูปสัทธา (อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า กุริยํ อัจจกฺขตีติ อาชฺยาตํ
= อาบทหน้า + ขฺยา ธาตุ + ต ปัจจัย (คำใดกล่าวกิริยา เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า
อาชยาต) อาชยาต มี ๓ วาจก หรือ ๓ สาธนะ คือ

๑. กัตตฺวาจก คือ คำที่ระบุถึงผู้ทำกิริยา หรือคำที่ระบุถึงประธาน
ในประโยคนั้นเอง เช่น สฺสุโท โอทนํ ปจติ คำว่า ปจติ ใน ตัวอย่างนี้เป็นกัตตฺวาจก
เพราะเน้นประธานคือพ่อครัว

๒. กัมมวาจก คือ คำที่ระบุถึงสิ่งที่ถูกกระทำ เช่น สฺสุเทน โอทโน
ปจฺจเต คำว่า ปจฺจเต เป็นกัมมวาจก เพราะเน้นกรรมคือข้าว

๓. ภาววาจก คือ คำที่ระบุถึงกิริยาอาการ เช่น เตน ภูยเต (อันเขา
เป็นอยู่) คำว่า ภูยเต เป็นภาววาจก เพราะเน้นกิริยาการเป็นอยู่

หมายเหตุ:-ศัพท์ที่เป็นเหตุกัตตฺวาจกจัดว่านับเนื่องในกัตตฺวาจก
และศัพท์ที่เป็นเหตุกัมมวาจกก็นับเนื่องในกัมมวาจก ทั้งนี้เพราะความหมาย
ของเหตุที่มีปรากฏในศัพท์เหล่านี้ มิใช่ความหมายของอาชยาตวิภัตติ แต่เป็น
ความหมายของการิตปัจจัย

ในคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๗๐ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถา
เพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

อาชฺยาตปจฺจยา สพฺเพ	ภเวยฺยํ สาธนตฺตเย
กตฺตา กมฺมณฺจ ภาวโ จ	สาธนาธิธ วุจฺจเร.

อาชยาตวิภัตติทั้งหมดใช้ในสาธนะ ๓ ประเภท
ในอาชยาตกัณฑ์นี้ จะกล่าวสาธนะเหล่านี้คือ กัตตา,
กรรม และภาวะ

สกมฺมกมฺหา ธาตุมฺหา   กตฺตฺกมฺเมสุ โหนฺติ เต
น ภาเว กมฺมรหิตา   กตฺตฺภาเวสุ หนฺปเร.

อาชยาตวิภัตติเหล่านั้นเมื่อลงท้ายสกัมมกธาตุ มีอรรถ
กัตตาและกรรม ไม่มีอรรถภาวะ เมื่อลงท้ายอกัมมกธาตุ
มีอรรถกัตตาและภาวะ ไม่มีอรรถกรรมวิภัตติ

ความหมายของวิภัตติ

วิภัตติ คือ ศัพท์ที่แจกแจงความหมายของธาตุ ในคัมภีร์ปทรูปสัทธิ
(อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า กาลาทิวเสน ธาตุวตฺถํ วิภชฺหฺตฺติ
วิภตฺติโย (ศัพท์ใดแจกแจงความหมายของธาตุโดยจำแนกกาลเป็นต้น เหตุนั้น
ศัพท์นั้น ชื่อว่า วิภัตติ)

วิภัตติอาชยาต ๘ หมวด

๑. วัตตมานาวิภัตติ คือวิภัตติที่กำลังเป็นไปอยู่กล่าวคือระบุงการ
ไปเป็นต้นที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ มีรูปวิเคราะห์ว่า วตฺตตฺติ วตฺตมานา (กิริยาใด
เป็นไปอยู่ เหตุนั้น กิริยานั้น ชื่อว่า วัตตมานา) วตฺตมานํ โชเตนตฺติ วตฺตมานา
(วิภัตติใด แสดงกิริยาที่เป็นไปอยู่ เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า วัตตมานา)

๒. ปญฺจมีวิภัตติ คือ วิภัตติหมวดที่ห้า มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจนฺนํ
ปฺรณํ ปญฺจมี (วิภัตติเป็นเหตุเต็มแห่งวิภัตติห้าหมวด ชื่อว่า ปญฺจมี)

๓. สัตตมีวิภัตติ คือ วิภัตติหมวดที่เจ็ด มีรูปวิเคราะห์ว่า สตุตฺตุนฺนํ ปุรณฺณี สตุตฺตมฺ (วิภัตติเป็นเหตุเต็มแห่งวิภัตติเจ็ดหมวด ชื่อว่า สัตตม)

๔. ปโรกขาวิภัตติ คือ วิภัตติแสดงกิริยาอันผู้พูดมิได้ประสบด้วยตนเอง แต่ได้ยินจากผู้อื่น มีรูปวิเคราะห์ว่า อกฺขานํ ปรี ปโรกฺขา (กิริยาอันเป็นภายหลังแห่งอินทรีย์ห้า[คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น และกาย] ชื่อว่า ปโรกขา) ปโรกฺขํ ที่เปตฺตีติ ปโรกฺขา (วิภัตติใดแสดงกิริยาอันเป็นภายหลังแห่งอินทรีย์ห้า เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า ปโรกขา)

๕. หิยัตตนิวิภัตติ คือ วิภัตติแสดงกิริยาที่ผ่านมาเมื่อวานนี้ [หิโย] มีรูปวิเคราะห์ว่า หิโย โภโว หิยตฺตโน (กิริยาที่เกิดวันวาน ชื่อว่า หิยัตตนะ) หิยตฺตนํ ที่เปตฺตีติ หิยตฺตนิ (วิภัตติใดแสดงกิริยาที่เกิดวันวาน เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า หิยัตตนิ)

๖. อชฺชตนิวิภัตติ คือ วิภัตติที่แสดงกิริยาที่ผ่านมาในวันนี้ [อชฺช] มีรูปวิเคราะห์ว่า อชฺช โภโว อชฺชตโน (กิริยาที่เกิดในวันนี้ ชื่อว่า อชฺชตนะ) อชฺชตนํ ที่เปตฺตีติ อชฺชตนิ (วิภัตติใด แสดงกิริยาที่เกิดในวันนี้ เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า อชฺชตนิ)

๗. ภวิสสันตวิภัตติ คือ วิภัตติแสดงกิริยาที่จะเกิดในวันนี้หรือวันต่อไป มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวิสสฺตฺตีติ ภวิสสนฺโต (กิริยาที่จะเกิด ชื่อว่า ภวิสสันตะ) ภวิสสนตํ ที่เปตฺตีติ ภวิสสนตฺ (วิภัตติใด แสดงกิริยาที่จะเกิด เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า ภวิสสันต)

๘. กาลาติปัตตวิภัตติ คือ วิภัตติแสดงกิริยาที่ล่วงเลยไปแล้ว [กาลาติปัตต] มีรูปวิเคราะห์ว่า กาลสฺส อติปตฺนํ กาลาติปตฺติ (การล่วงเลยไปของกิริยา ชื่อว่า กาลาติปัตต) กาลาติปตฺตี ที่เปตฺตีติ กาลาติปตฺติ (วิภัตติใด แสดงการล่วงเลยของกิริยา เหตุนั้น วิภัตตินั้น ชื่อว่า กาลาติปัตต)

อย่างไรก็ตาม ลำดับวิภัตติที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า ปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ไม่มีความหมายตามรูปศัพท์ เป็นชื่อที่คล้อยตามเนื้อความ ในกรณีการลำดับวิภัตติตามกาลมีดังนี้ คือ

๑. หียัตตนี้วิภัตติ	อดีตกาล
๒. อัชชตนี้วิภัตติ	อดีตกาล
๓. ปโรททวิภัตติ	อดีตกาล
๔. วัตตมานาวิภัตติ	ปัจจุบันกาล
๕. ปัญจมีวิภัตติ	ปัจจุบันกาล
๖. กาลาติปัตติวิภัตติ	กาลวิมุตติ
๗. สัตตมีวิภัตติ	กาลวิมุตติ
๘. ภวิสสันติวิภัตติ	อนาคตกาล

คัมภีร์นिरุตติที่ปนี (อธิบายสูตร ๕๖๑) กล่าวว่า โบราณจารย์ได้เรียงลำดับวิภัตติตามกาล คือ อดีตกาล, ปัจจุบันกาล, กาลวิมุตติ และอนาคตกาล แต่ต่อมานักไวยากรณ์ได้เรียงลำดับวิภัตติใหม่โดยกล่าวปัจจุบันกาลก่อนเป็นวัตตมานา, ปัญจมี และสัตตมีเป็นต้น เพื่อให้เข้าใจวิภัตติได้ง่าย อันที่จริง ในพระบาลีมีการเรียงลำดับกาลเป็นอดีตกาล, ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล ดังมีพระพุทฺทพจน์เป็นสาธกว่า

สพฺเพ สทฺธมฺมครุโน

วิหฺสุ วิหรนฺติ จ

อโถปิ วิหริสฺสนฺติ

เอสา พุทฺธาน ฐมฺมตา.

(สํ. ส. ๑๕/๑๗๓/๑๖๙)

พระพุทฺธเจ้าทุกพระองค์ ทรงเป็นผู้หนักแน่นในพระ
สัทธรรม ประทับอยู่แล้ว ย่อมประทับอยู่ และจักประทับ
อยู่ นี้เป็นธรรมดาของพระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย

๑๐. อาขยาดธาตุสังวรรณนา

อาขยาดธาตุสังวรรณนา คือ การอธิบายธาตุในอาขยาดบทโดยระบุการอาเทศของธาตุอาขยาด หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติอาขยาดท้ายธาตุแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรในธาตุบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยัญชนะเหมือนแปลง ม เป็น จ ฉ ในคำว่า คจฉติ = คม ธาตุ + อ ปัจจัย + ตี วิภัตติ (ย่อมนไป) หรือ เปลี่ยนพยางค์เหมือนแปลง ทา ธาตุ เป็น ทชช ในคำว่า ทชชติ = ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + ตี วิภัตติ (ย่อมนให้) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

กาหตีติ กริสฺสติ.

คำว่า กาหติ มีความหมายว่า จักกระทำ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กริสฺสติ บ่งถึงคำว่า กาหติ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + สฺสติ วิภัตติ แปลง กร ธาตุ เป็น กหา และลบ สฺส ใน สฺสติ การอธิบายธาตุอาขยาดในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาดธาตุสังวรรณนา

อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้มีปรากฏในคัมภีร์ปทวิจารณ์ เข้าใจว่าท่านนำอุทาหรณ์นี้จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี มีสาธกดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๒

ทชฺเชติ ทเทยฺยํ ททามิ วา. (ปาจิตยาทีโยชนา หน้า ๓๑๙)

คำว่า ทชฺเช มีความหมายว่า ฟังให้ หรือย่อมนให้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ทเทยฺยํ บ่งถึงคำว่า ทชฺเช สำเร็จรูปมาจาก ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺยํ วิภัตติ แปลง ทา ธาตุ เป็น ทชช, แปลง เอยฺยํ เป็น เอ ส่วนคำว่า ททามิ บ่งถึงคำที่สำเร็จรูปมาจาก ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + มิ วิภัตติ แปลง ทา ธาตุ เป็น ทชช แปลง มิ วิภัตติ เป็น เอ การอธิบายธาตุอาขยาดในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาขยาดธาตุสังวรรณนา

ตัวอย่างข้างต้นนี้ได้ระบุงการอาเทศของธาตุและวิภัติในอาชยาดบท
จึงเป็นทั้งอาชยาดธาตุสังฆวรรณนาและอาชยาดวิภัติสังฆวรรณนา

ธาตุ ๓ ประเภท

คัมภีร์นิรุตติที่ปนี (อธิบายสูตร ๓๕๐) ได้จำแนกธาตุในอาชยาดกัณฑ์
ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ปกติธาตุ คือ ธาตุจริงที่ระบุงิริยา เช่น ภู ธาตุ, ปจ ธาตุ และ
คม ธาตุ เป็นต้น ท่านบัญญัติให้ลงวิภัติท้ายธาตุจริง เหล่านี้เป็นรูปว่า ภวติ
(ย่อมเป็น) ปจติ (ย่อมหุง) คจจติ (ย่อมไป)

๒. วิภัติธาตุ คือ ธาตุที่เปลี่ยนแปลง ธาตุชนิดนี้ไม่ใช่ธาตุจริง แต่เป็น
ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุจริงและสามารถระบุงิริยาได้เหมือนธาตุจริง เช่น ตติกข
= ติข ธาตุ + ข ปัจจัย มีรูปว่า ตติกขติ (ย่อมอดทน), ติกิจจ = กิต ธาตุ +
จ ปัจจัย มีรูปว่า ติกิจจติ (ย่อมรักษา), วิมส = มาน ธาตุ + ส ปัจจัย
มีรูปว่าวิมสติ (ย่อมไคร้ครวญ)

๓. นามธาตุ คือ ธาตุที่เป็นนาม ธาตุชนิดนี้ไม่ใช่ธาตุจริงเหมือน
วิภัติธาตุ เป็นปัจจัยที่ลงท้ายนามบทและสามารถระบุงิริยาได้ เช่น ปพพตาย
= ปพพต ศัพท์ + อาย ปัจจัย มีรูปว่า ปพพตายติ (ย่อมประพตติตั้งภูเขา),
ปุตตีย = ปุตต ศัพท์ + อีย ปัจจัย มีรูปว่า ปุตตียติ (ย่อมประพตติตั้งบุตร)

พระธัมมานันทมหาเถระ วัดท่ามะโอ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็น
คาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปกติ วิภัติ นาม

ติธา ธาตุ ปเภทโตภวาทิ

ปกติ ขาทุยนุตตา

วิกตยายาทิ นามิกา.

ธาตุมี ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็นปกติธาตุ, วิกติธาตุ
และนามธาตุ ธาตุอันมี ภู ธาตุเป็นต้น ชื่อว่า ปกติธาตุ
ธาตุอันมี ข ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด ชื่อว่า วิกติธาตุ
ธาตุอันมี อาย ปัจจัยเป็นต้น[เป็นที่สุด] ชื่อว่า นามธาตุ

๑๑. กิตกธาตุสังฆวรรณนา

กิตกธาตุสังฆวรรณนา คือ การอธิบายธาตุในกิตกัณฑ์ โดยระบุการ
 อาเทศของธาตุในกิตกัณฑ์ หมายความว่า เมื่อลงกิตกัณฑ์ปัจจัยท้ายธาตุแล้ว ก็
 เปลี่ยนอักษรในธาตุบ้าง กล่าวคือเปลี่ยนพยัญชนะเหมือนแปลง ร ใน กรุ ธาตุ
 เป็น ต ในคำว่า กตตฺตฺ = กรุ ธาตุ + ตฺ ปัจจัย (ผู้ทำ) หรือแปลง ท ของ ทห
 ธาตุ เป็น พ ในคำว่า ปริฬาโ = ปริ บทหน้า + ทห ธาตุ + ณ ปัจจัย
 (ความเร้าร้อน) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ฆาตโกติ หนโก. (สังฆวรรณนาวิจารณ์)

คำว่า ฆาตโก มีความหมายว่า ผู้ประหาร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า หนโก บ่งถึงคำว่า ฆาตโก สำเร็จรูปมาจาก หน
 ธาตุ + ฏฺ ปัจจัย แปลง หน เป็น ฆาต การอธิบายธาตุของกิตกัณฑ์ในลักษณะ
 เช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาตุสังฆวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้
 ก็ได้มีปรากฏในคัมภีร์เหล่านั้น เข้าใจว่าคัมภีร์สังฆวรรณนาวิจารณ์ได้กล่าวเรื่อง
 นี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี. คัมภีร์ไวยากรณ์ มีสาธก
 ดังต่อไปนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๒

สเปน ฑสิโต วา.

กวจิ ธาตุติอาทินา ทสฺส ทตฺตํ. (ปทรูปสัทธิตี สุตฺร ๖๒๖)

หรือ บุคคลอันงัดแล้ว

แปลง ท อักษร เป็น ท อักษรด้วยสูตรว่า กวจิ ธาตุ เป็นต้น

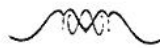
ในตัวอย่างนี้ คำว่า กุวจิธาตุดิอาทินา ทสฺส ทตฺตํ บ่งถึงคำว่า ทสิโต สำเร็จรูปมาจากคำว่า ทสิโต แปลง ท อักษร เป็น ท อักษร การอธิบายธาตุของ กิตกับทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกธาตุสังวรรณนา

ความหมายของกิตกั

กิตกั คือ คำเชื่อมธาตุกับปัจจัย เพื่อสร้างคำที่ทำหน้าที่เป็น ผู้กระทำ กิริยาเป็นต้น ในคัมภีร์สัททตถเภทจินดา (คาถา ๓๔๖) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สิสฺसानํ กงฺขํ กิริติ อปเนตฺติ กิตโก = กิรฺ ธาตุ + ฌฺวฺ ปัจจัย ปัจจัยใด กำจัด ความสงสัยของศิษย์ เหตุนั้น ปัจจัยนั้น ชื่อว่า กิตกะ

การกำจัดความสงสัยของศิษย์ ก็คือการทำให้ศิษย์เข้าใจหน้าที่ของ ศัพท์ได้อย่างถูกต้อง คือศัพท์ที่ลงกิตกัปัจจัยในกัตตุสาธนะ ทำหน้าที่เป็นผู้ กระทำกิริยา เช่น

การโก = กรฺ ธาตุ + ฌฺวฺ ปัจจัย (ผู้ทำ), วตฺตา = วจฺ ธาตุ + ตฺ ปัจจัย (ผู้กล่าว), พุทฺโธ = พุทฺ ธาตุ + ตฺ ปัจจัย (ผู้รู้) หรือศัพท์ที่ลงกิตกัปัจจัยใน กัมมสาธนะ ทำหน้าที่เป็นสิ่งที่ถูกกระทำ เช่น ปิโย = ปิ ธาตุ + ย ปัจจัย (ผู้เป็นที่รัก), ทานํ = ทา ธาตุ + ญฺ ปัจจัย (ทานที่ถูกให้) เป็นต้น

๑๒. ตัทธิตปัจจยสังฆวรรณนา

ตัทธิตปัจจยสังฆวรรณนา คือ การอธิบายตัทธิตปัจจยโดยระบุประเภทของตัทธิตปัจจย

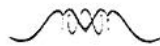
ตัวอย่างเช่น

ปาปิโยติ ปาปตโร. (สังฆวรรณนาวิจารณ์)

คำว่า ปาปิโย มีความหมายว่า ผู้บาปกว่า

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ปาปตโร บ่งถึง อีย ปัจจยในคำว่า ปาปิโย เป็นวิเสสตัทธิตปัจจย ทั้งนี้เพราะ ตร ปัจจยเป็น ปัจจยที่ลงในอรรถวิเสสตัทธิตเหมือน อีย ปัจจย การอธิบายตัทธิตปัจจยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัจจยสังฆวรรณนา

เรื่องนี้ไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาหรือฎีกา แม้อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้ก็มิได้ ปรากฏในคัมภีร์ดังกล่าวนั้น เข้าใจว่าคัมภีร์สังฆวรรณนาวิจารณ์ได้กล่าวเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี

๑๓. กิตกปัจจัยสังวรรณนา

กิตกปัจจัยสังวรรณนา คือ การอธิบายกิตกปัจจัยโดยระบุการอาเทศของกิตกปัจจัย หมายความว่า เมื่อลงกิตกปัจจัยท้ายธาตุแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรในกิตกปัจจัยบ้าง กล่าวคือแปลง ต ปัจจัยกับที่สุดธาตุ เป็น อิณฺณ ในคำว่า ติณฺณ = ตฺร ธาตุ + ต ปัจจัย (ข้ามแล้ว) หรือลบ ตฺวา ปัจจัยที่แปลงเป็น ย ในคำว่า อภิณฺณาย = อภิ + ณฺา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย (รู้ยิ่งแล้ว) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อาจิณฺณหฺติ จริตฺ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๕)

คำว่า อาจิณฺณ มีความหมายว่า ประพฤติแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จริตฺ บ่งถึงคำว่า อาจิณฺณ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + จฺร ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง ต เป็น อิณฺณ และลบ ร ที่สุดธาตุ เหมือนคำว่า อาภิณฺณ = อา บทหน้า + กิรฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (เคลื่อนกล่นแล้ว) การอธิบายกิตกปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อทฺนฺตาติ อทฺมิตา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๗๙)

คำว่า อทฺนฺตา มีความหมายว่า ผู้ไม่ฝึกแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อทฺมิตา บ่งถึงคำว่า ทฺนฺตา สำเร็จรูปมาจาก ทมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง ต เป็น นฺต และลบ ม ที่สุดธาตุ เหมือนคำว่า ปกฺกนฺต = ป บทหน้า + กมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (หลีกไปแล้ว) การอธิบายกิตกปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

มุสฺส มุสฺส ปฏฺวิเวเทหฺตฺติ มุสฺสิตฺวา มุสฺสิตฺวา ปฏฺวิเวเทหฺตฺติ.

(สุมฺงคฺลวิลาสินี ๑/๑๑๕)

ปาฐะว่า มุสฺส มุสฺส ปฏฺวิเวเทหฺตฺติ มีความหมายว่า กระทบแล้ว กระทบแล้ว ย่อมเสวย

คำว่า มุสฺสิตฺวา มุสฺสิตฺวา บ่งถึงคำว่า มุสฺส มุสฺส สำเร็จรูปมาจาก มุสฺส ชาติ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และแปลง ย เป็น ส การอธิบายกิตก์ ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อภิณฺญาติ อภิณฺญา. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๙)

คำว่า อภิณฺญา มีความหมายว่า รู้ยิ่งแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อภิณฺญา บ่งถึงคำว่า อภิณฺญา สำเร็จรูปมาจาก คำว่า อภิณฺญา = อภิ บทหน้า + ญา ชาติ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และ ลบ ย อักษร เหมือนคำว่า ปฏิสงฺขา (= ปฏิสงฺขาย) โยนิโส (พิจารณาแล้ว ด้วยปัญญา), สยฺ อภิณฺญา = อภิณฺญา (รู้ยิ่งเองแล้ว), ปริเยสนา = ปริเยสนาย (ด้วยการแสวงหา) การอธิบายกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

อวฺลฺมฺพาติ อวฺลฺมฺพิตฺวา. (นยาสปทีปิกา อธิบายคันถารัมภคาถา)

คำว่า อวฺลฺมฺพ มีความหมายว่า อาศัยแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อวฺลฺมฺพิตฺวา บ่งถึงคำว่า อวฺลฺมฺพ สำเร็จรูปมาจาก อวฺ บทหน้า + ลพฺ ชาติ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และลบ ย อักษร การอธิบายกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังฆวรรณนา

กิตก์ ๒ ประเภท

คัมภีร์กัจจายนะ (สูตรที่ ๕๔๕ - ๕๔๖) ได้จำแนกกิตก์ปัจจัยออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้ คือ

๑. กิจปัจจัย คือ ปัจจัยที่มักใช้ลงในกัมมสาธนะและภาวสาธนะ มี ๕ ตัว คือ ตพฺพ, อนีย, ญย, เตยฺย, วจฺจ ปัจจัยเหล่านี้ สามารถแสดงความหมายว่า อรหะ (สมควร) และ สักกะ (สามารถ) ท่านจึงบัญญัติให้แปลว่า “พึง, ได้” เช่น กาทพฺพ (อันเขาพึงกระทำ, อันเขากระทำได้)

๒. กิตปัจจัย คือ ปัจจัยที่มักใช้ลงในกัตตฺตฺสาธนะ ได้แก่ กิตก์ปัจจัย ทั้งหมดนอกเหนือจากกิจปัจจัย

กิตก์ ๓ ประเภท

โบราณจารย์บางท่าน จำแนกกิตก์ปัจจัยออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. กิจปัจจัย คือ ปัจจัยที่ใช้ลงในกัมมสาธนะและภาวสาธนะ
๒. กิตปัจจัย คือ ปัจจัยที่ใช้ลงในกัตตฺตฺสาธนะ
๓. กิจกิตปัจจัย คือ ปัจจัยที่ใช้ลงในกัตตฺตฺสาธนะ, กัมมสาธนะ, ภาวสาธนะ

ในคัมภีร์สัททตถเภทจินดา คาถา ๓๔๗-๘ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปจฺจโย กิตฺเก กิจฺจ-   กิตฺเกเทน ทฺพฺพิโร
 ปญฺจ ตพฺพาทโย กิจฺจา   กิตฺตฺตฺเย ณาทีปจฺจยา.

ปัจจัยในกิตก์มี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นกิจ-
 ปัจจัย และกิตปัจจัย ปัจจัย ๕ ตัวมี ตพฺพ ปัจจัย

เป็นต้น ชื่อว่า กิจจปัจจย [ส่วน] ปัจจยอื่นมี ณ ปัจจย
เป็นต้น ชื่อว่า กิตปัจจย

ปจฺจโย ติวโร กิจฺจ-   กิต-กิจฺจกิตพฺพสา
ภาวกมฺเมสุ กตฺวตฺเถ   ตีสุวาทฺยปเร วิทฺ.

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตบางท่านกล่าวว่า ปัจจยมี ๓ ประ
เภท โดยจำแนกเป็นกิจจปัจจย, กิตปัจจย และ กิจจ-
กิตปัจจย[กิจจปัจจย] เป็นปัจจยที่ลงในภาวสาธนะ
และกัมมสาธนะ, [กิตปัจจย]เป็นปัจจยที่ลงใน กัตตุ-
สาธนะ [ส่วนกิจจกิตปัจจย]เป็นปัจจยที่ลงในสาธนะ
ทั้งสาม

ปทสังฆวรรณนาหลายชนิด ในบทตั้งบทเดียว

ปทสังฆวรรณนาที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ มีปรากฏพร้อมกันได้หลาย
ชนิดในบทตั้งบทเดียวบ้าง

ตัวอย่างเช่น

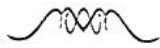
เอวมาหาติ สสฺสสตทิฏฺฐิจิ คเหตฺวา เอวํ วทติ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๙๙)

ปาฐะว่า เอวมาห มีความหมายว่า [เขา]ยึดมั่นสัสสตทิฏฐิแล้ว กล่าว
อยู่อย่างนี้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เอวํ วทติ ป่งถึงคำว่า เอวมาห ตັตฺถเป็น เอวํ
และ อาห คำว่า อาห สำเร็จมาจาก พฺรฺชฺ ชาติ + ติ วิภัตติ แปลง พฺรฺชฺ เป็น อาห
และแปลง ติ เป็น อ (ปทฐปสฺสฺสฺ อธิบายสูตร ๔๘๘)

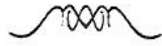
การอธิบายสนธิบท เรียกว่า สันธิปทสังวรรณนา, การระบุนาเทศ
ของธาตุอาขยาต เรียกว่า อาขยาตธาตุสังวรรณนา, การระบุนาเทศของ
วิภัตติอาขยาต เรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังวรรณนา

ปทสังวรรณนา จบ

อรรถสังวรรณนา ๑๒

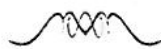
อรรถสังวรรณนา มี ๑๒ ประเภท คือ

๑. นามปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของนามบท
๒. อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของอุปสัคบท
๓. นิปาตปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของนิปาตบท
๔. การกปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของการกบท
๕. สมาสปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของสมาสบท
๖. ตัทธิตปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของตัทธิตบท
๗. นามวิภัตยัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของวิภัตตินาม
๘. อาชยาตวิภัตยัตถ... คือ การอธิบายความหมายของวิภัตติอาชยาต
๙. อาชยาตธาตวัตถ... คือ การอธิบายความหมายของธาตุในอาชยาต

๑๐. กิตกธาตวัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของ
ธาตุในกิตกัณฑ์
๑๑. ตัทธิตปัจจยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของ
ตัทธิตปัจจย
๑๒. กิตกปัจจยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของ
กิตกปัจจย

ในอรรถสังฆวรรณนา ๑๒ ประเภทเหล่านี้:- สังฆวรรณนา ๖ ประเภทแรก
อธิบายความหมายของรูปศัพท์ทั้งคำ ส่วนสังฆวรรณนา ๖ ประเภทหลัง อธิบาย
ความหมายของส่วนประกอบในรูปศัพท์กล่าวคือวิภัติและปัจจยเป็นต้น

อนึ่ง ท่านไม่แสดงสันธิปัตถสังฆวรรณนาไว้ เพราะคำที่เข้าสนธิแล้ว
มีความหมายเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง อาชยาตบทเป็นบทที่ วิเคราะห์ไม่ได้
จึงไม่มีอาชยาตบปัตถสังฆวรรณนา การแสดงรูปวิเคราะห์กิตกัณฑ์ก็เป็นการ
ระบุความหมายของธาตุหรือปัจจย จึงไม่มีกิตกปัตถสังฆวรรณนาเช่นกัน

๑. นามปทัตถสังฆวรรณนา

นามปทัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของนามบท นามบทในที่นี้ คือ นามนาม, คุณนาม และสรรพนาม นามบทบางบท มีความหมายมาก จึงทำให้แปลได้หลายอย่างตามบริบท ดังที่พระสุหัมมัตถเถระได้ ภาษิตไว้ในสุหัมมัตถเถรคาถาว่า

สตลึงคสุส อตถสุส   สตลกฤษณธาริโน
เอกงคทสุสี ทุมเมโร   สตทสุสี จ ปณฺทิตโต.

(ขุ. เถร. ๒๖/๑๐๖/๒๘๔)

ความหมายมีเหตุให้เกิดศัพท์ได้หลายร้อย มีเนื้อ
ความได้หลายร้อย คนเขลาารู้ได้เพียงหนึ่ง แต่
บัณฑิตรู้ความหมายได้หลายร้อย

ตัวอย่างนามนาม

ตัวอย่างที่ ๑

ปริยาเยนาติ การเณน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า ปริยาเยน มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า การเณน บ่งถึงคำว่า ปริยาย ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะ ปริยาย ศัพท์ มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส (อภิธานปิปปิกา คาถา ๘๓๗) การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

เทวนฺติ อากาสํ. (สมันตปาสาทิกา ๓/๑๐)

คำว่า เทว มีความหมายว่า ท้องฟ้า

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อากาสํ บ่งถึงคำว่า เทว ในที่นี้ มีความหมายว่า ท้องฟ้า ทั้งนี้เพราะ เทว ศัพท์ มีความหมาย ๔ อย่าง คือ เทพ, ฝน, ท้องฟ้า และความตาย (อภิธานัปปทีปิกา คาทา ๘๔๒) การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

ธมฺโมติ เหตุ. (สมันตปาสาทิกา ๓/๒๒)

คำว่า ธมฺโม มีความหมายว่า เหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เหตุ บ่งถึงคำว่า ธมฺโม ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะ ธมฺม ศัพท์มีความหมาย ๑๔ อย่าง คือ สภาวะ (สภาพ), ปริยัตติ (ปริยัติธรรม), ปัญญา (ความรู้), ญาเย (ความถูกต้อง), สัจจะ (ความจริง), ปกติ (ธรรมดา), ปุญฺญะ (บุญ), ญฺเวยยะ (ญฺเวยยธรรม), คุณะ (คุณธรรม), อาจารย์ (ความประ พถติ), สมานิ (ความตั้งมั่น), นิสสัตตดา (ความไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล), อาปตติ (อาบัติ), การณะ (เหตุ) (คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาทา ๗๘๔) การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๔

อตฺถโถติ เหตุผล. (สมันตปาสาทิกา ๓/๒๒)

คำว่า อตฺถโถ มีความหมายว่า ผลของเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เหตุผล บ่งถึงคำว่า อตฺถ ในที่นี้ มีความหมายว่า ผล ทั้งนี้เพราะ อตฺถ ศัพท์ มีความหมาย ๙ อย่าง คือ ปโยชนะ (ประโยชน์),

สัททาภิเชยยะ (ความหมายของศัพท์), วุชตมิ (ความเจริญ), ธนะ (ทรัพย์),
 วัตถุ (พื้นที่), การณะ (เหตุ), นาสะ (ความพินาศ), หิตะ (ความเกื้อกูล),
 ปัจฉิมบรรพต (ภูเขา ทางทิศตะวันตก) (คัมภีร์อภิธาน คาถา ๗๘๕) การอธิบาย
 ความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างคุณนาม

ตัวอย่างที่ ๑

อณุมตฺเตสฺสุติ อปฺปมตฺตเกสฺสุ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๖๔)

คำว่า อณุมตฺเตสฺสุ มีความหมายว่า อันมีประมาณเล็กน้อย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อปฺปมตฺตเกสฺสุ บ่งถึงคำว่า อณู ในที่นี้ มีความ
 หมายถึง น้อย การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
 นามปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

สุภโถติ สุนฺหโร. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๙๗)

คำว่า สุภโถ มีความหมายว่า อันงาม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สุนฺหโร บ่งถึงคำว่า สุภโถ ในที่นี้ มีความหมายว่า
 งาม การอธิบาย ความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถ-
 สังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

สมนฺหาคโตติ ยุตฺโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๕๓)

คำว่า สมนฺหาคโต มีความหมายว่า ประกอบแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ยตุโต** บ่งถึงคำว่า **สมนุหาคต** ในที่นี้ มีความหมายว่าประกอบแล้ว การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา

คำว่า **สมนุหาคต** สำเร็จรูปมาจาก **สํ** บทหน้า + **อนุ** บทหน้า + **อา** บทหน้า + **คมุ** ชาติ + **ต** ปัจจัย มีการลบ **อุ** ที่ **อนุ** และซ้อน **น** อักษร หรือ มีรูปว่า **สมนุหาคต** ได้ โดยแปลง **อุ** ที่ **อนุ** เป็น **ว**

ตัวอย่างสรรพนาม

ตัวอย่างที่ ๑

โส อิมํ โลกนฺติ โส ภควา อิมํ โลกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๕๗)

คำว่า **โส ภควา อิมํ โลกํ** มีความหมายว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น [ทรงกระทำให้แจ้งแล้ว]ซึ่งโลกนี้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ภควา** บ่งถึงคำว่า **โส** ในที่นี้ หมายถึงพระผู้มีพระภาค ทั้งนี้เพราะคำว่า **โส** เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

เตติ พุทฺธาภิเก. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๙)

คำว่า **เต** มีความหมายว่า [ชน]มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **พุทฺธาภิเก** บ่งถึงคำว่า **เต** ในที่นี้ หมายถึงพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทั้งนี้เพราะคำว่า **เต** เป็นสรรพนามที่ใช้แทนนามทั่วไป

การโยควิเสสยะเข้ามา นอกจากจะเป็นการอธิบายสรรพนามแล้ว ในบางที่ ก็ยังระบุถึงความหมายของสรรพนามอีกด้วย เนื่องจากสรรพนาม

บางศัพท์ มีความหมายได้หลายอย่าง เช่นคำว่า **เอต** มีความหมายว่า **นั่น** หรือ **นั่น** เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

เอตหฺติ...อิทฺ อเสวนาติ ติวริทฺ กมฺมํ อุตฺตมํ มงฺคลนฺตฺยตฺเถ.

(มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

คำว่า **เอต** มีความหมายว่า...กรรม ๓ อย่าง มีการไม่คบ [คนพาล] เป็นต้นนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

คำว่า **อิท** ป่งถึงคำว่า **เอต** ในที่นี้ มีความหมายว่า **นั่น** ทั้งนี้เพราะคำว่า **เอต** มีความหมายว่า **นั่น** เหมือน **ต** สรรพนามได้ในบางที่ การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณา

คำว่า **เอต** ที่แปลว่า **นั่น** มีความหมายว่า **สมิปะ** (ใกล้) ความหมายนี้คล้ายคลึงกับความหมายว่า **นี้** ที่เป็นอรรถอััจฉนตสมิปะ (ใกล้ๆ) ของ **อิม** ศัพท์ คัมภีร์สัททนีติ (ปทมาลา หน้า ๔๔๐) กล่าวว่า **เอต**สทฺโท **สมิปวจโน**, **อิม-สทฺโท** **อจฺจนฺตสมิปวจโน** (เอต ศัพท์กล่าวความหมายว่า ใกล้ อิม ศัพท์กล่าวความหมายว่า ใกล้ๆ) ท่านจึงใช้คำว่า **อิท** อธิบายคำว่า **เอต** ในที่นี้

อรรถพิเศษของ **เอต** ศัพท์

ในบางที่คำว่า **เอต** นี้ มีความหมายว่า **ปรัมมุขะ** (ลับหลัง) เหมือน **ต** ศัพท์ ข้อความนี้แม้จะไม่มีปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์ แต่ก็มีปรากฏในพระวินัยปิฎก เรื่องการอธิษฐานจีวรกล่าวคือภิกษุผู้จะอธิษฐานจีวรภายในหัตถบาสพึงอธิษฐานโดยใช้ **อิม** ศัพท์ ว่า **อิมํ สฺมาภฺมิ อธิฏฺฐามิ** (ข้าพเจ้าขอ อธิษฐานผ้าสังฆาภฺมินี้) ส่วนภิกษุผู้จะอธิษฐานจีวรที่อยู่ห่างนอกหัตถบาสเป็นต้นไป

ไม่ว่าจะอยู่ภายในวัด, นอกวัด หรือในต่างจังหวัดก็ตาม พึงอธิษฐานโดยใช้ เอต
ศัพท์ ว่า เอต สัมมาฐิ อธิฏฐามิ (ข้าพเจ้าขออธิษฐานผ้าสังฆาณีนั้น) ในกรณีนี้
เอต ศัพท์แทน ต ศัพท์ได้

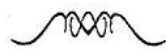
ตัวอย่างที่ ๔

อณฺณตราติ นามโคตฺตโต อปากฺกา เอกา. (มังคลัตถที่ปนี ๑/๗)

คำว่า อณฺณตรา คือ [เทวดา]ตนหนึ่งที่ไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เอกา บ่งถึงคำว่า อณฺณตรา ในที่นี้ มีความหมายว่า
[เทวดา]ตนใดตนหนึ่ง การอธิบายความหมายของนามบทในลักษณะเช่นนี้
เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณา

คัมภีร์ปทรรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๒๐๗) กล่าวว่า อณฺณตรอณฺณตม
สทฺทา อนินฺยตฺถา (อณฺณตร และ อณฺณตม ศัพท์ มีความหมายว่า ไม่แน่นอน)
ศัพท์เหล่านี้จึงแปลว่า คนใดคนหนึ่ง หรือตนใดตนหนึ่ง

๒. อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของอุปสัคคบท ด้วยการระบุถึงความหมายของอุปสัคคบทนั้นอย่างชัดเจน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อภิกุณฑตราติ อติกุณฑม กนุดตรา. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๒๕)

คำว่า อภิกุณฑตรา ความก็คืออันน่าปรารถนายิ่งเกิน[สิ่งอื่น]

คำว่า อติกุณฑม บ่งถึงอุปสัคคบทคือ อภิ ในคำว่า อภิกุณฑตรา นี้ มีความหมายว่า เกิน การอธิบายความหมายของอุปสัคคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อภิติ อิหํ ปน ปทโสภณตถํ อุปสคฺคตตฺตเมว. (สมันตปาสาทิกา ๑/๓๐๙)

ก็คำว่า อภิ นี้ เป็นเพียงอุปสัคเพื่อระดับบทนั้นเทียว

คำว่า อิหํ ปน ปทโสภณตถํ อุปสคฺคตตฺตเมว บ่งถึงอุปสัคคบท คือ อภิ ในที่นี้มีความหมายว่า ยังบทให้เต็ม (ปทปุรณัตถะ) การอธิบายความหมายของอุปสัคคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อธิตติ เจตํ อุปสคฺคตตฺตํ. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๐)

ก็คำว่า อธิ นี้ เป็นเพียงอุปสัค

อุปสัคคบทหรือนิบาตบทที่ไม่มีความหมายพิเศษ เป็นศัพท์ที่ระดับ ถ้อยคำให้เกิดสละสลวย มีชื่อเรียก ๔ อย่าง คือ ปทาลงฺการ (ระดับบท),

ปทโสภณ (ยังบทให้งาม), วาจาสิลิฎฐ(ทำให้ถ้อยคำสละสลวย) และ วจนาลงการ (ประดับถ้อยคำ)

อุปสคฺค/อุปสคฺคมตฺต

คำว่า อุปสคฺโค และ อุปสคฺคมตฺต มีวิธีใช้ต่างกัน:-คำว่า อุปสคฺโค อธิบายรูปศัพท์ว่า บทตั้งเป็นอุปสคฺค คำว่า อุปสคฺคมตฺต อธิบายความหมายว่าบทตั้งเป็นอุปสคฺคที่มีอรรถปทปุรณัตถะ (ยังบทให้เต็ม)

ตัวอย่างที่ ๔

วิปฺปสนฺโนติ สฺฎฺฐจฺ ปรสนฺโน. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๙๙)

คำว่า วิปฺปสนฺโน มีความหมายว่า เลื่อมใสแล้วด้วยดี

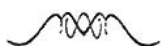
ในตัวอย่างนี้ คำว่า สฺฎฺฐจฺ ปรสนฺโน บ่งถึงอุปสคฺคบทกล่าวคือ วิ ในคำว่า วิปฺปสนฺโน มีความหมายว่า ด้วยดี การอธิบายความหมายของอุปสคฺคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสคฺคปทตฺถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

อติวิกาลฺโลติ สฺฎฺฐจฺ วิกาลฺโล. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๔๙)

คำว่า อติวิกาลฺโล มีความหมายว่า เวลาวิกาลยัง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สฺฎฺฐจฺ วิกาลฺโล บ่งถึง อุปสคฺคบท คือ อติ ในคำว่า อติวิกาลฺโล มีความหมายว่า ยิ่ง การอธิบายความหมายของอุปสคฺคบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อุปสคฺคปทตฺถสังฆวรรณนา

๓. นิปาตปทัตถสังฆวรรณา

นิปาตปทัตถสังฆวรรณา คือ การอธิบายความหมายของนิบาตบท ด้วยการระบุถึงความหมายของนิบาตบทนั้นๆ อย่างชัดเจน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ขลุตติ อหุสฺสวณฺตเถ นิปาโต. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๒)

คำว่า ขลุตติ เป็นนิบาตในความหมายว่า ได้ยินต่อๆ กันมา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อหุสฺสวณฺตเถ นิปาโต บ่งถึงคำว่า ขลุตติ ในที่นี้ มีความหมายว่า สดับ ทั้งนี้เพราะ ขลุตติ ศัพท์ มีความหมาย ๕ อย่าง คือ ปฏิเสฐะ (ห้าม), วากยาลังการ (ระดับถ้อยคำ[ให้สละสลวย]), อวธารณะ (กำหนดความแน่นอน[ของศัพท์]), ปลิทธิ (สำเร็จ) และอหุสฺสวณฺต (ได้ยินต่อๆ กันมา) (อภิธาน์ปทีปิกา คาถา ๑๑๙๕) การอธิบายความหมายของนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

เตน หีติ อุกฺโขชนฺตเถ วิภตฺติปฏิรูปโก นิปาโต.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๒๑๙)

นิบาต คือ เตน หี เป็นนิบาตที่มีรูปคล้ายวิภตติ มีความหมายว่า อุกฺโขชนะ (เชื่อเชิญ, ต้อนรับ)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุกฺโขชนฺตเถ นิปาโต บ่งถึงคำว่า เตน หี ในที่นี้ มีความหมายว่าเชื่อเชิญ การอธิบายความหมายของนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

อลนฺติ ปฏิกุเขปวจนฺ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๑)

คำว่า อลฺ นี้ แสดงความหมายว่า ปฏิกุเขปะ (ห้าม)

คำว่า ปฏิกุเขปวจนเมตฺ บ่งถึงคำว่า อลฺ ในที่นี้ มีความหมายว่า ปฏิเสธ ทั้งนี้เพราะ อลฺ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ ภูสนะ (ประดับ), วารณะ (ห้าม), ปริยัตติ (สามารถ, สมควร) (อภิธานปิฎกคติกาลา ๑๑๙๐) การอธิบายความหมายนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๔

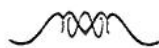
โฆ ปนาติ นิปาตมตฺตํ. (สมุํคลวิลาสินี ๑/๒๒๙)

คำว่า โฆ ปน เป็นสัักแต่นิบาต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า นิปาตมตฺตํ บ่งถึงคำว่า โฆ ปน ในที่นี้ มีความหมายว่า ยังบท ให้เต็ม (ปทปุรณัตถะ) ทั้งนี้เพราะ โฆ ศัพท์มีความหมายอีกนัยหนึ่งว่า ห้าม (อวชารณัตถะ) เหมือนคำว่า อสุโสสิ โฆ เวยฺโยโซ พุราหุมโณ... (เวรัญชพราหมณํได้สตั้บแล้วเทียว) (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๑) ส่วน ปน ศัพท์มี ความหมาย ๒ อย่าง คือ วิเสสะ (พิเศษ) และปทปุรณะ (ยังบทให้เต็ม) (อภิธานปิฎกคติกาลา ๑๑๙๖) การอธิบายความหมายของนิบาตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิปาตปทัตถสังฆวรรณา

นิปาต/นิปาตมตฺต

คำว่า นิปาโต และ นิปาตมตฺตํ มีวิธีใช้ต่างกันดังนี้:-คำว่า นิปาโต อธิบายรูปศัพท์ว่าบทตั้งเป็นนิบาต คำว่า นิปาตมตฺตํ อธิบายความหมายว่าบทตั้งเป็นนิบาตที่มี อรรถปทปุรณัตถะ (ยังบทให้เต็ม)

๔. การกบัตถสังวรรณนา

การกบัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของการกบต
ด้วยการระบุถึงอรรถวิภัตติของบทนั้นๆ อย่างชัดเจน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปุพฺพหฺตฺติ กมฺมตฺถนฺทฺเทโส. (สุตตนิเทศ อธิบายสูตร ๑๐)

ศัพท์ว่า ปุพฺพ เป็นศัพท์แสดงอรรถกรรม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กมฺมตฺถนฺทฺเทโส บ่งถึงคำว่า ปุพฺพ (ซึ่งอักษร
ตัวหน้า) ในที่นี้ เป็นกัมมการกที่มีอรรถกรรม ทั้งนี้เพราะทุตติยาวิภัตติมีความ
หมายเป็นอย่างอื่นได้ การอธิบายความหมายของการกบตในลักษณะเช่นนี้
เรียกว่า การกบัตถสังวรรณนา

กัมมการก คือ นามบทที่ลงทุตติยาวิภัตติเพื่อทำหน้าที่กรรม ฉะนั้น
นามบทที่ลงทุตติยาวิภัตติในอรรถฉฐวิภัตติเป็นต้น จึงไม่ใช่กัมมการก เช่น

ก) อรรถฉฐวิภัตติ

อนฺตรา จ ราชคหฺ อนฺตรา จ นาพฺพทฺ... (ในระหว่างแห่งเมือง
ราชคฤห์ และในระหว่างแห่งเมืองนาพันทา...)

ข) อรรถตติยาวิภัตติ

สเจ มํ นาลปีสุสฺติ (หากว่า[เขา]จักไม่พูดกับเรา)

ค) อรรถสัตตมวิภัตติ

เอกํ สมยํ ภควา... (ในสมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค...)

ฃ) อรรถอัจฉนตสังโยค

สพฺพพรตฺตี โสภโน (ผู้งามตลอดราตรี)

ตัวอย่างที่ ๒

อสรูปาติ อวธินิทุเทโส. (สุตตนิเทศ อธิบายสูตร ๑๐)

คำว่า อสรูปา เป็นศัพท์แสดงอรรถบัญญัติ

คำว่า อวธินิทุเทโส บ่งถึงคำว่า อสรูปา (จากอักษรที่มีรูปไม่เหมือนกัน) ในที่นี้ เป็นอุปาทานการกที่มีอรรถอุปาทาน การอธิบายความหมายของการกบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า การกบัตถสังฆวรรณา

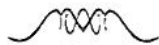
ตัวอย่างที่ ๓

เยนาติ อทสุสนกิริยาย กตตุณิทุเทโส.

(กัจจายนวรรณา อธิบายสูตร ๒๗๔)

คำว่า เยน เป็นศัพท์แสดงกัตตาของกิริยาไม่เห็น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อทสุสนกิริยาย กตตุณิทุเทโส บ่งถึงคำว่า เยน (อันบุคคลใด) ในที่นี้ เป็นกัตตุการกที่มีอรรถกัตตา การอธิบายความหมายของการกบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า การกบัตถสังฆวรรณา

๕. สมาสพทัตถสังวรรณนา

สมาสพทัตถสังวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของสมาสบท โดยการแสดงรูปวิเคราะห์สมาส ทั้งนี้เพราะสมาสบทมีวิเคราะห์ได้หลายนัย เช่นคำว่า สุขุมติ มีความหมายว่า "ปัญญาดี" มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาส ได้ว่า สุขุทธรา มติ สุขุมติ (ปัญญาดี เรียกว่า สุขุมติ) [หรือ]มีความหมายว่า "ผู้มีปัญญาดี" มีรูปวิเคราะห์เป็นพหูพหีสมาสได้ว่า สุขุทธรา มติ ยสุสาติ สุขุมติ (ปัญญาดีแห่งบุคคลใดมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า สุขุมติ) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปจฺจกฺกตฺตฺนฺตฺติ ภตฺตสฺส ปจฺจโต. (สมังควลลิตานี ๑/๑๙๐)

คำว่า ปจฺจกฺกตฺตฺติ มีความหมายว่า ในภายหลังแห่งภัด

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ภตฺตสฺส ปจฺจโต บ่งถึงคำว่า ปจฺจกฺกตฺตฺติ มีรูปวิเคราะห์เป็นอภัยยิภาวสมาสได้ว่า ภตฺตสฺส ปจฺจกฺก ปจฺจกฺกตฺตฺติ (ภายหลังแห่งภัด เรียกว่า ปจฺจกฺกตฺตฺติ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสพทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

โสตาปนฺโนติ โสโต อापฺนฺโน. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๒)

คำว่า โสตาปนฺโน มีความหมายว่า ผู้เข้าถึงกระแส[พระนิพพาน]

ตัวอย่างนี้ คำว่า โสโต อापฺนฺโน บ่งถึงคำว่า โสตาปนฺโน มีรูปวิเคราะห์เป็นทฤติยัตตปุริสสมาสได้ว่า โสโต อापฺนฺโน โสตาปนฺโน (ผู้เข้าถึงกระแสชื่อว่า โสตาปนฺนนะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสพทัตถสังวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

สุขเขริโตติ สุขเขน เอริโต. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๑๑)

คำว่า สุขเขริโต มีความหมายว่า ผู้เจริญด้วยสุข

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สุขเขน เอริโต บ่งถึงคำว่า สุขเขริโต มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยัตปปริสสมาสได้ว่า สุขเขน เอริโต สุขเขริโต (ผู้เจริญด้วยสุข เรียกว่า สุขเขริตตะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

อวินิปาตธมฺโมติ...นาสฺส วินิปาโต ธมฺโมติ อวินิปาตธมฺโม.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๒)

คำว่า อวินิปาตธมฺโม มีความหมายว่า สภาพคือการตกไป[สู่อบายภูมิ]ของบุคคลนั้นไม่มี เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อวินิปาตธมฺมะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า นาสฺส วินิปาโต ธมฺโมติ อวินิปาตธมฺโม บ่งถึง คำว่า อวินิปาตธมฺโม มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสได้ว่า วินิปาโต ธมฺโม วินิปาตธมฺโม (สภาพคือการตกไป เรียกว่า วินิปาตธมฺมะ) และมีรูปวิเคราะห์เป็นนินิบาทบุพพบทพหุพีหิสมาสว่า นตฺถิ วินิปาตธมฺโม ยสฺสาติ อวินิปาตธมฺโม (สภาพคือการตกไปแห่งบุคคลใดไม่มี เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อวินิปาตธมฺมะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปทัตถสังวรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

สเทวกนฺหฺติ สห เทเวหฺติ สเทวกํ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๕๗)

คำว่า สเทวกัม ความหมายก็คือ เรียกว่า สเทวกะ เพราะมีความหมายว่า เป็นไปกับด้วยเทวดา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สห เทเวหิตี สเทวกัม บ่งถึงคำว่า สเทวก มีรูปวิเคราะห์เป็นสหบุพพท พหุพพีหิสมาสได้ว่า สห เทเวหิโย วตตตตีติ สเทวกโก (โลกใด เป็นไปกับด้วยเทวดา เหตุนั้น โลกนั้น เรียกว่า สเทวกะ) การอธิบายความหมายของสมาสทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปัตถสังวรรณนา

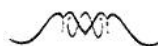
ตัวอย่างที่ ๖

อาจารย์โคจรสมฺปนฺโนติ อจาเรน เจว โคจเรน จ สมฺปนฺโน.

(สมังควลลิตินิ ๑/๑๖๔)

คำว่า อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน มีความหมายว่า [บุคคล]ผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและโคจร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อจาเรน เจว โคจเรน จ สมฺปนฺโน บ่งถึงคำว่า อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสได้ว่า อจาโรจ โคจโรจ อจาโรจรา (ความประพฤติและโคจร เรียกว่า อจาโรจระ) และมีรูปวิเคราะห์เป็นตปฺปริสสมาสได้ว่า อาจารย์โคจเรหิ สมฺปนฺโน อจาโรจระสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและโคจร เรียกว่า อจาโรจระสัมปັນนะ) การอธิบายความหมายของสมาสทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สมาสปัตถสังวรรณนา

๖. ตัทธิตปัทธตสังฆวรรณนา

ตัทธิตปัทธตสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของตัทธิตบท โดยการแสดงรูปวิเคราะห์ตัทธิต ทั้งนี้เพราะตัทธิตบทมีวิเคราะห์ได้หลายนัย ตามตัทธิตปัจจัย เช่น คำว่า โกสลุล "ความเป็นผู้ฉลาด" มีรูปวิเคราะห์เป็น ภาวตัทธิตได้ว่า กุสลสุส ภาโว โกสลุล (ความเป็นแห่งผู้ฉลาด เรียกว่า โกสลละ) [หรือ] คำว่า โกสลุล มีความหมายว่า "ผู้มีความฉลาด" มีรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัดติตัทธิตได้ว่า โกสลุล อสุส อตุถิติ โกสลุโล (ความเป็นผู้ฉลาด แห่งบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า โกสลละ)

ตัวอย่างที่ ๑

วินยาย ฌมมํ เทเสตตีติ เวนยิโก. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๒๙)

บุคคลผู้แสดงธรรมเพื่อกำจัด[กิเลส] เรียกว่า เวนยิกะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เวนยิโก = วินย คัพท์ + ฌิก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นตัทธิตได้ว่า วินยาย ฌมมํ เทเสตตีติ เวนยิโก (ผู้แสดงธรรมเพื่อกำจัด[กิเลส] เรียกว่า เวนยิกะ) ทั้งนี้เพราะ ฌิก ปัจจัยมีความหมาย ๓๑ อย่าง (คัมภีร์ ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๗๓-๔) การอธิบายความหมายของตัทธิตบท ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัทธตสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

สาวตฺถิยนฺติ ปุพฺเพ สวตฺถสฺส นาม อีสึโน นิวาสนนฺจฺจานตฺตา สาวตฺถีติ ลทฺขนามเก นคเว. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า สาวตฺถิย์ มีความหมายว่า ในนครที่ได้รับนามว่า สาวตฺถี เพราะเป็นสถานที่พำนักของฤษีนามว่า สวตฺถะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปุพฺเพ สวตฺถสฺส นาม อีสึโน นีวาสนฺนุจฺจานตฺตา** บ่งถึงคำว่า **สาวตฺถึ** มีรูปวิเคราะห์เป็นอเนกัตถัตถิตว่า **สวตฺถสฺส อัยฺ สาวตฺถึ** (เมืองนี้ของฤาษีสวตถะ ชื่อว่า สาวตถึ) ทั้งนี้เพราะ **ณ** ปัจจัยมีความหมาย ๑๘ อย่าง (คัมภีร์ปทฺฐปสฺสทฺธิ อธิบายสูตร ๓๖๑, ๓๗๖) การอธิบายความหมายของดัตถิตบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **ดัตถิตปทตถสังวรรณนา**

จะอย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในบางแห่ง ยังมีบทบางบทที่มีรูปวิเคราะห์เป็นสมาสและดัตถิตร่วมกัน เช่น

ตัวอย่างที่ ๓

อนาถปิณฑิกสฺสชาติ อนาถานํ ปิณฑฺโฑ เอตฺถ อตฺถึติ อนาถปิณฑฺทิโกติ
ลทฺฐ-นามกสฺส คหปติโน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า **อนาถปิณฑิกสฺส** มีความหมายว่า [อาราม]ของคฤหบดีผู้ได้รับนามว่า **อนาถปิณฑิกะ** เพราะ[มี]อรรถว่า บุคคลมีก้อนข้าวเพื่อผู้ไร้ที่พึ่ง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อนาถานํ ปิณฑฺโฑ เอตฺถ อตฺถึติ อนาถปิณฑฺทิโก** บ่งถึงคำว่า **อนาถปิณฑิก** มีรูปวิเคราะห์เป็นทั้งสมาสบทและดัตถิตบทว่า **อนาถานํ ปิณฑฺโฑ อนาถปิณฑฺโฑ = อนาถ + ปิณฑฺ คัพฺ** (ก้อนข้าวเพื่อผู้ไร้ที่พึ่ง เรียกว่า **อนาถปิณฑะ**), **อนาถปิณฑฺโฑ เอตฺถ อตฺถึติ อนาถปิณฑฺทิโก = อนาถ-ปิณฑฺ คัพฺ + อิก ปัจจัย** (ก้อนข้าวเพื่อผู้ไร้ที่พึ่งมีอยู่ในบุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนี้ ชื่อว่า **อนาถปิณฑิกะ**) การอธิบายความหมายสมาสบทและดัตถิตบทในลักษณะนี้ เรียกว่า **สมาสปทตถสังวรรณนา** และ**ดัตถิตปทตถสังวรรณนา**

ดัตถิตเป็นศัพท์วิจิตร

ดัตถิตปัจจัยมีความหมายมากเหมือนอุปสรรค, นิบาต และกิดกปัจจัย ปัจจัยต่างกันมีความหมายเดียวกันก็มี ปัจจัยเดียวกันมีความหมายต่างกันก็มี

เพราะเหตุนั้น ตัทธิตบพจึงมีรูปวิเคราะห์หลายนัยตามความหมายของปัจจัย
ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในสมันตปาสาทิกา (๑/๑๒๙) ว่า

วิจิตรา หิตทุธิตวุตติ

จริงอย่างนั้น รูปสำเร็จของตัทธิตเป็นศัพท์วิจิตร

แม้คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๘๖๔) ก็ได้ตั้งสูตรไว้ตามถ้อยคำ
ข้างต้นว่า วิจิตรา ตทุธิตวุตติ และยังได้กล่าวความลึกซึ้งของตัทธิตไว้ใน
สูตรนั้นอีกว่า มาทิสานอ วิสโย คมภิโร ตทุธิโต นโย ตสฺมา สพุพปกาเรน
น ตํ สกโกมิ ภาสิตุ. (นัยตัทธิตที่ลึกซึ้ง มิใช่วิสัยของบุคคลเช่นเรา เหตุนั้น
เรา จึงไม่สามารถกล่าวนัยตัทธิตนั้นโดยประการทั้งปวงได้)

ปฏิสมภิทปตฺตานํ

อรหนฺตานเมว โส

วิสโย โหติ ตํ ตสฺมา

สกุกจจํ สมปฏิจฺฉถ.

(สัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๘๖๔)

นัยตัทธิตนั้นเป็นวิสัยของพระอรหันต์ ผู้บรรลุ
[นิรุตติ]ปฏิสัมภิทาเท่านั้น ด้วยเหตุดังกล่าว [พวก
ท่าน] ขอจงรับนัยนั้นโดยเคารพเถิด

อีกนัยหนึ่ง ตัทธิตปทัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของ
ตัทธิตบพที่เป็นนามศัพท์ก่อนการลงตัทธิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ปณิตตราติ วรรณยสอิสฺสรียาทีหิ อุตฺตมตรา.(สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๒๕)

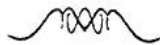
คำว่า ปณิตตรา มีความหมายว่า ผู้สูงส่งกว่าด้วยผิวพรรณ, ยศ และ
ความเป็นใหญ่เป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุตตมตรา บ่งถึง ปณิต ศัพท์ในที่นี้ มีความหมายว่า อุตตมะ (สูงสุด) การอธิบายความหมายของศัพท์ติดบทในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปทัตถสังวรณ์นา

คำว่า ตัทธิต เป็นชื่อของคำที่สำเร็จมาจากคำนามที่ลงปัจจัยแล้ว ดังนั้น คำว่า ปณิตตรา จึงจัดว่าเป็นตัทธิต แต่ในที่นี้ท่านเรียกคำนาม คือ ปณิต ว่าเป็นตัทธิต การเรียกเช่นนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของจำนวนคำนาม และปัจจัยทั้งหมด โวหารชนิดนี้เรียกว่า เอกเทศยุปจาร คือความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงหมู่ แต่หมายถึงบางส่วน เหมือนคำว่า

สมุทโท มยา ทิฏฺฐโ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว)

โดยปกติบุคคลจะเห็น มหาสมุทรทั้งหมดไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ คือ บุคคล เห็นมหาสมุทรบางส่วนเท่านั้น ลักษณะนี้ เป็นการพูดถึงหมู่ แต่หมายถึงบางส่วน

๗. นามวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

นามวิภัตยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามที่มีอรรถเป็นกัตตาและกรรมเป็นต้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

สहतुणाति सहतुणेन. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๗)

คำว่า สहतुणा มีความหมายว่า ด้วยมือของตน

คำว่า สहतุणेณ บ่งถึง สุมา วิภัตติในคำว่า สहतุणा ลงในอรรถตติยา-วิภัตติ เหมือนคำว่า มตुตา สุขปริจจาคา (ด้วยการสละความสุขเล็กน้อย) (สัททนีติ สุตตมาลา อธิบายสูตร ๕๕๔) การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

जटुन्हं महागुतानं उपातय रूपन्ति उपोयेकदुगे सामिवज्जं.

(อัญจุสาลีนี้ หน้า ๓๖๖)

[คำว่า จटुन्हं महागुतानं] ในคำว่า จटुन्हं महागुतानं उपातय रूप (รูปเกิดอาศัยมหาภูตรูปสี่) เป็นคำที่ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถของทุตติยาวิภัตติ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุปोयेคदुगे सामिवจ्जं บ่งถึง หน วิภัตติในคำว่า จटुन्हं महागुतानं ลงในอรรถทุตติยาวิภัตติ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นามวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

युतुसुसाति कर्णदुगे सामिवज्जं. (सुमंगलविलासिणी ๒/๑๒๑)

[ส วิภัตติ] ในคำว่า युतुसुส เป็นบัญญัติวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **กรณตฺเถ สามิวจนํ** บ่งถึง **ส** วิภัตติในคำว่า **ยฺหุสฺส** ลงในอรรถตติยาวิภัตติ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **นามวิภัตยัตถสังวรรณนา**

ตัวอย่างที่ ๔

สมาปตฺติยาติ อิทมฺปิ อุปโยคตฺเถ กรณวจนํ.

(อัญญาสาลินี หน้า ๒๐๐)

แม้คำว่า **สมาปตฺติยา** นี้ เป็นคำที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถของ **ทฺติยาวิภัตติ**

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อิทมฺปิ อุปโยคตฺเถ กรณวจนํ** บ่งถึง **หา** วิภัตติ ในคำว่า **สมาปตฺติยา** ลงในอรรถทฺติยาวิภัตติ การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **นามวิภัตยัตถสังวรรณนา**

อรรถวิภัตตินาม

วิภัตตินาม มีความหมายแน่นอนตามที่ท่านได้ระบุไว้ในสูตร กล่าวคือ ทฺติยาวิภัตติมีอรรถกรรม, ตติยาวิภัตติมีอรรถกรณะ, จตุตถวิภัตติมีอรรถสัมปทาน, ปัญจมีวิภัตติมีอรรถอุปาทาน, ฉกฺขวิภัตติมีอรรถสามี และสัตตมีวิภัตติมีอรรถโอกาสะ ส่วนปฐมาวิภัตติไม่ได้แสดงอรรถอะไรพิเศษ การลงปฐมาวิภัตติ ก็เพื่อนำมาใช้พูดในประโยคเท่านั้น ดังนั้น ปฐมาวิภัตตินี้ จึงมีความแตกต่างจากวิภัตติอื่นๆ

วิภัตติวิปลาส

ในบางที่ วิภัตตินามมีความหมายอื่นแตกต่างจากความหมายเดิม ท่านเรียกว่า **วิภัตติวิปลาส** (การเปลี่ยนความหมายของวิภัตติ) เช่น

ทุตติยาวิภัตติ สามารถเปลี่ยนจากอรรถกรรมเป็นอรรถสัตตตมีวิภัตติ เหมือนในตัวอย่างว่า เอกัง สมยํ (ในสมัยหนึ่ง)

ทุตติยาวิภัตติ สามารถเปลี่ยนจากอรรถกรรมเป็นอรรถตติยาวิภัตติ เหมือนในตัวอย่างว่า วินา สทฺธมฺมํ กุโต สุขํ (เว้นด้วยพระสัทธรรม จะมีสุข แต่ที่ไหนเล่า)

ทุตติยาวิภัตติ สามารถเปลี่ยนจากอรรถกรรมเป็นอรรถฉัฐวิภัตติ เหมือนในตัวอย่างว่า อนฺตฺรา จ ราชคหํ อนฺตฺรา จ นาสหนํ (ในระหว่าง แห่งเมืองราชคฤห์และในระหว่างแห่งเมืองนาพันทา)

วิปัลลาสหัย ๖

นอกจาก การเปลี่ยนความหมายของวิภัตติแล้ว ก็ยังมีการเปลี่ยนลิ้งค์, เปลี่ยนพจน์ และเปลี่ยนกาลเป็นต้นอีกด้วย นักไวยากรณ์จึงบัญญัติวิปัลลาสหัย (หัยที่เปลี่ยนแปลง) ๖ ประเภท คือ

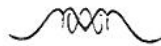
๑. ลิงควิปัลลาส คือ การเปลี่ยนลิ้งค์จากปุงลิ้งค์เป็นอิติลิ้งค์ หรือนปุงสกลิ้งค์เป็นต้น
๒. วิภัตติวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนวิภัตติจากความหมายของ วิภัตติเดิมเป็นความหมายของวิภัตติอื่น
๓. วจนวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนพจน์จากเอกพจน์เป็นพหูพจน์ หรือเปลี่ยนจากพหูพจน์เป็นเอกพจน์
๔. กาลวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนกาลจากปัจจุบันกาล เป็นอดีต กาล หรืออนาคตกาลเป็นต้น
๕. ปุริสวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนบุรุษจากปฐมบุรุษเป็นมัธยม บุรุษ หรืออุตมบุรุษเป็นต้น

๖. อักษรวิปัลลัส คือ การเปลี่ยนอักษรจากอักษรเดิมเป็นอักษรตัวอื่น

ในคัมภีร์สหศาสตร์ดถชาลินี คาถาที่ ๗๒ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ลึงค-วิภตฺติ-วจน- กาล-ปฺริสกฺขรสฺส จ
 วเสนปิวิปฺลลาโส ฉพฺพิโรติ ปฺวฺจฺจติ.

ท่านกล่าววิปัลลัสว่ามี ๖ ประเภท โดยจำแนกเป็นลึงควิปัลลัส, วิภตฺติวิปัลลัส, วจนวิปัลลัส, กาลวิปัลลัส, ปฺริสวิปัลลัส และอักษรวิปัลลัส

๘. อาขยาตวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

อาขยาตวิภัตยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของวิภัตติ อาขยาตทั้ง ๘ หมวดมี วิภัตติเป็นต้นที่มีอรรถเป็นกาล ๓ ได้แก่ อดีตกาล, ปัจจุบันกาล และอนาคต กาล เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

สนฺธาวิสฺสนฺหติ สฺสรี. (ปรมัตถทีปนี เถรคาถาวรรณนา ๑/๒๖๗)

คำว่า สนฺธาวิสฺสนฺหติ มีความหมายว่า [เรา]ท่องเที่ยวไปแล้ว

คำว่า สฺสรี บ่งถึง สฺสนฺ วิภัตติในคำว่า สนฺธาวิสฺสนฺหติ ลงในอดีตกาล ทั้งนี้ เพราะ สฺสนฺ เป็นภวิสสันตวิภัตติที่มีอรรถอนาคตกาล การอธิบายความหมายของวิภัตติอาขยาตในลักษณะนี้ เรียกว่า อาขยาตวิภัตยัตถสังฆวรรณนา

อดีตปิ ภวิสฺสนฺหติ

ตํกาลวจนิจฺจยา

อเนกชาติสํสารํ

สนฺธาวิสฺสนฺหติอาทิสฺสุ.

(ปทฺฐปฺสึทฺธิ อธิบายสูตร ๔๗๓)

ลงภวิสสันตวิภัตติแม้ในอดีตกาล เพราะประสงค์

จะกล่าวอดีตกาลให้เป็น[เหมือน]อนาคตกาลนั้น

เช่นตัวอย่างว่า อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสนฺหติ (เรา

ได้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏสี่นชาติเป็นอันมาก)

อีกนัยหนึ่ง สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร ๖๐๐) กล่าวว่า คาถายมตีตตุเถ อิมิสฺสนฺหติ (ในคาถาแปลง อี เป็น อิสฺสนฺหติ ในอรรถอดีตกาล) ตามมตินี้ คำว่า สนฺธาวิสฺสนฺหติ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ธาวุ ธาตุ + อี อัชชตนิวิภัตติ, แปลง อี วิภัตติเป็น อิสฺสนฺหติ คำว่า สฺสรี จึงเรียกว่า อาขยาตวิภัตติสังฆวรรณนา

เพราะระบุงการอาเทศของวิภัตติอาชยาด

ตัวอย่างที่ ๒

น หิ อวณฺณยีสฺสตี น หิ วณฺณยนฺติ. ปจฺจุปฺปนฺนกาลตฺเถ หิ อิหํ อตีต-
กาลวจนฺ. (ปรมัตถทีปนี วิมานวัตถุวรรณนา หน้า ๒๗๖)

คำว่า น หิ อวณฺณยีสฺสตี มีความหมายว่า ย่อมไม่ยกย่องนั้นเทียว
จริงอย่างนั้น คำนี้เป็นคำกล่าวอดีตกาลในอรรถปัจจุบันกาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า น หิ วณฺณยนฺติ. ปจฺจุปฺปนฺนกาลตฺเถ หิ อิหํ
อดีตกาลวจนฺ บ่งถึง อุ วิภัตติในคำว่า อวณฺณยีสฺส ลงในปัจจุบันกาล ทั้งนี้
เพราะ อุ เป็นอชฺชตนีวิภัตติที่มีอรรถอดีตกาล การอธิบายความหมายของ
วิภัตติอาชยาดในลักษณะนี้ เรียกว่า อาชยาดวิภัตตยัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

อนุสฺสรสฺสตีติ อิหํ ยตฺราติ นิปาตวเสน อนาคตวจนฺ. อตฺถ โปเนตฺถ
อดีตวเสน เวทิตพฺโพ. (สมังคลวิลาสินี ๒/๒๐)

คำว่า อนุสฺสรสฺสตี นี้ กล่าวอนาคตกาลด้วยสามารถของนิบาต คือ
ยตุร ส่วนความหมายในคำนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอดีตกาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อิหํ ยตฺราติ นิปาตวเสน อนาคตวจนฺ. อตฺถ โปเนตฺถ
อดีตวเสน เวทิตพฺโพ บ่งถึง สฺสตี ในคำว่า อนุสฺสรสฺสตี ลงในอดีตกาล
เพราะประกอบด้วยนิบาต คือ ยตุร การอธิบายความหมายของวิภัตติอาชยาด
ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาชยาดวิภัตตยัตถสังฆวรรณา

กาลวิภัตติอาชยาด

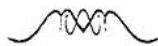
คัมภีร์ปฐูปสิทธิจำแนกความหมายของวิภัตติเป็นกาล ๓ ดังนี้ คือ

๑. ปัจจุบันกาล   ได้แก่วัตตมานาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และ
   สัตตมีวิภัตติ
๒. อดีตกาล   ได้แก่ปโรกขาวิภัตติ, หียยัตตนีวิภัตติ,
   อัชชตนีวิภัตติ และกาลาติปัตติวิภัตติ
๓. อนาคตกาล   ได้แก่ภวิสสันติวิภัตติ

ในคัมภีรปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๔๗๕ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้
เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปญจมี สตุตมี วตุต-   มานา สมุปตินาคเต
ภวิสสนฺตี ปโรกขาทิ   จตสุโสตีตกาลิกา.

วัตตมานาวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ และสัตตมีวิภัตติ
เป็นวิภัตติที่ลงในปัจจุบันกาล ภวิสสันติวิภัตติเป็น
วิภัตติที่ลงในอนาคตกาล วิภัตติ ๔ ประเภทมี
ปโรกขาวิภัตติเป็นต้น เป็นวิภัตติที่ลงในอดีตกาล

๙. อาขยาดธาตวัตถสังวรณ์นา

อาขยาดธาตวัตถสังวรณ์นา คือ การอธิบายความหมายของธาตุในอาขยาดบพ ทั้งนี้เพราะธาตุมีความหมายต่างกันในแต่ละคณะ เช่น วิทธาตุที่เป็นภูวาทิคณะมีรูปว่า วิทติ (ย่อมรู้), ที่เป็นรุธาติคณะมีรูปว่า วิหฺทติ (ย่อมได้), ที่เป็นทิวาทิคณะมีรูปว่า วิหฺชติ (ย่อมมี) หรือที่เป็นจฺรธาติคณะมีรูปว่า เวเทติ (ย่อมเสวย) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปเวเทตีติ โโพเชติ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๙)

คำว่า ปเวเทติ มีความหมายว่า ย่อมให้รู้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า โโพเชติ = พุชฺฐ ธาตุ + เณ การิตปัจจย + ติ วิภัตติ บ่งถึง วิท ธาตุในคำว่า ปเวเทติ = ป บพหน้า + วิท ธาตุ + เณ การิตปัจจย + ติ วิภัตติมีความหมายว่า รู้ ทั้งนี้เพราะ วิท ธาตุมีความหมายมาก การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะนี้ เรียกว่า อาขยาดธาตวัตถสังวรณ์นา

วิท ธาตุ มีอรรถ ๑๐

ในคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๓๖๖) กล่าวว่า วิท ธาตุมีความหมาย ๑๐ อย่าง คือ ญาณะ (รู้), มังคัลยะ (ความเป็นมงคล), ภาวะ (มี), วีมังสนะ (ใคร่ครวญ), ลากะ (ได้), ตุฏฺฐิ (ยินดี), อนุภาวะ (เสวยอารมณ์), นิवासะ (อยู่), อาขยานะ (พูด), เถริยะ (ความมั่นคง) ดังนั้น ความหมายของ วิท ธาตุในที่นี้ ท่านจึงอธิบายด้วย พุชฺฐ ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า ญาณะ (รู้)

ตัวอย่างที่ ๒

หฺรายนฺหฺตฺติ ลชฺชฺนฺหฺตฺติ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๔๓๕)

คำว่า หฺรายนฺหฺตฺติ มีความหมายว่า ย่อมละอาย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ลชฺชฺนฺหฺตฺติ = ลชฺชฺ ชาติ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภตฺติ
 บ่งถึง หเร ชาติในคำว่า หฺรายนฺหฺตฺติ = หเร ชาติ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภตฺติ
 มีความหมายว่า ละอาย การอธิบายความหมายของชาติในลักษณะเช่นนี้
 เรียกว่า อาชยาดชาวัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อวฺเหยฺยฺยฺยฺยฺย ปกฺโกเสยฺย. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๓๓๕)

คำว่า อวฺเหยฺยฺยฺยฺยฺย มีความหมายว่า ฟุ้งร้องเรียก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ปกฺโกเสยฺย = ป บทหน้า กุสฺ ชาติ + อ ปัจจัย +
 เอยฺย วิภตฺติ บ่งถึง อวฺเห ชาติในคำว่า อวฺเหยฺยฺยฺยฺยฺย = อวฺเห ชาติ + อ ปัจจัย +
 เอยฺย วิภตฺติ มีความหมายว่า ร้องเรียก การอธิบายความหมายของชาติใน
 ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาชยาดชาวัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

ปรียาปฺณามิฺติ ชานามิ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๕๙)

คำว่า ปรียาปฺณามิ มีความหมายว่า รู้

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ชานามิ = ฉา ชาติ + นา ปัจจัย + มิ วิภตฺติ
 บ่งถึง อป ชาติในคำว่า ปรียาปฺณามิ = ปรี บทหน้า + อา บทหน้า + อป
 ชาติ + อุณา ปัจจัย + มิ วิภตฺติ มีความหมายว่า รู้ เพราะ อป ชาติที่มี ปรี
 และ อา บทหน้า มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ศึกษาและรู้ การอธิบายความ
 หมายของชาติในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อาชยาดชาวัตถสังฆวรรณนา

ความพิสดารของธาตุ

ธาตุเป็นรากศัพท์ของอาชยาดบทและกิตก์ เป็นศัพท์ที่แสดงอาการต่าง ๆ มีการไปเป็นต้น มีความหมายมากเหมือนอุปสัค, นิบาต และปัจจัย นักไวยากรณ์กล่าวว่า พระชีณาสพผู้บรรลุนิรุตติปฎิสัมภิทาญาณเท่านั้น จึงจะรู้ความหมายทั้งหมดของธาตุได้

ในคัมภีร์สัททนีติ ธาตุมาลา หน้า ๕๑๗-๘ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

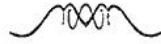
เยเนกตถธรา จรหฺติ วิวิธา นาสฺส ปาเจวเร
เตเนกตถธราว โหนฺติ สหิตา นานฺอุปสคฺเคหิ เว
ธาตุนํ ปนฺมตถปรมํ ชีณาสเว ปณฺทิตะ
วชฺเชตฺวา ปฎิสมฺภิทามตฺยฺเต โก สพฺพโส ภาสติ.

ธาตุต่าง ๆ เหล่าใด มีความหมายมากเป็นอเนก ย่อมปรากฏในพระพุทฺทพจน์อันประเสริฐของพระนาถะ ธาตุเหล่านั้น เมื่อประกอบกับอุปสัคต่าง ๆ ย่อมมีความหมายมากเป็นอเนกโดยแท้เทียว ใครเล่า จะกล่าวความหมายอันยิ่งของธาตุโดยประการทั้งปวงได้ ยกเว้นบัณฑิตผู้สิ้นอาสวะที่ประกอบด้วย[นิรุตติ] ปฎิสัมภิทาญาณ[เท่านั้น]

ในคัมภีร์นิรุตติที่ปนี อธิบายสูตร ๑๖๒ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

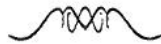
ธาตโว ปจฺจยา เจว   อุปสคฺค-นิปาตกา
อเนกตถธาว เต ปฎิ-   สมฺภิทาญาณโคจรา.

ธาตุ, ปัจจัย, อุปสรรค และนิบาต มีความหมายมาก
เป็นอเนกเทียว ศัพท์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ของ
[นิรุตติ] ปฏิสัมพันธ์าญาณ

อนุตปารี กิล ศพทสาสูตรี
สุวลปี ตถายรุพหวศจ วิฆนะ
สารี ตโต คราหุยมปาสุย ผลลค
กुरुญใจรยถา กุเชีรมิวามพุมธยาตุ.

สัทศาสตร์ประดุงฝั่งมหาสมุทรอันไร้ขอบเขต
แต่ช่วงอายุคนช่างสั้นนัก ทั้งยังมีอุปสรรคในการ
ศึกษามากมาย ดังนั้น บัณฑิตพึงสละข้อผิดพลาด
รับเอาแต่สาระจากสัทศาสตร์นั้น เปรียบเสมือนนก
กระเรียนดูด ตีมน้ำนมอย่างเดียวจากน้ำผสมนม
ฉะนั้นแล.

๑๐. กิตกฐาตวัตถสังฆวรรณา

กิตกฐาตวัตถสังฆวรรณา คือ การอธิบายความหมายของธาตุใน กิตกัณฑ์ ทั้งนี้เพราะธาตุมีความหมายต่างกันในแต่ละคณะ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ชานนุโตติ พุทฺโธ. (สังฆวรรณาวิจารณ์)

บุคคลได้รู้อยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า พุทฺธะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ชานนุโต = ฌา ธาตุ + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย บังถึง พุทฺ ธาตุในคำว่า พุทฺโธ = พุทฺ ธาตุ + ต ปัจจัย มีความหมายว่า รู้ เพราะ พุทฺ ธาตุมีความหมาย ๔ อย่าง คือ ญาณะ (รู้), วิกสนะ (เบิกบาน), คมนะ (ไป), ชาकरะ (ตื่น) ดังนั้น ความหมายของ พุทฺ ธาตุในที่นี้ ท่านจึง อธิบายด้วย ฌา ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า ญาณะ (รู้) การอธิบายความหมายของธาตุในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกฐาตวัตถสังฆวรรณา

ในคัมภีร์มณีสารมัญชูลา เล่ม ๑ หน้า ๗๙ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ฌาเณ วิกสเน เจว คมเน จาปี ชาकरे

จตุเสวเตสุ อตฺเตสุ พุทฺธาตฺ ปวตฺตติ.

พุทฺ ธาตุเป็นไปในความหมาย ๔ อย่าง คือ รู้ (ญาณะ), เบิกบาน (วิกสนะ), ไป (คมนะ), ตื่น (ชาकरะ)

อุทาหรณ์ที่นำมากล่าวนี้มีปรากฏในคัมภีร์ปทวิจารณ์ เข้าใจว่าท่านนำ อุทาหรณ์นี้จากคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี มีสาธกดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๒

ขุ้เสหนุโตติ ฆฎฎุณโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๐)

คำว่า ขุ้เสหนุโต มีความหมายว่า กระทบกระทั้งอยู่

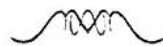
ในตัวอย่างนี้ คำว่า ฆฎฎุณโต = ฆฎ ชาติ + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย
 ป่งถึง ขุ้สุ ชาติในคำว่า ขุ้เสหนุโต = ขุ้สุ ชาติ + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย
 มีความหมายว่า กระทบกระทั้ง การอธิบายความหมายของชาติในลักษณะ
 เช่นนี้ เรียกว่า กิตกชาวัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

วมุเกนุโตติ หีเพนุโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๒๓๐)

คำว่า วมุเกนุโต มีความหมายว่า ดูหมิ่นอยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า หีเพนุโต = หีฬุ ชาติ + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย
 ป่งถึง วมุ ชาติในคำว่า วมุเกนุโต = วมุ ชาติ + อ ปัจจัย + ต ปัจจัย
 มีความหมายว่า ดูหมิ่น การอธิบายความหมายของชาติในลักษณะเช่นนี้
 เรียกว่า กิตกชาวัตถสังฆวรรณนา

๑๑. ตัทธิตปัจจยัตถสังฆวรรณา

ตัทธิตปัจจยัตถสังฆวรรณา คือ การอธิบายความหมายของตัทธิตปัจจยที่มีอรรถปัจจะและอรรถอเนกัตถะเป็นต้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มโนมโยติ ฆานมเนน นิพพุตโต. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๑)

คำว่า มโนมโย มีความหมายว่า [อัตตา]ที่เกิดแล้วด้วยฆานจิต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ฆานมเนน นิพพุตโต บ่งถึง มย ปัจจยในคำว่า มโนมโย มีความหมายว่า นิพพัตตะ (เกิด, สำเร็จ) เหมือนคำว่า อิทธิมย (เกิดด้วยฤทธิ์) มีรูปวิเคราะห์ว่า มเนน นิพพุตโต มโนมโย ([อัตตา]ที่เกิดแล้วด้วย[ฆาน]จิต ชื่อว่า มโนมยะ) การอธิบายความหมายของตัทธิตปัจจยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัจจยัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

จาตุมหาภูติโกติ จตุมหาภูตมโย. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๔๙)

คำว่า จาตุมหาภูติโก ได้แก่ [กาย]ที่เป็นวิการแห่งมหาภูตรูปสี่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จาตุมหาภูตมโย บ่งถึง ฌิก ปัจจยในคำว่า จาตุมหาภูติโก มีความหมายว่า วิการ (กระทำ) มีรูปวิเคราะห์ว่า จตุมหาภูตานังวิกาโรจาตุมหาภูติโก (วิการแห่งมหาภูตรูปสี่ ชื่อว่า จาตุมหาภูติกะ) การอธิบายความหมายของตัทธิตปัจจยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ตัทธิตปัจจยัตถสังฆวรรณา

คัมภีร์โมคคัลลาน (ปริจเฉท ๔ สุตร ๖๖) กล่าวว่า ตสฺส วิการาวยเวสุ ฌ-ฌิก-ฌนฺย-มยา (ลง ฌ, ฌิก, ฌนฺย และ มย ปัจจย ในความหมายว่า

วิการ (วิการ) และอวยวะ (ส่วน) ของสิ่งนั้น) ตามสูตรนี้ ฦก และ มย
ปัจฉัยมีความหมายว่า วิการ เหมือนกัน

ตัวอย่างที่ ๓

โกมุทียาติ กุมุทวติยา. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๒๗)

คำว่า โกมุทียา มีความหมายว่า [ในราตรี]อันมีดอกโกมุท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กุมุทวติยา = กุมุท ศัพท์ + วนฺตุ ปัจฉัย บ่งถึง
ณ ปัจฉัยในคำว่า โกมุทียา มีความหมายว่า ตทิสสัตติ (มีอยู่) มีรูปวิเคราะห์ว่า
กุมุทานิ เอตฺถ สหฺตติ โกมุทียา (ดอกโกมุททั้งหลายมีอยู่ในราตรีนี้ เหตุนั้น
ราตรีนั้น เรียกว่า โกมุทียา) การอธิบายความหมายของตทิตปัจฉัยในลักษณะ
เช่นนี้ เรียกว่า ตทิตปัจฉัยตถสังฆวรรณนา

๑๒. กิตกปัจจยัตถสังฆวรรณา

กิตกปัจจยัตถสังฆวรรณา คือ การอธิบายความหมายของกิตกปัจจย คือ สาธนะทั้ง ๗ มีกัตตุสาธนะเป็นต้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

คเตติ คมเน. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๘๒)

คำว่า คเต มีความหมายว่า ในการไป

ในตัวอย่างนี้ คำว่า คมเน บ่งถึง ต ปัจจยในคำว่า คต ลงในภาวสาธนะ เพราะ ต ปัจจยมีความหมายได้ ๔ สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ, กัมมสาธนะ, ภาวสาธนะ และอิทธิกณสาธนะ คำนี้จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า คมนํ คตํ การไป เรียกว่า คตะ การอธิบายความหมายของกิตกปัจจยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตกปัจจยัตถสังฆวรรณา

สาธนะของ ต ปัจจย

คัมภีร์ปทฐุปลิตธิ (อธิบายสูตร ๖๐๖, ๖๑๒, ๖๒๒, ๖๓๓) กล่าวว่า ต ปัจจยมีความหมายได้ ๔ สาธนะ คือ

๑. กัตตุสาธนะ เช่น คโต (ผู้ไป), จิตโต (ผู้ยืน), นิสินฺโน (ผู้นั่ง), สยิตโต (ผู้นอน)
๒. กัมมสาธนะ เช่น อภิกฺกโต (อันเขาครอบงำแล้ว), เทสิโต (อันเขาแสดงแล้ว), ฌาโต (อันเขารู้แล้ว)
๓. ภาวสาธนะ เช่น คตํ (การไป), จิตํ (การยืน), นิสินฺนํ (การนั่ง), สยิตํ (การนอน), หสิตํ (การหัวเราะ)
๔. อิทธิกณสาธนะ เช่น อาสีตํ (ที่นั่ง), นิปนฺนํ (ที่นอน), ภูตตํ (ที่บริโภค)

ตัวอย่างที่ ๒

อนุชฌมจาริโนติ อนุชฌมจรรณสีลา. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๕๘)

คำว่า อนุชฌมจาริโน มีความหมายว่า ผู้มีปกติประพฤติธรรมที่คล้อยตาม[อริยมรรค]

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนุชฌมจรรณสีลา บ่งถึง ณี ปัจจัยในคำว่า อนุชฌมจาริโน ลงในกัตตุสาธนะและอรรถตัสสีละ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุชฌมจรรณติ สีเลนาติ อนุชฌมจรรณสีลา = อนุชฌม บทหน้า + จรุ ธาตุ + ณี ปัจจัย (บุคคลโดยอ้อมประพฤติธรรมที่คล้อยตามโดยปกติ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อนุชฌมจรรณสีละ) การอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัยในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตก์ปัจจัยตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

ภุตตาวินฺหิติ ภุตตวन्हตฺติ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๗)

คำว่า ภุตตาวี มีความหมายว่า [ภิกษุ]ผู้ฉันแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ภุตตวन्हตฺติ บ่งถึง ตาวี ปัจจัยในคำว่า ภุตตาวี ลงในกัตตุสาธนะ และอดีตกาล เหมือน ตวन्हตฺติ ปัจจัยในคำว่า ภุตตวन्हตฺติ = ภุชฺฐ ธาตุ + ตวन्हตฺติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ภุตตวาทิ ภุตตาวี = ภุชฺฐ ธาตุ + ตาวี ปัจจัย (ผู้บริโภคน้ำแล้ว เรียกว่า ภุตตาวี) การอธิบายความหมายของกิตก์ปัจจัย ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า กิตก์ปัจจัยตถสังฆวรรณนา

ข้อควรรู้:- คัมภีร์สังฆวรรณนาวิจารณ์ซึ่งเป็นที่ยิ่งอาศัยของคัมภีร์นี้ ไม่มีนัยที่อธิบายความหมายของปัจจัยอาชยาต (อาชยาตปัจจัยตถสังฆวรรณนา) เพราะปัจจัยอาชยาตไม่มีความหมายเฉพาะซึ่งต่างจากตัทธิตปัจจัยและกิตก์ปัจจัย เพียงแต่แสดงให้เห็นปรากฏความเป็นกัตตุวาจก, กัมมวาจก หรือภาววาจก

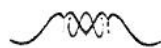
ที่เป็นความหมายของวิภัตติอาชยาดเท่านั้น เช่น

วิภทรบัจจย เป็นเครื่องแสดงความเป็นกัตตวากให้ปรากฏ เช่น คำว่า คจฉติ = คม + อ + ติ (ย้อมไป) ลง ติ วิภัตติในกัตตวาก อ วิภทรบัจจยทำให้ปรากฏความเป็นกัตตา

ย บัจจย เป็นเครื่องแสดงความเป็นกัมมวากและภาววากให้ปรากฏ เช่น คำว่า คจฉียเต = คม + ย + เต (อันเขาย้อมไป) เต วิภัตติเป็นวิภัตติที่ลงในกัมมวาก ย บัจจยทำให้ปรากฏความเป็นกรรม หรือในคำว่า ภูยเต = ภู + ย + เต (อันเขาย้อมเป็น) เต วิภัตติเป็นวิภัตติที่ลงในภาววาก ย บัจจยทำให้ปรากฏความเป็นภาวะ

อันที่จริง วิภทรบัจจย และ ย บัจจยในอาชยาด เรียกว่า โชตกบัจจย (บัจจยที่แสดงความหมายให้ปรากฏ) กล่าวคือแสดงวากของอาชยาดวิภัตติให้ปรากฏ เปรียบเสมือนประทีปที่ส่องให้เห็นสิ่งต่างๆ ในที่มืด บัจจยเหล่านี้ทำให้สำเร็จรูปศัพท์เท่านั้น ไม่สามารถมีความหมายเองได้ ดังที่คัมภีร์นยาสะ (อธิบายสูตร ๒๘๒) กล่าวว่า รูปสสิทฺธิ [आयता] (ความสำเร็จแห่งรูป อันบัจจย ย้อมนำมา) โบราณจารย์ได้กล่าวปริภาสาว่า ปจฺจโย รูปสสิทฺธิมตฺโตว ([อาชยาด]บัจจยเป็นเครื่องยังรูปให้สำเร็จเท่านั้น)

ส่วนตัทธิตบัจจยหรือกิตกบัจจย เรียกว่า วากบัจจย (บัจจยที่กล่าวความหมาย) คือมีความหมายพิเศษ เช่น วสิฏฺจสฺส อปจฺจํ วสิฏฺโจ (ตระกูลของวสิฏฺฐะ ชื่อว่า วสิฏฺฐะ) ใช้ ณ บัจจยแทน อปจฺจํ และ พุชฺฌตฺติ พุทฺโธ (ผู้ใดย้อมรู้ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า พุทฺธะ) ลง ต บัจจยใน กัตตฺสาธนะ

อรรถสังฆวรรณนาหลายชนิด ในบทตั้งบทเดียว

อรรถสังฆวรรณนาที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดนี้ มีปรากฏพร้อมกันได้หลายอย่างในบทตั้งบทเดียว เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มหาภูมิจาโลติ มหนฺโต ปจฺวิกรมฺโป. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๕๙)

คำว่า มหาภูมิจาโล ได้แก่การห้วนไหวแห่งแผ่นดินครั้งใหญ่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มหนฺโต ปจฺวิกรมฺโป บ่งถึงคำว่า ภูมิ ในที่นี้ มีความหมายว่า แผ่นดิน คำว่า จาล มีความหมายว่า การห้วนไหว คำว่า มหนฺโต และ ภูมิจาล มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมธรรยสมาสได้ว่า มหนฺโต ภูมิจาโล มหาภูมิจาโล (การห้วนไหวแห่งแผ่นดินครั้งใหญ่ เรียกว่า มหาภูมิจาละ) การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา การอธิบายความหมายของสมาสบท เรียกว่า สมาสปทัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อุจฺจารปสฺสาวกมฺเมติ อุจฺจารสฺส จ ปสฺสาวสฺส จ กรณ.

(สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๘๐)

คำว่า อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม ได้แก่ในการกระทำอุจจาระและปัสสาวะ

แยกเป็นสังฆวรรณนาได้ดังนี้:- คำว่า อุจฺจารสฺส จ ปสฺสาวสฺส จ กรณ บ่งถึงคำว่า อุจฺจารปสฺสาว มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสได้ว่า อุจฺจาโร จ ปสฺสาวโ จ อุจฺจารปสฺสาว (อุจจาระและปัสสาวะ เรียกว่า อุจจารปัสสาวะ) คำว่า กรณ แสดงว่า บทว่า กมฺม ลง รมฺม ปัจจัยในอรรถภาวสาธนะ คำว่า

อุจจารปัสสาวกมฺม มีรูปวิเคราะห์เป็นตัปปริสสมาสได้ว่า อุจจารปัสสาวสฺส
กมฺมฺ อุจจารปัสสาวกมฺมฺ (การกระทำซึ่งอุจจาระและ ปัสสาวะ เรียกว่า อุจจาร-
ปัสสาวกัมมะ) การอธิบายความหมายของสมาสบทในคำว่า **อุจจารปัสสาว**
และ **อุจจารปัสสาวกมฺม** เรียกว่า **สมาสปทัตถสังฆวรรณา** ส่วนการอธิบาย
ความหมายของกิตก์ปัจจัย เรียกว่า **กิตกปัจจัยตถสังฆวรรณา**

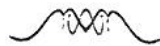
ตัวอย่างที่ ๓

เอกํ สมยฺหฺติ เอกํ กาลํ เอกสฺมี วา กาลे. (มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า **เอกํ สมยํ** มีความหมายว่า ตลอดกาลหนึ่ง หรือในกาลหนึ่ง

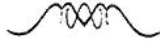
ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เอกํ กาลํ เอกสฺมี วา กาลे** บ่งถึงทฤติยาวิภัตติ
ในคำว่า **เอกํ สมยํ** ลงในอรรถัจฉันตสังโยคหรืออรรถสัตตมมี คำว่า **สมย**
มีความหมายว่า กาล การอธิบายความหมายของวิภัตตินามในคำว่า **เอกํ สมยํ**
เรียกว่า **นามวิภัตยัตถสังฆวรรณา** ส่วนการอธิบายความหมายของนามบท
เรียกว่า **นามปทัตถสังฆวรรณา**

อรรถสังฆวรรณา จบ

ปทัตถสังวรณนา

ปทัตถสังวรณนา คือ การอธิบายรูปศัพท์และความหมายทั้งสองอย่างควบคู่กัน ปทัตถสังวรณนานี้ ได้รวมปทสังวรณนา ๑๓ ประเภท และ อรรถสังวรณนา ๑๒ ประเภทที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นไว้ตามสมควรแก่ฐานะที่จะต้องอธิบาย ประเภทของปทัตถสังวรณนาตามนัยที่กล่าวมาแล้วใน ปทสังวรณนาและอรรถสังวรณนาเหล่านั้น เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อภิวนุทียาติ วิเสสโต วนุทิตฺวา. (อภิธัมมัตถวินิภาวินี หน้า ๖๕)

คำว่า อภิวนุทีย มีความหมายว่า ไหว้แล้วโดยพิเศษ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า วิเสสโต วนุทิตฺวา บ่งถึงอุปสัคบท คือ อภี มีความหมายว่า พิเศษ คำว่า วนุทีย บ่งถึง ย อักษรเป็นอาเทศของ ตฺวา ปัจจัย การอธิบายความหมายของอุปสัคบท เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังวรณนา ส่วนการระบุนาเทศของปัจจัยกิตก์ เรียกว่า กิตกปัจจัยสังวรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

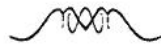
สโตติ วิชฺชมานสฺส. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๑๐)

คำว่า สโต มีความหมายว่า มีอยู่

ในตัวอย่างนี้ คำว่า วิชฺชมานสฺส บ่งถึงคำว่า สโต สำเร็จรูปมาจาก สนฺต ศัพท์ + ส วิภัตติ, สนฺต ศัพท์ในที่นี้ มีความหมายว่า มีอยู่ การระบุ

อาเทศของวิภัตตินาม เรียกว่า นามวิภัตติสังฆวรรณนา ส่วนการอธิบายความ
หมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา

ปทัตถสังฆวรรณนา จบ

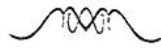
กวี'ธิปฺปาย',สทฺทโคจรํ
ปเท ผุรฺนตํ มุฑฺกมุหิ เกวลํ
วิสนฺติ ภาวาวคมา กตสฺสมา
ปกาสยนฺตฺยา'กตฺโย ตฺ ตาทิสาดิ.

(สุโพธาลังการะ คาถา ๑๑๙)

บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจความ
ประสงค์ของนักกวีอันมิใช่ฐานะแห่งศัพท์ และมีอยู่
ในบทอันละเอียดลึกซึ้งซึ่งโดยเข้าใจเนื้อความอย่าง
ถ่องแท้ วิธีการใช้ศัพท์และอรรถนี้ มักแสดงจุดมุ่ง
หมายของนักกวีได้.

ปกิณกสังฆวรรณา

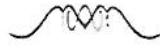
ปกิณกสังฆวรรณา คือ การอธิบายทั่วไป สังฆวรรณาชนิดนี้ มีขอบเขตกว้างกว่าสังฆวรรณาที่กล่าวมาแล้ว บางอย่างนับเนื่องในสังฆวรรณาที่กล่าวมาก่อน บางอย่างก็มีลักษณะพิเศษแตกต่างกัน

ปกิณกสังฆวรรณา ๘

ปกิณกสังฆวรรณา มี ๘ ประเภท คือ

๑. ปกัตถยัตถสังฆวรรณา คือการอธิบายความหมายของศัพท์เดิม ได้แก่ นามศัพท์และธาตุ
๒. ปัจจัยัตถสังฆวรรณา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลงในภายหลัง ได้แก่ วิภัติและปัจจัย
๓. อภิธานัตถสังฆวรรณา คือการอธิบายความหมายของศัพท์ โดยการแสดงรูปวิเคราะห์
๔. อภิเษยัตถสังฆวรรณา คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง
๕. เววจนสังฆวรรณา คือการอธิบายคำไวพจน์
๖. ภาวัตถสังฆวรรณา คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่ปรารถนาโดยการขยายความให้ชัดเจน
๗. นีตัตถสังฆวรรณา คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยตรง

๘. เหนยัตถสังฆวรรณนา คือการอธิบายความหมายของศัพท์ที่
รู้ได้โดยอ้อม

โย สทฺทสตุถกุสโล กุสโล นิฆณฺฑุ-
จนฺโทอลงฺกติสฺสุ นิจฺจกตาทิโยโค
โสยฺม กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขย-
โมคฺคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺติมมฺนฺทรูปิ.

(สุโพธาลังการะ คาถา ๑๖๓)

ผู้ที่เชี่ยวชาญใน ๔ คัมภีร์เหล่านี้ คือ ไวยากรณ์
อภิธาน ฉันท และอสังการะ มีความขยันหมั่น
เพียรศึกษาค้นคว้าอยู่เสมอ แม้ขาดองค์คุณของ
นักกวี ก็นับเข้าในหมู่นักกวีได้ สมควรได้รับชื่อ
เสียงเกียรติคุณเช่นกัน

๑. ปกัตถสังฆวรรณา

ปกัตถสังฆวรรณา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์เดิม ได้แก่ นามศัพท์ (ลิงค์) และธาตุ

ตัวอย่างเช่น

ปริยาเยนาติ การเถน. (มังคลัตถที่ปนี ๑/๕๑)

คำว่า ปริยาเยน มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า การเถน บ่งถึงคำว่า ปริยาย ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ การอธิบายความหมายของศัพท์เดิมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปกัตถสังฆวรรณา

ความหมายของปกติ

ปกติหรือศัพท์เดิม มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. นามศัพท์ คือ ศัพท์เดิมของนามบท (ลิงค์)

๒. ธาตุ คือ ศัพท์เดิมของบทกิริยาอาชยาดและกิตก์

นามศัพท์ (ลิงค์) คือ นามศัพท์ที่ยังไม่ได้กระจายวิภัติ เมื่อกระจายรูปด้วยวิภัติต่าง ๆ แล้ว นามศัพท์นั้นก็เหมือนรูปเดิม เพราะวิภัติได้เปลี่ยนรูปศัพท์นั้นให้แตกต่างจากเดิม คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๑๑) กล่าวลักษณะของนามศัพท์หรือลิงค์ว่า ธาตุปัจจยวิภตฺติวชฺชิตมตฺถวํ ลิงค์ (คำที่นอกเหนือจากธาตุ, ปัจจัย และวิภัติมีความหมาย ชื่อว่า ลิงค์) เช่นคำว่า ฌมฺม ใน ฌมฺมา มีความหมายว่า สภาวธรรม

คำดังกล่าวนี้ ต่างจากธาตุคือ คม หรือ ปจฺ ที่แสดงอาการ, ต่างจากกิตก์ปัจจัยคือ ตพฺพ, อนฺนฺย ที่แสดงสาธนะ และต่างจากวิภัติคือ ลี, โย, อํ, โย ที่ทำหน้าที่กรรมและภาระเป็นต้น

ความหมายของธาตุ

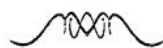
ธาตุ คือ ศัพท์ที่ทรงกิริยาไว้โดยการแสดงอาการต่าง ๆ เช่น ยืน, เดิน, นั่ง หรือนอน เป็นต้น คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๔๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า กุริย ธาเรหิตติ ธาตโว = ธรุ ธาตุ + ราชตุ ปัจจัย (ศัพท์ใดทรงกิริยาไว้ เหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ธาตุ)

อีกนัยหนึ่ง ธาตุ คือศัพท์ที่ทรงความหมายของตนและผู้อื่นไว้ การทรงความหมายของตน คือการกล่าวความหมายที่ใช้โดยมากตามที่คัมภีร์ธาตุได้แสดงไว้ ส่วนการทรงความหมายของผู้อื่น คือ การกล่าวความหมายพิเศษที่ตรงกันข้ามกับความหมายเดิม เช่น ชี ธาตุในคำว่า เซติ กล่าวความหมายตามปกติ คือ ชนะ ส่วน ชี ธาตุในคำว่า ปราเซติ กล่าวความหมายพิเศษคือ แพ้ เนื่องจากประกอบด้วยอุปสรรคว่า ปรา ที่ทำหน้าที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ มตินี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติ (ปทมาลา หน้า ๓) ว่า

สกตถมฺปิ ธาเรหิตติ ธาตุ, ปฺรตถมฺปิ ธาเรหิตติ ธาตุ

ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงความหมายของตนด้วย ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงความหมายของผู้อื่นด้วย

กล่าวโดยสรุป ปกัตถยัตถสังฆวรรณนา คืออรรถสังฆวรรณนาที่อธิบายความหมายของนามศัพท์และธาตุประกอบด้วยสังฆวรรณนาดังนี้ คือ นาม-ปทัตถสังฆวรรณนา, การกปทัตถสังฆวรรณนา, สมาสปทัตถสังฆวรรณนา, ตัทธิตปทัตถสังฆวรรณนา, อุปสรรคปทัตถสังฆวรรณนา, นิปาตปทัตถสังฆวรรณนา, อาชยาตธาตุวัตถสังฆวรรณนา และกิตกธาตุวัตถสังฆวรรณนา

๒. ปัจจัยตถสังวรณนา

ปัจจัยตถสังวรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลงในภายหลัง ได้แก่ วิภัตติและปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

สหนตถาติ สหนตถเณ. (สมันตปาสาทิกา ๑/๒๐๗)

คำว่า สหนตถา มีความหมายว่า ด้วยมือของตน

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สหนตถเณ บ่งถึง สุมา วิภัตติ ในคำว่า สหนตถา ลงในอรรถตติยาวิภัตติ เหมือนคำว่า มตฺตา สุขปริจฺจาคา (ด้วยการสละความสุขเล็กน้อย) การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ลงในภายหลังในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า ปัจจัยตถสังวรณนา

คำว่า สหนตถา สำเร็จรูปมาจาก สหนตถ ศัพท์ + สุมา วิภัตติ คำว่า สหนตถ เป็นศัพท์เดิมที่ตั้งไว้ก่อนการลงวิภัตติ จึงเรียกว่า ปกติ ส่วนวิภัตติ ที่ลงท้ายศัพท์เดิมนั้น เรียกว่า ปัจจัย คัมภีร์สุดตนิเทศ (อธิบายสูตร ๓๑๘) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า รูปนิปฺผาทนโตปิ ปจฺมํ กรียตีติ ปกติ = ป บทหน้า + กรฺ ธาตุ + ติ ปัจจัย (ศัพท์ใดถูกกระทำไว้ก่อนการยังรูปให้สำเร็จ เหตุุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ปกติ) คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา (อธิบายสูตร ๓๖๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปกติโต ปรี เอตีติ ปจฺจโย = ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย (ศัพท์ใดเป็นไปในภายหลังจากปกติ เหตุุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า ปัจจัย)

ความหมายของปัจจัย

ปัจจัยมีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. วิภัตติ คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์เพื่อทำให้สำเร็จเป็นนามบท และลงท้ายธาตุเพื่อทำให้สำเร็จเป็นอาขยาตบท

วิภัตติจำแนกได้ ๒ อย่าง คือ

- ก) **วิภัตตินาม** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์ เช่น ปุริโส = ปุริส ศัพท์ + สิ วิภัตติ (บุรุษ), อิตถิ = อิตถิ ศัพท์ + สิ วิภัตติ (สตรี), จิตตํ = จิตต ศัพท์ + สิ วิภัตติ (จิต)
- ข) **วิภัตติอาชยาด** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายธาตุ เช่น คจจติ = คมฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมนไป), ปจติ = ปจฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมหง)

๒. **ปัจจัย** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์เพื่อให้สำเร็จเป็นดัตถิตบพ และลงท้ายธาตุเพื่อให้สำเร็จเป็นกิตกบพ

ปัจจัยจำแนกได้ ๒ อย่าง คือ

- ก) **ดัตถิตปัจจัย** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายนามศัพท์ เช่น วาสิฏฺจ = วสิฏฺจ ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ตระกูลของวสิฏฺจ), นาวิก = นาวา ศัพท์ + ณ ปัจจัย (ผู้ข้ามด้วยเรือ), อาลสฺย = อลส ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย (ความเป็นแห่งผู้เกียดจรัาน)
- ข) **กิตกปัจจัย** คือ ศัพท์ที่ลงท้ายธาตุ เช่น คต = คมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย (ไปแล้ว), ปาจก = ปจฺ ธาตุ + ณฺว ปัจจัย (ผู้หง)

โดยปกติคำว่า ปัจจัย เป็นชื่อของดัตถิตปัจจัยและกิตกปัจจัย แต่ในที่นี้คำว่า ปัจจัย เป็นชื่อรวมของทั้งวิภัตติและปัจจัย ในคัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๔๓๒) กล่าวว่า ธาตุลึงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา (ลงปัจจัย[คือวิภัตติและปัจจัย] ท้ายธาตุและนามศัพท์) และมีปริภาสาคือกฎครอบคลุมในคัมภีร์ปทวิจารณ์ (หน้า ๓๔๐) กล่าวว่า ปทสฺส มฺลภาโค ปกติ, ปตฺยเต วิธียเตติ ปจฺจโย (ส่วนเบื้องต้นของบท ชื่อว่า ปกติ ศัพท์ที่ถูกทำไว้[ในภายหลัง] ชื่อว่า ปัจจัย)

ปกตี ลิงค-ธาเตว

วิกตติ-ปัจจยา ปน

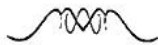
ปัจจโย เกจิ สฺยาทฺยหนฺตา

ตฺยาทฺยหนฺตา ปกตีติ จ.

(สัททตถเภทจินตา คาถา ๑๐๙)

ลิงค์และธาตุนั้นเที่ยว ชื่อว่า ปกติ ส่วนวิภัตติและปัจจย
 ชื่อว่า ปัจจย บางอาจารย์กล่าวว่า บทที่มีวิภัตตินามมี
 สิ เป็นต้นอยู่ท้าย และบทที่มีวิภัตติอาชยาตมี ติ เป็นต้น
 อยู่ท้าย ชื่อว่า ปกติ

กล่าวโดยสรุป ปัจจยัตถสังฆวรรณา คืออรรถสังฆวรรณาที่อธิบาย
 ความหมายของวิภัตติและปัจจย ประกอบด้วยสังฆวรรณาตั้งนี้คือนาม-
 วิภัตยัตถสังฆวรรณา, อาชยาตวิภัตยัตถสังฆวรรณา, ตัทธิตปัจจยัตถ-
 สังฆวรรณา และกิตกปัจจยัตถสังฆวรรณา

๓. อภิธานัตถสังฆวรรณนา

อภิธานัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์โดยการแสดงรูปวิเคราะห์ซึ่งทำให้รู้ความหมายของศัพท์ได้โดยละเอียด [ท่านกล่าว อภิธานัตถสังฆวรรณานี้เพื่อครอบคลุมประเภทของวิเคราะห์ทั้งหมด] การแสดงรูปวิเคราะห์นี้มีความต่างกัันดังนี้ คือ

๑. การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เป็นสมาสปทัตถสังฆวรรณนา
๒. การแสดงรูปวิเคราะห์ตัทธิต เป็นตัทธิตปทัตถสังฆวรรณนา
๓. การแสดงรูปวิเคราะห์กิตก์ โดยอธิบายกิตก์ปัจจัยเป็นกิตก-ปัจจัยตถสังฆวรรณนา
๔. การแสดงรูปวิเคราะห์กิตก์ โดยอธิบายธาตุในกิตก์เป็นกิตก-ธาตุตถสังฆวรรณนา

คำว่า อภิธานตุถ สำเร็จรูปมาจาก อภิธาน ศัพท์ + อตฺถ ศัพท์ คำว่า อภิธาน แปลว่า ศัพท์ หรือ ชื่อ ในคัมภีร์ปทวิจยารคณฐี (หน้า ๓๔๕) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อภิธาตฺติ อภิธานํ = อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ + ยฺ ปัจจัย (ศัพท์ใดกล่าวความหมาย เหตุุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่า อภิธานะ) อภิธานสฺส อตฺถโถ อภิธานตฺถโถ (ความหมายของศัพท์ ชื่อว่า อภิธานัตถะ) อภิธานตฺถสฺส สํวณฺณนา อภิธานตฺถสํวณฺณนา (การอธิบายความหมายของศัพท์ ชื่อว่า อภิธานัตถสังฆวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เซตวเนติ...เซตสฺส วณฺณติ เซตวณฺณติ ลทฺฐนามเก.

(มังคลัตถทีปนี ๑/๗)

คำว่า เซตวเน มีความหมายว่า ในวิหารอันได้รับนามว่า เซตวัน เพราะ

[มี] ความหมายว่า อุทยานของเจ้าเขต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **เขตสฺสวณฺหฺตฺติ** **เขตวณฺหฺตฺติ** **ลทฺธนามเก** บ่งถึงคำว่า **เขตวณ** มีรูปวิเคราะห์เป็นฉฺฉฐิตฺตฺปฺริสสฺมาส ว่า **เขตสฺสวณฺ** **เขตวณฺ** (อุทยานของเจ้าเขต ชื่อว่า เขตวณะ) การอธิบายความหมายของศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

ปฺชเนยฺยานนฺตฺติ **ปฺชารหานํ** **วตฺถุนํ**. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

คำว่า **ปฺชเนยฺยานํ** มีความหมายว่า ซึ่งพระรัตนตรัยที่ควรบูชา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปฺชารหานํ** บ่งถึงคำว่า **ปฺชเนยฺยา** มีรูปวิเคราะห์เป็นตฺทิตฺตฺในอรรธอระหา **ปฺชนํ** **อรหฺนฺตฺติ** **ปฺชเนยฺยา** (พระรัตนตรัยใด ย่อมควรซึ่งการบูชา เหตุนั้น พระรัตนตรัยนั้น เรียกว่า ปฺชเนยฺยะ) การอธิบายความหมายของศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิธานัตถสังฆวรรณา

คำว่า **ปฺชเนยฺย** สำเร็จรูปมาจาก **ปฺชน** ศัพท์ + **เอยฺย** **ปัจจย** **ลง** **เอยฺย** **ปัจจย** ในอรรธอระหา ด้วยสูตรว่า **อรหฺตฺเถ** **อฺเยยฺยา** (ลง อฺย, เอยฺย ปัจจย ในอรรธอระหา) ในสัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๗๗๕ มีคำว่า **เอยฺย** **ปัจจย** ที่ลงในความหมายนี้ในปาฐะอื่นมีแสดงบ้าง เช่น **วณฺทณํ** **อรหฺตฺติ** **วณฺทเนยฺโย** = **วณฺทณ** + **เอยฺย** (บุคคลใด ย่อมควรซึ่งการไหว้ เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า **วณฺทเนยฺยะ**) **ทกฺขิณํ** **อรหฺตฺติ** **ทกฺขิณฺเนยฺโย** = **ทกฺขิณ** + **เอยฺย** (บุคคลใดย่อมควรซึ่งทักขิณา เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า **ทักขิณฺเนยฺยะ**)

ตัวอย่างที่ ๓

พลนฺตฺติ **พาลา**. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๔)

ชนเหล่าใด ย่อมเป็นอยู่ **เหตุนั้น** **ชนเหล่านั้น** เรียกว่า **คนพาล**

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **พลนฺตฺติ** บ่งถึงคำว่า **พาลา** มีรูปวิเคราะห์เป็น กัตตุสาธนะ การอธิบายความหมายของศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภินันตถสังฆวรรณนา

คำว่า **พาล** สำเร็จรูปมาจาก พลฺ ธาตุ + ณฺ ปัจจัย พลฺ ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า เป็นอยู่ในคัมภีร์ธาตูกล่าวว่า **พล ปาณเน** (พลฺ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า เป็นอยู่) ลง ณฺ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เพราะบทกิริยาในรูปวิเคราะห์ว่า **พลนฺตฺติ** (ย่อมเป็นอยู่) เป็นกัตตุวาจก

ความหมายและประเภท ของวิเคราะห์

คำว่า **วิคฺคห** แปลว่า ถ้อยคำเป็นเครื่องรู้ความหมายโดยพิเศษ คือทำให้เข้าใจความหมายของศัพท์ได้อย่างชัดเจน ในคัมภีร์ปทวิจาร์ (หน้า ๑๒๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า **วิเสเสน คยฺหติ นิปฺพนฺนสฺส อตฺถเ อเตนาติ วิคฺคโ** = วิ บทหน้า + คหฺ ธาตุ + อ ปัจจัย (ความหมายของบทสำเร็จอันบุคคลย่อมรู้ได้โดยพิเศษด้วยคำนั้น เหตุุนั้น คำนั้น เรียกว่า **วิคคหะ**) คัมภีร์ปทรูป-สิทธิฎีกา (อธิบายสูตร ๒) กล่าววว่า รูปวิเคราะห์มี ๓ ประเภท คือ

๑. **รูปวิเคราะห์สมาส** คือการเชื่อมนามบทตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปให้เป็นบทเดียว
๒. **รูปวิเคราะห์ตัทธิต** คือการเชื่อมนามบทกับตัทธิตปัจจัยที่ทำหน้าที่แทนนามบท
๓. **รูปวิเคราะห์กิตก์** คือการเชื่อมธาตุกับกิตก์ปัจจัยที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิริยาเป็นต้น

บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ ๖

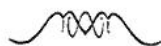
มีค่านามบางคำที่วิเคราะห์ไม่ได้เพราะไม่ได้สำเร็จรูปมาจากรากศัพท์ เหมือนบทที่วิเคราะห์ได้ อาทิเช่น ดิสฺโส (นายดิสสะ) จิตฺโต (นายจิตตะ) ฌโฏ (หม้อ) ปโฏ (ผ้า) ค่านามเช่นนี้ เรียกว่า รูปหินาม (นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง) บทที่วิเคราะห์ไม่ได้ยังมีอีกหลายบท คือ อาชยาดบท, อุปสัคบท, นิบาตบท, บทอาลปนะ และบทสัพพนาม

ในคัมภีร์นिरुत्तिसारमञ्जुสฎีกา ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

รูปฺหิขฺยาดํ นิปาตญฺจ- ปสคฺคาลปนมฺปิ จ
สพฺพนามนฺตฺติเมเตสุ น กโต วิคฺคโห ฌสุ.

บัณฑิตกระทำวิเคราะห์ไม่ได้ในบท ๖ ประเภท
เหล่านี้ คือ รูปหินาม, อาชยาดบท, นิบาตบท,
อุปสัคบท, บทอาลปนะ และสรพนามบท

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่า นิบาตบท, อุปสัคบท และสรพนามบท เป็นบทที่วิเคราะห์ได้ ทั้งนี้เพราะในพจนานุกรมสันสกฤต คือ คัมภีร์ศัพท์-สโตมมหานิธิ, คัมภีร์วัจสปีติ และคัมภีร์ศัพท์กัลปทรมะ ได้แสดงรูปวิเคราะห์บทเหล่านั้นไว้ นอกจากนี้ บทอาลปนะ ก็มีรูปวิเคราะห์ได้เช่นกัน เนื่องจากคัมภีร์สุไพธาลังการฎีกาใหม่ ได้แสดงรูปวิเคราะห์บทอาลปนะไว้ในคำอธิบายคาถา ๑๕๕

๔. อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา

อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงว่าความหมายดังกล่าวคืออะไร หรือได้แก่อะไร บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิธิยเตติ อภิเชยโย อภิเชยโย อตฺโต อภิเชยฺยตฺโต (ความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง ชื่อว่า อภิเชยยัตถะ) อภิเชยฺยตฺตฺสฺส สัณฺณนา อภิเชยฺยตฺตฺสฺส สัณฺณนา (การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง ชื่อว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

พาลา นาม เย เกจิ ปาณาติปาตาทิสอกุสลกมฺมปถสมนุหนาคตา

สตฺตา (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้ถึงพร้อมด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีปาณาติบาต เป็นต้น เรียกว่า คนพาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เย เกจิ...สตฺตา บ่งถึงคำว่า พาลา ในปาฐะว่า อเสวนาจพาลานํ หมายถึงสัตว์ผู้กระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ทั้งนี้เพราะ พาล ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ คนพาล, คนเขลา และเยาวชนผู้มีอายุต่ำกว่า ๑๖ ปี (อภิธานัปปทีปิกา คถา ๗๒๑) การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อปีจ ปุรโณ กสฺสโป มกฺขลิ โคสาโล นิคณฺโจ นาฏฺฐปฺตฺโต สณฺชโย
เวลฺลฏฺฐปฺตฺโต ปกฺกฺโข กจฺจายโน อชิโต เกสกมฺพโลติ อีเม ฉ สตฺถาโร ตทณฺเณ
จ เทวทตฺตโกกาลิกาทโย ปาปฺปคฺคฺลา พาลาติ เวทิตฺตฺวา.

(มังคลัตถทีปนี ๑/๑๓)

อีกนัยหนึ่ง ศาสดา ๖ คนเหล่านี้ คือ ปุรณกัสสป, มัคขลิโคสาล, นิครนถ์นาฏบุตร, สญชัยเวฬุภุตร, ปกุกทกัจจายนะ, อชิตเกสกัมพล และ บุคคลผู้เลวทรามอื่นนอกจากนั้นอันมีพระเทวทัตและพระโกกาลิกะเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นคนพาล

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **อปิจ...ปาปปคฺคฺลา** บ่งถึงคำว่า **พาลา** ตามทุติย-
นัยนี้ หมายถึงศาสดาทั้ง ๖ คนมีปุรณกัสสปเป็นต้น และบุคคลผู้เลวทราม
มีพระเทวทัต เป็นต้น การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะ
เช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

เตสํ พุทฺธานนฺติ เตสํ วิปสฺสีอาทีนํ ตินฺณํ พุทฺธานํ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๙๒)

คำว่า **เตสํ พุทฺธานํ** มีความหมายว่า [เพราะการอันตรธาน]ของพระ
พุทธเจ้าสามพระองค์มีพระวิปัสสีเป็นต้นเหล่านั้น

ในตัวอย่างนี้คำว่า **เตสํ วิปสฺสีอาทีนํ ตินฺณํ พุทฺธานํ** บ่งถึงคำว่า **เตสํ
พุทฺธานํ** หมายถึงพระพุทธเจ้าสามพระองค์ คือ พระวิปัสสี, พระสิขี และพระ
เวสสภู การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
อภิเชยยัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๔

มชฺฌิมา ปฏฺิปปทาติ อริยมคฺคํ สนฺชาย วุตฺตํ.

(สารัตถทีปนี ๓/๒๐๖)

คำว่า **มชฺฌิมา ปฏฺิปปทา** เป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสหมาย
เอาเฉพาะอริยมรรค

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อริยมคัคค์ สหุธาย วุตตัม บ่งถึงคำว่า มชฺฌิมา ปฏิปทา หมายถึงอริยมรรค[ที่มีองค์แปด]การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

ธมฺมมยํ ปาสาทนฺตึ โลกุตฺตรธมฺมมาห. (สารัตถทีปนี ๓/๑๘๙)

ทำวสหัมบดีพรหม กล่าวโลกุตตรธรรมด้วยคำว่า ธมฺมมยํ ปาสาทํ (ปราสาทที่สำเร็จด้วยปัญญา)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า โลกุตฺตรธมฺมมาห บ่งถึงคำว่า ธมฺมมยํ ปาสาทํ หมายถึงอริยมรรค[ที่มีองค์แปด]การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา

ข้อสังเกต:-ในบางที่ท่านได้แสดงอภิเชยยัตถสังฆวรรณนา ทำยรูปวิเคราะห์ หรือมีคำว่า อธิวจนฺ, นามํ ในประโยคถัดไปจากประโยคที่แสดงรูปวิเคราะห์ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ตณฺฑสมฺปตฺติยา วิพนฺชนวเสน สดฺตสนฺดานสฺส อนฺตเร เวมชฺฌเ เอติ อาคจฺฉตฺติ อนฺตราโย, ทิฏฺฐธมฺมิกาทิอนฺตฺโต. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๗๐)

สภาพโดยย่อมาในระหว่าง คือในท่ามกลางแห่งสันดานของสัตว์ ด้วยสามารถแห่งการห้ามสมบัตินั้นๆ เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อันตราย ได้แก่ โทษที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภาพเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ทิฏฺฐธมฺมิกาทิอนฺตฺโต บ่งถึงคำว่า อนฺตราโย หมายถึงโทษที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภาพเป็นต้น การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา ในที่นี้ท่านแสดง

อภิเชยัตถสังขวรรณาทำยรูปวิเคราะห์ของคำว่า **อนุดราย**

ตัวอย่างที่ ๒

วิชาติ ฐมมานํ สภาวํ วิทิตํ กโรตีติ วิชา, ญาณ.

(สัททนีติ ชาติุมาลา หน้า ๓๐๓-๔)

คำว่า **วิชา** มีความหมายว่า สภาวธรรมใดกระทำสภาพของธรรมทั้งหลายให้ปรากฏ เหตุนั้น สภาวธรรมนั้น เรียกว่า **วิชา** ได้แก่ ญาณ

คำว่า **ญาณ** บ่งถึงคำว่า **วิชา** หมายถึงญาณ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยัตถสังขวรรณา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเชยัตถสังขวรรณาทำยรูปวิเคราะห์ของคำว่า **วิชา**

ตัวอย่างที่ ๓

อาหตติ จิตฺตุนฺติ อาฆาโต, โกปสฺเสตํ อธิวจนํ.

(สุมังคลวิลาสินี ๑/๕๑)

[สภาวธรรมใด]ย่อมกระทบกระทั่งจิต เหตุนั้น [สภาวธรรมนั้น] เรียกว่า **อาฆาต** คำว่า **อาฆาต** นี้เป็นชื่อของความโกรธ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **โกปสฺเสตํ อธิวจนํ** บ่งถึงคำว่า **อาฆาต** หมายถึงความโกรธ การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยัตถสังขวรรณา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเชยัตถสังขวรรณาทำยรูปวิเคราะห์ของคำว่า **อาฆาต**

ตัวอย่างที่ ๔

น อโยติ อนโย, อวฺกฺกมฺมิตฺยา เอตํ นามิ. (สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๑๕)

สภาพใดมิใช่ความเจริญ เหตุนั้น สภาพนั้น เรียกว่า **อนยะ** คำว่า **อนยะ** นี้เป็นชื่อของความเสื่อม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อวฺตุตฺติยา เอตํ นามํ บ่งถึงคำว่า อนฺย หมายถึง ความเสื่อม การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา ในที่นี้ท่านแสดงอภิเชยยัตถสังฆวรรณนาทำยรูปวิเคราะห์ของคำว่า อนฺย

ปัจจุบันมีบางท่านเห็นว่า อิติ ศัพท์ในบางที่ แปลว่า "ชื่อว่า" ทำหน้าที่สัญญาโชตกะ จึงกำหนดให้แปลเข้ากับบทตั้ง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

มนุสฺสาติ ชมฺพุทฺธิปกา ชนา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๐)

ชนชาวชมพูทวีป ชื่อว่า มนุษย์

ตามมตินี้ชนชาวชมพูทวีปเท่านั้น ที่ชื่อว่ามนุษย์ ส่วนชาวทวีปอื่นมีชาวปุพฺพวิเทหทวีปเป็นต้น ไม่ชื่อว่ามนุษย์ แต่คำนี้บ่งถึงคำว่า มนุสฺสา ในมงคลสูตรว่า พหุ เทวา มนุสฺสา จ มงฺคฺลา นี อจินฺตยฺมฺ (เทวดาและมนุษย์เป็นอันมากดำรงมงคลแล้ว) หมายถึง ชนชาวชมพูทวีป มิใช่หมายถึงชนชาวทวีปอื่น ประโยคนี้ จึงควรแปลว่า คำว่า มนุสฺสา ได้แก่ ชนชาวชมพูทวีป

คำว่า อิติ ในฐานะที่เป็นอภิเชยยัตถสังฆวรรณนาเช่นนี้ ควรแปลว่า "คือ, ได้แก่หรือหมายถึง" โดยปกติ ศัพท์ที่แปลว่า ชื่อว่า เป็นนามศัพท์ที่ระบุชื่อ ส่วนศัพท์อื่นที่ไม่ใช่นามศัพท์เป็นศัพท์ที่ไม่ควรแปลเช่นนั้น เนื่องจากมิได้ระบุถึงชื่อดังเช่นนามศัพท์

ศัพท์ ๕ ประเภท

๑. นามศัพท์ คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏชื่อ เช่น เทวทตฺโต (พระเทวทัต), อานนฺโท (พระ

อาหนนท์), สาริปุตโต (พระสารีบุตร), โมคคัลลานะ (พระโมคคัลลานะ), พากุโล (พระพากุละ), ภคฺ (พระภค) และ โกณฑนโณ (พระโกณฑัญญะ) เป็นต้น

๒. **ชาติศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่เป็นประเภทเดียวกัน [ชนิดที่เหมือนกัน] เช่น โค (วัว), หตฺถิ (ช้าง), อสุโส (ม้า), มหิโส (กระบือ), มนุสฺโส (มนุษย์), บุริโส (บุรุษ) และ อิตฺถิ (สตรี) เป็นต้น
๓. **ทัพศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏความหมายพื้นฐานที่คำสื่อถึง เช่น ทนฺตฺติ (ผู้มีไม้เท้า), วิสาณิ (วัวมีเขา), สิขิ (นกยูงมีหงอน), ทาจิ (สัตว์มีเขี้ยว), ฉตฺตฺติ (ผู้มีร่ม), ธชฺชิ (ผู้มีธง) และ มาลฺลิ (ผู้มีพวงมาลัย) เป็นต้น
๔. **กิริยาศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง), การโก (ผู้ทำ), ภูณฺชโก (ผู้บริโภค), ปิวโก (ผู้ดื่ม), วาสโก (ผู้อยู่), วาจโก (ผู้กล่าว) และ จินฺตโก (ผู้คิด) เป็นต้น
๕. **คุณศัพท์** คือ ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ปรากฏลักษณะพิเศษ เช่น สุกกํ [วตฺถํ] (ผ้าขาว), กณฺหํ [วตฺถํ] (ผ้าดำ), รตฺตํ [วตฺถํ] (ผ้าแดง), ปิตํ [วตฺถํ] (ผ้าเหลือง), สณฺหํ [วตฺถํ] (ผ้าละเอียด) และ กมฺมาสํ [วตฺถํ] (ผ้าสีต่าง) เป็นต้น

สทุโท ปญจวิโร ตาว ชายเต ปิฎกตฺตเย
นาม-ชาติ-ทพฺพ-กฺริยา- คุณสทุทาน เกทโต.

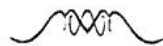
ศัพท์มี ๕ ประเภทก่อน ย่อมเป็นไปในพระไตร
ปิฎก โดยจำแนกเป็นนามศัพท์, ชาติศัพท์, ทัพพ-
ศัพท์, กิริยาศัพท์ และคุณศัพท์

เทวทตฺตสทุโท โค จ ทณฺทิสทุโท จ ปาจโก
สุกฺกสทุโท จิเม ปญจ นามสทุทาทินามกา.

ศัพท์อันมีนามศัพท์เป็นต้น ๕ ประเภทนี้ คือ
เทวทตฺต ศัพท์, โค ศัพท์, ทณฺที ศัพท์, ปาจก ศัพท์,
สุกฺก ศัพท์

เอเตเสว วหิ สทุเทสุ ปญจสุ สงฺคหํ คตา
สพฺเพ สทุทาติ ภาสนฺติ ปณฺทิตา สทุทโคจรา.

จริงอย่างนั้น บัณฑิตผู้ฝึกไฟไวยากรณ์กล่าวว่า ศัพท์
ทั้งหมดได้ถึงการสงเคราะห์ในศัพท์ ๕ ประเภทนั้น
โดยแท้

๕. เววจนสังฆวรรณา

เววจนสังฆวรรณา คือการอธิบายคำไวพจน์นิยมใช้สังฆวรรณาชนิดนี้เพื่อแสดงความหมายของบท ในกรณีที่บทตั้งมีความหมายเดียวเท่านั้น

คำว่า เววจน สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + วจ ชาติ + ยุ ปัจจัย วิ บทหน้า มีความหมายว่า บ่อยๆ วจ ชาติเป็นไปในความหมายว่า (กล่าว), ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกา (อธิบายคาถา ๑๒๐) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เอโก อตุ โถ ปุณฺณํ วุจฺจติ เยน ติ เววจนํ (ความหมายเดียว อันท่านย่อมกล่าวบ่อยๆ ด้วยคำใด เหตุนั้น คำนั้น ชื่อว่า เววจนะ = คำเป็นเครื่องกล่าวความหมายเดียวบ่อยๆ) เววจนสุส สัณฺณนา เววจน-สัณฺณนา (การอธิบายคำไวพจน์ ชื่อว่า เววจนสังฆวรรณา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปัจจโยติ เหตุเววจนเมว. (สมังควลลิตานี ๑/๑๔๖)

คำว่า ปัจจโย เป็นคำไวพจน์ของเหตุเดียว

คำว่า เหตุเววจนเมว บ่งถึงคำว่า ปัจจย เป็นคำไวพจน์ของเหตุ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

ติตฺติกาติ ขนฺติยา เอว เววจนํ. (สมังควลลิตานี ๒/๗๕)

คำว่า ติตฺติกา เป็นคำไวพจน์ของขันตินั้นเดียว

คำว่า ขนฺติยาเอว เววจนํ บ่งถึงคำว่า ติตฺติกา เป็นคำไวพจน์ของขันติ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

อจินฺตยฺหฺติ จินฺเตสฺสุ. (มัจฉลตฺถทีปนี ๑/๑๑)

คำว่า อจินฺตยฺหฺติ แปลว่า ดำริแล้ว

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จินฺเตสฺสุ (ดำริแล้ว) บ่งถึงคำว่า อจินฺตยฺหฺติ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า จินฺเตสฺสุ การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณนา

คำว่า อจินฺตยฺหฺติ สำเร็จรูปมาจาก จินฺตุ ชาติ + ฌย ปัจจัย + อํ วิภัติ บทนี้มีความหมายว่า ดำริแล้ว เหมือนคำว่า จินฺเตสฺสุ ที่สำเร็จรูปมาจาก จินฺตุ ชาติ + ฌย ปัจจัย + อํ วิภัติ

ตัวอย่างที่ ๔

ภยทสฺสสาวิตติ ภยทสฺสสี. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๖๔)

คำว่า ภยทสฺสสาวิตติ มีความหมายว่า ผู้มีปกติเห็นภัย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ภยทสฺสสี (ผู้มีปกติเห็นภัย) บ่งถึงคำว่า ภยทสฺสสาวิตติ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ภยทสฺสสี การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณนา

คำว่า ภยทสฺสสาวิตติ สำเร็จรูปมาจาก ภย บทหน้า + ทิสฺ ชาติ + อาวี ปัจจัย บทนี้มีความหมายว่า ผู้มีปกติเห็นภัย เหมือนคำว่า ภยทสฺสสี ที่สำเร็จรูปมาจาก ภย บทหน้า + ทิสฺ ชาติ + ณี ปัจจัย

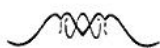
ตัวอย่างที่ ๕

จาตุมาสินิยาติ จาตุมาสินิยา. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๒๔)

คำว่า จาตุมาสินิยา มีความหมายว่า [ในราตรี]อันเป็นที่สุดแห่งเดือน [วสันตฤดู]ทั้งสิ้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จาตุมาสิยา ในที่นี้บ่งถึงคำว่า จาตุมาสินี้ เป็นคำ
ไวพจน์ของคำว่า จาตุมาสี การอธิบายคำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า
เววจนสังฆวรรณนา

คำว่า จาตุมาสินี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า จตุมาसानํ ปุรณี จาตุมาสินี้
(ราตรีเป็นเหตุเต็มแห่งเดือนสี่ เรียกว่า จาตุมาสินี้) ลง ณ ปัจจัยในปุรณัตถิต
บทนี้เป็นบทที่ลง อินี้ ปัจจัย หรือกรณีทีลง อี ปัจจัยจะมีรูปว่า จาตุมาสี คำว่า
จาตุมาสี, จาตุมาสินี้ จึงเป็นคำไวพจน์กันดังที่คัมภีร์ศีลขันธวรรคฎีกาใหม่
เล่ม ๒ หน้า ๑๖ กล่าววว่า จาตุมาสี จาตุมาสินี้ติ จ ปัจจัยวิเสเสน อิตถิลิงเคเยว
ปริยายวจน (คำว่า จาตุมาสี และ จาตุมาสินี้ เป็นคำไวพจน์ในอิตถิลิงคํนั้นนี้เกี่ยว
ด้วยความพิเศษของปัจจัย)

๖. ภาวัตถสังฆวรรณนา

ภาวัตถสังฆวรรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่ปรารภนา โดยการขยายความให้ชัดเจน การขยายความตามสังฆวรรณนานี้ เป็นการอธิบายความที่นอกเหนือจากอรรถสังฆวรรณนา ๑๒ ประเภท ที่กล่าวมาแล้ว เพราะอรรถสังฆวรรณนาเหล่านั้นได้อธิบายความหมายตามรูปศัพท์ของบทตั้ง แต่สังฆวรรณนาประเภทนี้เป็นการขยายความของ ศัพท์ที่ปรารภนาและเป็นข้อความไม่มีปรากฏในบทตั้ง

คำว่า ภาว สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + ณ ปัจจัย ภาว ศัพท์ ในที่นี้ มีความหมายว่า ปรารภนา ในคัมภีร์อภิธานปิฎก (คถา ๘๐๗) แสดงความหมายของ ภาว ศัพท์ ๗ อย่าง คือ ปทัตถะ (ความหมายของบท), สัตตา (ความเป็น), อธิปายะ (ปรารภนา), กิริยา (อาการ), สภาวะ (สภาพ), ลีลา (ท่าทาง) และ ปุริสิตถินทริยะะ (ภาวรูป)

คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาโว เอว อตุโถ ภาวตุโถ (ความหมายที่ท่านปรารภนา ชื่อว่า ภาวะ) ภาวตุถสุส สัณณนา ภาวตุถสัณณนา (การอธิบายความหมายที่ท่านปรารภนา ชื่อว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

เอว วิตกุเกถาติ เนกขมมวิตกุกาทยो ตโย กุสลวิตกุกे विตकुकेถ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๙๓)

คำว่า เอว วิตกุเกถ มีความหมายว่า พวกเขาจงตรีกกุสลวิตกสาม มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เนกขมมวิตกุกาทยो ตโย กุสลวิตกุกे विตकुकेถ ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า เอว วิตกุเกถ=จงตรีกอย่างนี้ คือ จงตรีกกุสล

วิตกสามมีเนกขัมมวิตก, อพยาปาทวิตก และอวิหิงสาวิตก การอธิบายความของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๒

เอวံ มนสิ กโรธาติ อนิจจํ ทุกฺขมฺนตฺตา อสุภฺนฺติ มนสิ กโรถ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๙๓)

คำว่า เอวံ มนสิ กโรถ มีความหมายว่า พวกเขาจงพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนิจจํ ทุกฺขมฺนตฺตา อสุภฺนฺติ มนสิ กโรถ ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า เอวံ มนสิ กโรถ (จงพิจารณาอย่างนี้) คือ พวกเขาจงพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม การอธิบายความของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๓

นิพฺพุเตติ ราคาทินิพฺพุตฺติยา นิพฺพุเต. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๙)

คำว่า นิพฺพุเต ความก็คือ ผู้ดับแล้ว เพราะดับกิเลสมีรากะเป็นต้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ราคาทินิพฺพุตฺติยา นิพฺพุเต ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า นิพฺพุต (เป็นผู้ดับแล้ว) คือ เป็นผู้ดับแล้วเพราะดับกิเลสได้ การอธิบายความของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๔

สุเขนฺตฺติติ สุขิตํ กโรนฺติ. (สุมังคลวิลาสินี ๑/๑๔๓)

คำว่า สุขเขนฺติ มีความหมายว่า ย่อมกระทำให้เป็นสุข

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สุขิตํ กโรนฺติ ขยายความให้ชัดเจนด้วยคำว่า

สุขเขนุติ = สุขุ ชาตุ + เณ บัจจัย + อนฺติ วิภตฺติ (ย่อมให้เป็นสุข) คือ ย่อมกระทำให้เป็นสุข การอธิบายความหมายของศัพท์ให้ชัดเจนเช่นนี้ เรียกว่า ภาวัตถ-สังฆวรรณนา

คำว่า **สุขุ** ชาตุเป็นภูวาทิคณะ มีรูปว่า **สุขติ** ชาตุนี้เป็นไปในความหมายว่า เป็นสุข ดังที่คัมภีร์สัททนีติ (ชาตุมาลา หน้า ๒๕) กล่าวว่า **สุข** ตก-กิริยายํ (สุขุ ชาตุเป็นไปในกิริยา[ที่เป็นสุข]นั้น) คำที่ลงการิตบัจจัย มีรูปสำเร็จว่า **สุขเขติ สุขยติ สุขาเปติ สุขापยติ** (ย่อมให้เป็นสุข)

คำว่า **สุขิต** (ผู้เกิดความสุขแล้ว) เป็นรูปศัพท์ตัทธิต คำนี้สำเร็จรูปมาจาก **สุข** ศัพท์ + **อิต** บัจจัย ในคัมภีร์สัททนีติ (ชาตุมาลา หน้า ๒๗) แสดงรูปวิเคราะห์ ๓ ชนิดดังนี้ คือ

๑. **สุขตีติ สุขิโต**

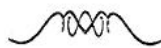
สุขุ + ต (ผู้เป็นสุขแล้ว) เป็นรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะ

๒. **สุขํ สญฺชาตํ เอตฺสฺสาติ สุขิโต**

สุขุ + อิต (ผู้เกิดความสุขแล้ว) เป็นรูปวิเคราะห์สญฺชาตตัทธิต

๓. **สุขเขน อิตฺ ปวตฺโตติ สุขิโต**

สุขุ + อิต (ผู้เป็นไปแล้วด้วยความสุข) เป็นรูปวิเคราะห์ตติยา-ตปฺปริสสมาส

๗. นิตตถสังฆวรรณา

นิตตถสังฆวรรณา คือ การอธิบาย[ขยาย]ความหมายของรูปศัพท์ โดยตรง สังฆวรรณาชนิดนี้ ก็คือสังฆวรรณาที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด กล่าวคือ ปทสังฆวรรณา, อรรถสังฆวรรณา, ปทัตถสังฆวรรณา, อภิเชยัตถสังฆวรรณา และเววจนสังฆวรรณา ท่านแสดงสังฆวรรณาอีก เพื่อจะแสดงเนยัตถสังฆวรรณาที่ตรงกันข้ามกับสังฆวรรณาที่กล่าวมาแล้วเหล่านั้น

ศัพท์ว่า นิต สำเร็จรูปมาจาก นี ธาตุ + ต ปัจจัย โดยปกติ นี ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า นำไป แต่ นี ธาตุ ในที่นี้ เป็นไปในความหมายว่า รู้ ทั้งนี้เพราะธาตุมีความหมายมาก, ลง ต ปัจจัยในกัมมสาธนะ อดีตกาล ใน คัมภีร์ปทวิจารณ์ (หน้า ๓๓๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

นียิตถาติ นีโต, นีโต อตฺถอ นีตฺถอ (ความหมายที่รู้ได้[โดยตรง]ชื่อว่า นิตตถะ) นีตฺถสฺส สัณฺณนา นีตฺถสัณฺณนา (การอธิบายความหมายที่รู้ได้โดยตรง ชื่อว่า นิตตถสังฆวรรณา) เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

พหูติ อเนกา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๐)

คำว่า พหู มีความหมายว่า เป็นอันมาก

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อเนกา บ่งถึงคำว่า พหู ในที่นี้ มีความหมายว่า เป็นอันมาก การ อธิบายความหมายที่รู้ได้โดยตรงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า นิตตถสังฆวรรณา

คำว่า อเนกา มีวิเคราะห์ว่า น เอโกติ อเนกา (บุคคลใดมิใช่ผู้เดียว เหตุฉะนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อเนกะ) ในรูปวิเคราะห์นี้ คำว่า เอก ได้แก่ บุคคลผู้เดียว จึงมีศัพท์เป็นเอกพจน์ว่า เอโก ส่วนบทสำเร็จว่า อเนกา ได้แก่

บุคคลจำนวนมาก จึงมีศัพท์เป็นพหูพจน์ว่า อเนกา ในคัมภีร์คันถาภรรณฎีกา อธิบายคาถาที่ ๓ ได้กล่าววว่า

น เอโกติ อเนกา. อิธ หิ เอกสทฺโท สงฺขยวาวจโกปิ สมาสตุตา พหุ-
วจนนฺโต โหติ. ยทา เอกสทฺโท สงฺขยวาวจโก, ตทา เอกวจนนฺโตเยวาติ อิห
ปน อสมาสฺยเวว เอกสทฺทํ สนฺธาย วุตฺตุนฺติ ทฎฺจพฺพ.

บุคคลใดมิใช่ผู้เดียว เหตุฉะนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อเนกะ จริงอย่างนั้น
เอก ศัพท์ในรูปวิเคราะห์นี้ แม้จะกล่าวจำนวนก็มีพหูพจน์เป็นที่สุดได้ เพราะ
เป็นสมาสบท ถ้อยคำที่กล่าวในคัมภีร์ปทรูปสิทธินี้ว่า ในกาลใด เอก ศัพท์เป็น
ศัพท์กล่าวจำนวน ในกาลนั้นมีเอกพจน์เป็นที่สุด บัณฑิตพึงทราบวว่า ท่านกล่าว
หมายเฉพาะ เอก ศัพท์ที่มิใช่สมาสบทเท่านั้น

คำว่า พหู ศัพท์มีความหมายว่า มาก เป็นรูปว่า อเนกา (มิใช่ผู้เดียว)
เพราะพหูพจน์ในภาษาบาลีหมายถึงจำนวนตั้งแต่ ๒ สิ่งขึ้นไป (จำนวนที่ไม่ใช่
หนึ่ง) ส่วนพหูพจน์ในภาษาสันสกฤตหมายถึงจำนวนตั้งแต่ ๓ สิ่งขึ้นไป
(จำนวนที่ไม่ใช่สอง) เนื่องจากพจน์ในภาษาสันสกฤตมี ๓ ชนิด คือ เอกพจน์
คือพจน์ที่กล่าวถึงจำนวนเดียว, ทวิพจน์ คือพจน์ที่กล่าวถึงสองจำนวน และ
พหูพจน์ คือพจน์ที่กล่าวถึงจำนวนมากตั้งแต่สามจำนวนขึ้นไป ดังที่คัมภีร์
สัททัตถเภทจินดา คาถาที่ ๕๑ ได้กล่าววว่า

สงฺขเยกตฺตํ พหุตฺตมฺจ สาสเน สกฺกเต ปน
ทฺวิตฺตมฺจ ปกฺขิปิตฺวาน สงฺขยา วุจฺจติ ตมฺภฺนา.

พจน์ในคัมภีร์ทางศาสนามี ๒ พจน์ คือ เอกพจน์และ
พหูพจน์ ส่วนในคัมภีร์สันสกฤตผู้รู้พจน์นั้นได้กล่าว
พจน์ไว้[๓]พจน์เพิ่มทวิพจน์

๘. เนยยัตถสังวรณนา

เนยยัตถสังวรณนา คือ การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อม มีการเพิ่มข้อความเพื่อให้ได้ความบริบูรณ์ สังวรณนาชนิดนี้เป็นสังวรณนาที่ตรงกันข้ามกับนิตัตถสังวรณนา มีปรากฏใช้เฉพาะบางที่

คำว่า เนยยุย สำเร็จรูปมาจาก นิ ธาตุ + ญย ปัจจัย, นิ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า รู้, ลง ญย ปัจจัยในกัมมสาธนะ ในคัมภีร์ปทวิจยาคณฐี (หน้า ๓๓๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

เนตพุโพติ เนยโย, เนยโย อตุโถ เนยยุตตุโถ (ความหมายที่พึงรู้ [โดยอ้อม] ชื่อว่า เนยยัตถะ) เนยยุตตุสสุ สัณณนา เนยยุตตุสัณณนา (การอธิบายความหมายที่รู้ได้โดยอ้อม ชื่อว่า เนยยัตถสังวรณนา)

ในคัมภีร์สัททสาธตถชาลินี คาถา ๙๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำว่า

เนยยุตตุโถ จ นิตตุโถ จ	สทฺโท ทฺวิธา ปกาสิโต
สทฺทหนุตเรน ฌาเปโต	เนยยุตตุโถติ ปฺวฺจฺจติ
สยเมว คมิตตุโถ	นิตตุโถติ ตถา มโต.

ท่านแสดงศัพท์ไว้ ๒ อย่าง คือ เนยยัตถะ และ นิตัตถะ ศัพท์ที่ท่านแสดงให้รู้ด้วยศัพท์อื่น เรียกว่า เนยยัตถะ ศัพท์ที่มีความหมายอันบุคคลรู้เองได้ที่เดียว เรียกว่า นิตัตถะ

คัมภีร์ปทวิจยาคณฐี (หน้า ๓๓๙-๔๐) ให้ข้อสังเกตว่า นิต ศัพท์ใน นิตตุถ ประกอบด้วย ต ปัจจัยที่แสดงอดีตกาล นิตัตถสังวรณนา จึงเป็นสังวรณนาที่รู้ได้โดยตรงจากบทในประโยค

ส่วน เหยย ศัพท์ใน เหยยตุถ ประกอบด้วย ฌย ปัจจัยซึ่งเป็นกิจจ-
ปัจจัยที่มีความหมายว่า สักกะ (สามารถ) กิจจปัจจัยที่มีความหมายว่า อรหะ
(สมควร), สักกะ (สามารถ), ภัพพะ (เหมาะสม) เป็นปัจจัยที่แสดง อนาคตกาล
เนยัตถสังฆวรรณนา จึงเป็นสังฆวรรณนาที่ไม่มีความหมายโดยตรงในประโยค
แต่จะเข้าใจได้โดยอ้อมหรืออิงอาศัยคำอธิบายเท่านั้น ตัวอย่างของเนยัตถ-
สังฆวรรณนาที่ปรากฏในอรรถกถามีดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๑

สพฺเพ ตสนฺตฺติ วุตฺเตปิ หตฺถาชาเนยฺโย อสฺสาชาเนยฺโย อฺสภฺภา-
ชาเนยฺโย ชีณาสวฺติ อิมเ จตฺตาโร จเปตฺวา อวเสสา ตสนฺตฺติ เวทิตพฺพา.

(อรรถกถาธรรมบท ๕/๔๕)

แม้พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สัตว์ทั้งหมดย่อมสะดุ้ง ก็พึงทราบว่ สัตว์ที่
เหลือนอกเว้นบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ คือ ช้างอาชาไนย, ม้าอาชาไนย, วัว
อาชาไนย และพระชีณาสพ ย่อมสะดุ้ง

คำอธิบายนี้ แสดงว่า พระดำรัสว่า **สพฺเพ ตสนฺตฺติ ทณฺทสฺส** (สัตว์ทั้ง
หมดย่อมสะดุ้งต่ออาชญา) เป็นพระดำรัสที่มีได้ครอบคลุมสัตว์ทุกประเภท
ทั้งนี้เพราะพระดำรัสนี้หมายถึงเหล่าสัตว์ยกเว้นบุคคล ๔ จำพวกมีช้าง
อาชาไนยเป็นต้นผู้ไม่สะดุ้งกลัวต่ออาชญา การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้
ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า เนยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

สพฺเพสฺส ชีวิตํ ปิยนฺติ ชีณาสวํ จเปตฺวา เสสสตฺตานํ ชีวิตํ ปิยตรํ.

(อรรถกถาธรรมบท ๕/๔๖)

บาทคาถาว่า **สพฺเพสฺส ชีวิตํ ปิยํ** (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด)

มีความหมายว่า ชีวิตเป็นที่รักของเหล่าสัตว์ที่เหลืยกเว้นพระชีณาสพ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ชีณาสว**... **ปิยตร** บ่งถึงบาทคาถาว่า **สพฺเพสํ ชีวิตํ ปิย** (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด) เป็นพระดำรัสที่มีได้ครอบคลุมสัตว์ทุกประเภท พระดำรัสนี้หมายถึงเหล่าสัตว์ทั้งหมดยกเว้นพระชีณาสพ เพราะพระชีณาสพ เป็นผู้วางเฉยในชีวิตของตน การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **เนยยัตถสังวรณนา**

ตัวอย่างที่ ๓

สพฺเพ ธมฺมาติ ปญฺจกฺขนฺธา เอว อธิปฺเปตา. (ธรรมบท ๗/๖๒)

ชั้นห้านั้นเทียบ อันพระพุทเจ้าประสงค์ว่าเป็นสภาวะธรรมทั้งหมด

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **ปญฺจกฺขนฺธา เอว อธิปฺเปตา** บ่งถึงพระดำรัสว่า **สพฺเพ ธมฺมา** (สภาวะธรรมทั้งหมด) ในที่นี้ หมายถึงเฉพาะชั้นห้า มิได้หมายถึงพระนิพพานที่พ้นจากความเป็นชั้น ทั้งนี้เพราะเป็นฐานะที่แสดงอารมณ์กรรมฐาน การอธิบายความหมายของศัพท์ที่รู้ได้โดยอ้อมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **เนยยัตถสังวรณนา**

สพฺพ ศัพท์ ๒ ประเภท

คัมภีร์ปทฺฐปฺสฺสธิ อธิบายสูตร ๑๙๙ กล่าวว่า **สพฺพสทฺโท นีรวเสสตุโถ** (สพฺพ ศัพท์มีความหมายว่า ไม่มีส่วนเหลือ) อันที่จริง **สพฺพ ศัพท์** มีวิธีใช้ในพระบาลีและอรรถกถา ๒ ชนิด คือ

๑. **สาวเสสศัพท์** คือ **สพฺพ** เป็นศัพท์ที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อความที่ท่านไม่กล่าวครอบคลุมทั้งหมด

๒. **อนวเสสศัพท์** คือ **สพฺพ** เป็นศัพท์ที่ไม่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อความที่ท่านกล่าวครอบคลุมทั้งหมด

โดยทั่วไป สพุพ ศัพทเป็นอนวเสสสัพพะที่ครอบคลุมความหมายทั้งหมด ตามที่คัมภีร์ไวยากรณ์แสดงไว้ แต่ในบางที่ก็เป็นสาวเสสสัพพะที่ไม่ครอบคลุมความหมายทั้งหมดได้ ดังเช่น สพุพ ศัพทในตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว เบื้องต้นว่า สพุเพ ตสนฺติ ทณฺทสฺส (สัตว์ทั้งหมดย่อมสะดุ้งต่ออาชญา), สพุเพสฺส ชีวิตํ ปิยํ (ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งหมด), สพุเพ ธมฺมา อนตฺตา (สภาวะธรรมทั้งหมดเป็นอนัตตา)

ในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น บางที่ก็มีปิกณกสังฆวรรณาร่วมกับปท-สังฆวรรณนาหรืออรรถสังฆวรรณนาอีกด้วย เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ราครตฺตาติ กามราเคน ภวราเคน ทิฏฺฐราเคน รตฺตา.

(สุมังคลวิลาสินี ๒/๖๒)

คำว่า ราครตฺตา คือผู้กำหนดด้วยกามราคะ, ภวราคะ และทิฏฐิราคะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า กามราเคน ภวราเคน ทิฏฐิราเคน รตฺตา บ่งถึง คำว่า ราครตฺตา มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยาพหูพทีหิสมาสว่า ราเคน รตฺตา ราครตฺตา (ผู้กำหนดแล้วด้วยราคะ เรียกว่า ราครัตตะ) และราคะในที่นี้ คือ กามราคะ, ภวราคะ และทิฏฐิราคะ การอธิบายความหมายของสมาสบท เรียกว่า สมาสปทัตถสังฆวรรณนา การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเชยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อภิกฺกมถาติ อภิมฺขา กมถ อาคจฺจถาติ อตฺโต.

(สุมังคลวิลาสินี ๒/๑๙๔)

คำว่า อภิกฺกมถ มีความหมายว่า จงก้าวไปเฉพาะหน้า คือ มา

คำว่า อภิมุขฯ ป่งถึงคำว่า อภิ ในคำว่า อภิกุฎมถ มีความหมายว่า อภิมุขะ (เฉพาหน้า) คำว่า อาคจจถ ขยายความให้ชัดเจนว่า การก้าวไป เฉพาหน้าที่เป็นความหมายของ อภิกุฎมถ คือ มา การอธิบายความหมาย ของอุปสัคบท เรียกว่า อุปสัคคปทัตถสังฆวรรณา การขยายความหมายของ ศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณา

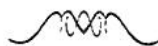
ตัวอย่างที่ ๓

อวิตกุก์ อวิจารณ์ฤติ ภาวนาย ปหีนตุดตา เอตสุมิ เอตสสุ วา วิตกุก์
นตถิติ อวิตกุก์. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๔๕)

คำว่า อวิตกุก์ อวิจารณ์ บัณชิตพึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า วิตกแห่งฌาน นั้นไม่มี หรือวิตกไม่มีในฌานนั้น เพราะถูกกำจัดด้วยภาวนา เพราะเหตุนั้น ฌานนั้น ชื่อว่า อวิตกุกะ

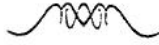
คำว่า เอตสุมิ เอตสสุ วา วิตกุก์ นตถิติ อวิตกุก์ ป่งถึงคำว่า อวิตกุก์ มีรูปวิเคราะห์เป็นจัญฐีพหุพหิสมาสว่า นตถิ วิตกุก์ เอตสสุวาติ อวิตกุก์ (วิตกแห่งฌานนั้นไม่มี เหตุนั้น ฌานนั้น เรียกว่า อวิตกุกะ) หรือมีรูปวิเคราะห์ เป็นสัตตตมิพหุพหิสมาสว่า นตถิ วิตกุก์ เอตสุมินติ อวิตกุก์ (วิตกในฌาน นั้นไม่มี เหตุนั้น ฌานนั้น เรียกว่า อวิตกุกะ) คำว่า ภาวนาย ปหีนตุดตา ขยาย ความให้ชัดเจนว่า การไม่มีวิตกดังกล่าว เกิดจากการกำจัดวิตกด้วยภาวนา การอธิบายความหมายของสมาสบท เรียกว่า สมาสปทัตถสังฆวรรณา การ ขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณา

ปกิณกสังฆวรรณา จบ

สังวรณนาหนัย

สังวรณนาหนัย ๓

สังวรณนาหนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้ง แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑) อุลลิ่งคนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง ๒) วุตติหนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้เหมือนนวุตติหรือคำอธิบายสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรทำตัวรูป ๓) สัมพันธนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้มีคำว่า สมพนฺโธ ในที่สุดของประโยค

๑. อุลลิ่งคนัย

อุลลิ่งคนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เพื่อให้รู้ความเป็นบทตั้งได้ชัดเจน เพราะบทตั้งที่มี อิติ ศัพท์ ย่อมจะปรากฏชัดกว่าบทตั้งที่ไม่มี อิติ ศัพท์ วิธีนี้เป็นวิธีที่นิยมใช้ในการอธิบายบทตั้ง มีปรากฏใช้มากในอรรถกถาและฎีกาแต่มีใช้น้อยในพระบาลี

ตัวอย่างจากพระบาลีและการอธิบายความของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

สมุทาจเรยฺยาติ อาโรเจยฺย อิตฺถิยา วา ปุริสสฺส วา คหฺภูจฺจสฺส วา

ปพฺพชิตฺตสฺส วา. (วิ. มหา. ๑/๑๙๘/๑๒๘)

คำว่า สมุทาจเรยฺย มีความหมายว่า ฟุ้งบอกแก่หญิง, ชาย, คฤหัสถ์หรือบรรพชิต

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อาโรเจยฺย บ่งถึงในคำว่า สมุทาจเรยฺย จฺจ ธาตุที่มี ส + อุ + อา เป็นบทหน้า มีความหมายว่า บอก ส่วนคำว่า อิตฺถิยา วา

ปฺริสสุสฺส วา คหฺภูจฺจสุสฺส วา ปพฺพชิตฺตสุสฺส วา ขยายความให้ชัดเจนว่า การบอก
ดังกล่าวนี้ คือบอกแก่หญิง, ชาย, คฤหัสถ์ หรือบรรพชิตก็ได้ การอธิบายความ
หมายของธาตุอาชยาตบท เรียกว่า อาชยาตธาตุสังฆวรรณนา การขยายความ
ของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๒

อสงฺวาโสติ สงฺวาโส นาม เอกกมฺมํ เอกุทฺเทโส สมสิกฺขตา, เอโส สงฺวาโส
นาม. โส เตน สทฺธิ นตฺถิ, เตน วุจฺจติ “อสงฺวาโส”ติ. (วิ. มหา. ๑/๕๕/๓๗)

คำว่า อสงฺวาโส มีความหมายว่า ชื่อว่า สังวาส คือ กรรมอย่างเดียวกัน
อุเทศอย่างเดียวกัน ความมีสิกขาเสมอกัน นี้ชื่อว่า สังวาส สังวาสนั้นไม่มีกับ
ภิกษุหนึ่ง ด้วยเหตุหนึ่ง จึงเรียกว่า อสงฺวาโส (ผู้หาสังวาสมิได้)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า สงฺวาโส นาม เอกกมฺมํ เอกุทฺเทโส สมสิกฺขตา
บ่งถึงคำว่า สงฺวาส หมายถึงกรรมอย่างเดียวกัน, อุเทศอย่างเดียวกัน และความ
มีสิกขาเสมอกัน คำว่า โส เตน สทฺธิ นตฺถิ แสดงรูปวิเคราะห์เป็นนินิบาต-
บุพบทพหุพพีหิสมาสว่า นตฺถิ สงฺวาโส เตนาติ อสงฺวาโส (การอยู่ร่วมกับภิกษุ
นั้นไม่มี เหตุหนึ่ง ภิกษุหนึ่ง เรียกว่า อสงฺวาสะ)

การอธิบายความหมายของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเชยัตถ-
สังฆวรรณนา การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เรียกว่า สมาสปัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๓

อตฺตฺตฺปนฺนํ อติเต วา กุสฺเส ฐมฺเม อตฺตนิ อฺปนฺเนติ, อตฺตํ ภา เว สสุ
กุสฺเสสุ ฐมฺเมสุ อฺปนฺเนติ. (วิ. มหา. ๑/๑๙๘/๑๒๗)

คำว่า อตฺตฺตฺปนฺนํ มีความหมายว่า ย่อมนำกุศลธรรมเหล่านั้น เข้าใน
ตน หรือนำตนเข้าในกุศลธรรมเหล่านั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เต วา กุสเล ธมฺเม อตฺตนิ อุปฺเพติ บ่งถึงคำว่า อตฺตูปฺนายิก มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะและสัตตมิตฺตปฺปฺริสสมาสว่า อุปฺเพตฺติ อุปฺนายิก (บุคคลโดยย่อมน้อมเข้า เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อุปฺนายิกะ) อตฺตนิอุปฺนายิก อตฺตูปฺนายิก (บุคคลผู้น้อมเข้าในตน เรียกว่า อตฺตูปฺนายิกะ) ส่วนคำว่า อตฺตนาํ วา เตสุ กุสเลสุ ธมฺเมสุ อุปฺเพติ บ่งถึงทุตฺตนิณัย คำว่า อตฺตูปฺนายิก มีรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะและทุตฺตนิณัยปฺปฺริสสมาสว่า อุปฺเพตฺติ อุปฺนายิก (บุคคลโดยย่อมน้อมเข้า เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อุปฺนายิกะ), อตฺตนาํ อุปฺนายิก อตฺตูปฺนายิก (บุคคลผู้น้อมเข้าสู่ตน เรียกว่า อตฺตูปฺนายิกะ) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภิธานัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๔

กาโยติ เทว กายา นามกาโย จ รูปกาโย จ.

(ขุ. ปฏฺ. ๓๑/๑๖๗/๑๗๕)

คำว่า กาโย ได้แก่กายมี ๒ อย่าง คือ นามกาย และรูปกาย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เทว กายา นามกาโย จ รูปกาโย จ บ่งถึงคำว่า กาโย หมายถึงนามกายและรูปกาย การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเชยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๕

ภาวนาติ จตฺตสฺส ภาวนา. (ขุ. ปฏฺ. ๓๑/๑๖๓/๑๗๖)

คำว่า ภาวนา มีความหมายว่า ภาวนา ๔ ประเภท

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จตฺตสฺส ภาวนา บ่งถึงคำว่า ภาวนา ในที่นี้หมายถึงถึงภาวนา ๔ ประเภท การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๖

ถินมิทุธาภิกูเตนาติ ถิน นาม ยา จิตตสฺส อกฺลลตา อกมฺมนียตา.
มิทุธ นาม ยํ จิตตสฺส ลินตฺตํ. (เนตฺติ. ๕๒/๘๕)

คำว่า ถินมิทุธาภิกูเตน มีความหมายว่า ความไม่เหมาะสมแห่งจิต, ความไม่ควรแก่การงานของจิต ชื่อว่า ถินะ ความหลุดแห่งจิต ชื่อว่า มิทุธะ

คำว่า ยา จิตตสฺส อกฺลลตา อกมฺมนียตา บ่งถึงคำว่า ถิน หมายถึง ความไม่เหมาะสมแห่งจิต, ความไม่ควรแก่การงานของจิต ส่วนคำว่า มิทุธ นาม ยํ จิตตสฺส ลินตฺตํ บ่งถึงคำว่า มิทุธ หมายถึงความหลุดแห่งจิต การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๗

ปจฺจนา ปุเร วาปี อเปกฺขมานาติ ปจฺจนา วุจฺจติ อนาคตํ. ปุเร วุจฺจติ
อดีตํ. (ขุ. มหา. ๒๘/๘/๒๖)

ในคำว่า ปจฺจนา ปุเร วาปี อเปกฺขมานา (หวังอนาคตหรือหวังอดีต) อนาคต เรียกว่า ปจฺจนา (ภายหลัง), อดีต เรียกว่า ปุเร (ก่อน)

คำว่า ปจฺจนา วุจฺจติ อนาคตํ บ่งถึงคำว่า ปจฺจนา หมายถึง อนาคต คำว่า ปุเร วุจฺจติ อดีตํ บ่งถึงคำว่า ปุเร หมายถึง อดีต การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า อภิเชยยัตถสังฆวรรณนา

ตัวอย่างที่ ๘

สติมาติ ตตฺถ กตมา สติ. ยา สติ อนุสฺสติ ๗เปยฺ สมฺมาสติ. อิมาย
สติยา อูเปโต โหติ สมุเปโต สมุปากโต อุปปนฺโน สมุปนฺโน สมฺนุนาโคโต. เตน
วุจฺจติ “สติมา”ติ. (อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๑/๒๓๑)

บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) นั้น มีคำอธิบายว่า สติเป็นไฉน การระลึก

การตามระลึก ฯลฯ การระลึกชอบ [ภิกษุ]เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สติมา

คำว่า ยาสติ อนุสฺสตี ฯเปฯ สมฺมาสติ บ่งถึงคำว่า สติ ในสติปัฏฐาน เป็นคำไวพจน์ของ อนุสฺสตี ฯเปฯ สมฺมาสติ คำว่า อิมาย สติยา อุเปโต โหติ สมุเปโต สมุปากโต อุปฺปนฺโน สมฺปนฺโน สมฺนฺนาคโต บ่งถึงคำว่า สติมา มีรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัดถิตฺตทิตฺตว่า สติ อสฺส อตฺถิตฺติ สติมา (สติแห่งบุคคล นั้นมีอยู่ เหตุนี้ บุคคลนั้น เรียกว่า สติมา) ในตัวอย่างนี้การอธิบายคำไวพจน์ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณา ส่วนการแสดงรูปวิเคราะห์ดัดทิตฺต เรียกว่า ดัดทิตฺต-ปทฺตถสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๙

วิหฺรตีติ อิริยตี วตฺตตี ปาเลตี ยเปตี ยาเปตี จรตี วิหฺรตี, เตน วุจฺจตี “วิหฺรตี”ติ. (อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๘/๒๓๑)

คำว่า วิหฺรตี มีคำอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษา อยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียบไปอยู่ พักอยู่ ดังนั้น จึงเรียกว่า วิหฺรตี

คำว่า อิริยตี วตฺตตี ปาเลตี ยเปตี ยาเปตี จรตี วิหฺรตี บ่งถึงคำว่า วิหฺรตี เป็นคำไวพจน์ของคำว่า อิริยตี วตฺตตี ปาเลตี ยเปตี ยาเปตี จรตี การอธิบายคำไวพจน์ เรียกว่า เววจนสังฆวรรณา

ตัวอย่างที่ ๑๐

สมฺปชาโนติ ตตฺถ กตมํ สมฺปชณฺณํ. ยา ปณฺณา ปชานนา ฯเปฯ อโมโห ฐมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ อิทํ วุจฺจตี สมฺปชณฺณํ. อิมินา สมฺปชณฺณเณน อุเปโต โหติ ฯเปฯ สมฺนฺนาคโต. เตน วุจฺจตี “สมฺปชาโน”ติ. (อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๐/๒๓๑)

บทว่า สมฺปชาโน (มีสัมปชัญญะ) นั้น มีคำอธิบายว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ปัญญา การรู้ทั่ว ฯลฯ การไม่หลง การรู้แจ้งธรรม ความเห็นชอบ นี้ เรียกว่า สัมปชัญญะ [ภิกษุ] เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยสัมปชัญญะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สัมปชานะ

คำว่า ปญญา ปชานนา...อโมโห ฌมฺมวិโย สมฺมาทิฏฺฐิ ปงฺถึงคำว่ สมฺปชญฺ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ปญญา ปชานนา...อโมโห ฌมฺมวិโย สมฺมาทิฏฺฐิ คำว่า อิมินา สมฺปชญฺเณน อุเปโต โหติ...สมนฺหาคโต ปงฺถึงคำว่ สมฺปชาโน คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาดังกล่าว การอธิบายคำไวพจน์ เรียกว่า เววจนสังวรณนา ส่วนการอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึงในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อภิเชยยัตถสังวรณนา

คำว่า อุลฺลิงฺค สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ลิงฺ ชาติ + เณ การิตปัจจย + ณ ปัจจย อุ อุปสัคมีความหมายว่า เบื้องบน, ลิงฺ ชาติเป็นไปในความหมายว่า รู้, ลง ณ ปัจจยในกัตตุสาธนะ

ในคัมภีร์ปทวิจาร์คณฺฐิ (หน้า ๓๒๙) แสดง รูปวิเคราะห์ว่า อุทฺธฺ ลิงฺเคติ โโพเธตติ อุลฺลิงฺโค, อุลฺลิงฺโค จ โส นโย จาติ อุลฺลิงฺคนโย (นัยที่ยังบุคคล ให้ความเป็นบทตั้งของบทขยายเบื้องบน ชื่อว่า อุลฺลิงฺคนัย) คำว่า "บทขยาย เบื้องบน" คือบทขยายที่ท่านจะกล่าวถัดไปจากบทตั้ง ถ้อยคำประเภทนี้ เรียกว่า รุกขารูพหนัย (นัยที่เหมือนการขึ้นต้นไม้) คือส่วนที่ยังขึ้นไม่ถึง เรียกว่า เบื้องบน ส่วนที่ขึ้นผ่านมาแล้ว เรียกว่า ข้างล่าง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปริยาเยนาติ การเณน. (มังคลัตถทีปนี ๑/๕๑)

คำว่า ปริยาเยน มีความหมายว่า ด้วยเหตุ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า การเอน บ่งถึงคำว่า ปริยาย ในที่นี้ มีความหมายว่า เหตุ ทั้งนี้เพราะคำว่า ปริยาย มีความหมาย ๖ อย่าง คือ เหตุ, เทศนา, วาระ, คำไวพจน์, ประเภท และโอกาส (อภิธานปิทีปิกา คาถา ๘๓๗) การอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า อุลลึงคณัย

สังฆวรรณานัยที่กล่าวมาข้างต้น คือ ปทสังฆวรรณานัย, อรรถสังฆวรรณานัย, ปกัตถสังฆวรรณานัย หรือปกิณกสังฆวรรณานัย ที่ประกอบ อิติ ศัพท์ไว้ที่บทตั้ง เป็นอุลลึงคณัยทั้งหมด ในคัมภีร์สังฆนทสาธิตชาลินี คาถาที่ ๒๐-๑ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถา เพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

อุทฺธํ ลิงฺเคตติยฺลฺลึงคํ   อิตินา สหิตํ มตํ

อุทฺทเทสํ ลิงฺคนตฺยฺลฺลึงค-   มิติ อัจจริยาปเร.

วิธีใดยังบุคคลให้รู้ความเป็นบทตั้งของบทขยายที่เป็นเบื้องต้น เหตุนั้น วิธีนั้น เรียกว่า อุลลึงคะ [อุลลึงคณัยนั้น] ท่านทราบว่าเป็นวิธีที่ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าวิธีที่เป็นเครื่องสังเกตอันท่านแสดงโดยย่อ เรียกว่า อุลลึงคณัย

ตามมตินี้ คำว่า อุลลึงค มีรูปวิเคราะห์ ๒ เป็นนัย คือ อุทฺธํ ลิงฺเคตติ อุลลึงคํ (นัยที่ยังบุคคลให้รู้ความเป็นบทตั้งของบท ขยายที่เป็นเบื้องต้น ชื่อว่า อุลลึงคะ) [หรือ] อุทฺทเทสํ ลิงฺคํ อุลลึงคํ (นัยเป็นเครื่องสังเกตอันท่านแสดงโดยย่อ ชื่อว่าอุลลึงคะ)

๒. วุตตินัย

วุตตินัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้เหมือนวุตติ หรือคำอธิบายสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรทำตัวรูป เช่น คัมภีร์

กัจจายนะ, คัมภีร์ปทรูปสิทธิ, คัมภีร์นยาสะ เป็นต้น โดยทั่วไปบทตั้งมักมี อิติ ศัพท์เป็นเครื่องสังเกตตามอูลลึงคณัย แต่ก็มีบทตั้งในบางที่ไม่มี อิติ ศัพท์เป็นเครื่องสังเกต วิธีนี้เหมือนคำอธิบายสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่ท่านไม่นิยมใช้ อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง

คำว่า วุตฺติ สำเร็จรูปมาจาก วจฺ ชาติ + ติ ปัจจัย วจฺ ชาติเป็นไปในความหมายว่า กล่าว, ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ คัมภีร์กรุปปักขันทนะ (อธิบายสูตร ๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สุตฺตสฺส อตฺถํ วจฺติ วิวรตฺติ วุตฺติ (คำที่แสดงความหมาย[ของสูตร] ชื่อว่า วุตฺติ) วุตฺติ วิยาติ วุตฺติ, วุตฺติ จ สา นโย จาติ วุตฺตินโย (วิธีที่เหมือน คำอธิบายสูตร ชื่อว่า วุตฺตินัย)

ในคัมภีร์สังกัถสาธิตชาลินี คาถาที่ ๒๒ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ลภฺขณฺ สติ วุตฺตีว วุตฺตินโยว คมฺยเต.

บัณฑิตย่อมทราบวุตฺตินัยว่าเป็นนัยที่เหมือน
วุตฺติในฐานะที่มีสูตรอยู่

ตัวอย่างวุตฺตินัย มีดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ ๑

อถสฺส ภควา เอตทโวจฺ เอตํ อโวจ. (สมังคลวิลาสินี ๑/๑๕๖)

ในกาลนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้แก่เขา

คำว่า เอตํ อโวจฺ บ่งถึงคำว่า เอตทโวจฺ ดัดบทเป็น เอตํ และ อโวจ
การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตฺตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

สุเมธฺ สุนฺหฺรปณฺณ. (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)

ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาดี

คำว่า **สุนทรปณฺณ** บ่งถึงคำว่า **สุเมธ** ในที่นี้ มีความหมายว่า ผู้มีปัญญาดี การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า **วุดตินัย**

คำว่า **สุนทร** อธิบายความหมายของ **สุ** อุปสรรค, คำว่า **ปณฺณ** อธิบายความหมายของ **เมธา** ศัพท์, คำว่า **สุนทรปณฺณ** แสดงรูปวิเคราะห์พหูพจน์ิหิ समासว่า **สุนฺทรา เมธา อสุสาติ สุเมโธ** (ปัญญาดีแห่งบุคคลนั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้นบุคคลนั้น เรียกว่า **สุเมธะ**)

การอธิบายความหมายของอุปสรรคบท เรียกว่า **อุปสรรคปทัตถสังฆวรรณนา**, การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า **นามปทัตถสังฆวรรณนา** การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า **อภิธานัตถสังฆวรรณนา**

สังฆวรรณนาที่กล่าวมาข้างต้น คือ ปทสังฆวรรณนา, อรรถสังฆวรรณนา, ปทัตถสังฆวรรณนา หรือปกิณกสังฆวรรณนา ที่ไม่ประกอบ อิติ ศัพท์ไว้ที่บทตั้งเป็นวุดตินัยทั้งหมด

หมายเหตุ:- ในบางที่ วุดตินัยแสดงคำแปล บางที่ก็แสดงคำอธิบาย ถ้าประสงค์แสดงคำแปล พม่าไม่แปลทุกคำอย่างของไทย แต่แปลเพียงคำเดียว เพราะถือว่าอีกคำหนึ่งมีความหมายเหมือนกัน เช่น

สุเมธ สุนทรปณฺณ พม่าแปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาดี ส่วนไทยแปลว่า ข้าแต่พระองค์ ผู้มีเมธาดี คือ ผู้มีปัญญาดี หรือในปทรูปสิทธิฎีกา คันถารัมภวรรณนา คำว่า **สนฺโต वा पस्तुโธ...ธมฺโม สทฺธมฺโม** พม่าแปลว่า อีกนัยหนึ่ง **ธรรมอันประเสริฐ...ชื่อว่า พระสัทธรรม** ส่วนไทยแปลว่า **ธรรม อันดี คือ อันประเสริฐ** ชื่อว่า **พระสัทธรรม**

ตัวอย่างที่ ๓

ธมฺมมยํ ปญฺญามยํ ปาสาทมารุญฺห... (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)
 เสด็จขึ้นแล้วสู่ปราสาทที่สำเร็จด้วยปัญญา...

คำว่า ปญฺญามยํ บ่งถึงคำว่า ธมฺม ในที่นี้ มีความหมายว่า ปัญญา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่า นามปทัตถสังฆวรรณนา คำว่า ธมฺม เป็นศัพท์ที่มีความหมายมาก พระภิกษุจารย์ จึงอธิบายว่า ปญฺญามยํ เพื่อบ่งถึงคำว่า ธมฺม ในที่นี้ มีความหมายว่า ปัญญา

ปญฺญาปริยาโย วา อิท ธมฺมสทฺโท. (สารัตถทีปนี ๓/๑๙๐)
 อีกนัยหนึ่ง ธมฺม ศัพท์ในที่นี้ เป็นคำไวพจน์ของปัญญา

ตัวอย่างที่ ๔

สรนฺติ คจฺจนฺติ ปวตฺตนฺตฺติ สรา. (คัมภีร์นยาสะ อธิบายสูตร ๓)
 อักษรเหล่านี้ ย่อมเป็นไป[เอง] เหตุนั้น อักษรเหล่านั้น ชื่อว่า สระ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า คจฺจนฺติ บ่งถึง สรุ ชาติในคำว่า สรา มีความหมายว่า คติ ที่เป็นความหมายของ คม ชาติ เพราะ สรุ ชาติมีความหมาย ๒ อย่าง คือ คติ และคิด คำว่า ปวตฺตนฺตฺติ บ่งถึง คม ชาติในคำว่า คจฺจนฺติ มีความหมายว่า เป็นไป เพราะ คม ชาติมีความหมาย ๔ อย่าง คือ ไป, รู้, เป็นไป, ถึง (สัททนีติชาติมาลา ๑) การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตตินัย การอธิบายความหมายของชาติ เรียกว่า อาขยาตชาติวัตถสังฆวรรณนา

หมายเหตุ:- คำอธิบายที่มีหลายๆ คำ พจนานุกรมแปลควบทั้งสามคำ เช่น สรนฺติ คจฺจนฺติ ปวตฺตนฺตฺติ แปลว่า ย่อมเป็นไป

ตัวอย่างที่ ๕

อากงฺขมานาติ อิจฺจมานา ปฏฺจยมานา. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๑)

คำว่า อากงขมานา มีความหมายว่า ปรรณนาอยู่

คำว่า อิจจมานา บ่งถึง อา บทหน้า กงขุ ชาติ มีความหมายว่า ปรรณนา เพราะ กงขุ ชาติมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ปรรณนา, สงสัย คำว่า ปฏุจยมานา บ่งถึงคำว่า อิสฺ ชาติ ในคำว่า อิจจมานา มีความหมายว่า ปรรณนา เพราะ อิสฺ ชาติมีความหมาย ๒ อย่าง คือ ปรรณนา, ไคร์ การอธิบายความหมายของกิตกปัจจัจย เรียกว่า กิตกชาติวัตถสังฆวรรณนา

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อากงขมานาติ อิจจมานา เรียกว่า อุลลึงคณัย คำว่า ปฏุจยมานา เรียกว่า วุตติณัย ลักษณะดังกล่าวเป็นที่นิยมใช้ในคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์บาลี เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อภิวนุทिय อภิวนุทิตฺวา (ปทรูปสัททฎีกา คันถารัมภวรรณนา)

อภิวาทแล้ว

ตัวอย่างที่ ๒

กริสฺสํ กริสฺสสามิ. (ปทรูปสัททฎีกา คันถารัมภวรรณนา)

จักกระทำ

ตัวอย่างที่ ๓

วิราชเต ทิปฺปติ. (สุโพธาลังการฎีกาเก่า อธิบายคาถา ๒๒)

ย่อมรุ่งโรจน์

โบราณจารย์พม่าถือว่า ศัพท์หลังเป็นคำแปลของศัพท์หน้า แต่ไทยถือว่าศัพท์หลังเป็นคำอธิบายที่ต้องแปลต่อจากศัพท์หน้า แท้ที่จริง ในฐานะที่อธิบายรูปศัพท์ตามแนวปทสังฆวรรณนา หรืออธิบายความหมายตามแนวอรรถสังฆวรรณนา ศัพท์หลังเป็นคำแปลของศัพท์หน้าโดยแท้ในคัมภีร์มูลฎีกา

(ฉบับมูลนิธิภูมิพิโลษ ๑/๔๓) กล่าวว่า **ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ปุริมฺสฺส ปุริมฺสฺส** **อตฺตวจนฺ** (คำหลัง ๆ แสดงความหมายของคำหน้า ๆ) ส่วนในกรณีที่อธิบายความหมายตามภาวัตถสังฆวรรณนา จะต้องแปลที่ศัพท์ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

อสุสฺสึติ สุณิ อุปฺลภิ โสตทวารสมฺปตฺตวจนนิคฺโขเมสฺสานุสฺสारेณ อญฺญาสิ.

(สมันตปาสาทิกา ๑/๑๐๑)

คำว่า **อสุสฺสึ** มีความหมายว่า สดับแล้ว คือ ได้แล้ว กล่าวคือ รู้แล้ว โดยคล้อยตามเสียงพูดที่เข้าถึงโสตทวาร

ในตัวอย่างนี้ คำว่า **สุณิ** ป่งถึงคำว่า **อสุสฺสึ** สำเร็จรูปมาจาก **สุ ชาติ + อี วิภัตติ** การอธิบายชาติในอาชยาดบพ เรียกว่า อาชยาดชาติสังฆวรรณนา, คำว่า **อุปฺลภิ** ขยายความว่า การสดับ คือการได้[รับเสียง] คำว่า **โสตทวาร-สมฺปตฺตวจนนิคฺโขเมสฺสานุสฺสारेณ อญฺญาสิ** ขยายความว่า การได้[รับเสียง] คือ การรู้โดยคล้อยตามเสียงพูดที่เข้าถึงโสตทวาร การขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา คำว่า **อสุสฺสึติ สุณิ** เรียกว่า อุลลึงคนัย คำว่า **อุปฺลภิ...อญฺญาสิ** เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

อเวกฺขสฺสุ อุปฺচারย อุปฺปริกฺข. (สารัตถที่ปนี ๓/๑๙๐)

โปรตฺตดู คือ **โปรตโคระครวญ** กล่าวคือ **โปรตพิจารณา**

คำว่า **อุปฺচারย** ขยายความว่า การดู คือการโคระครวญด้วยจิต มิใช่ดูด้วยตา คำว่า **อุปฺปริกฺข** ขยายความว่า การโคระครวญ คือการพิจารณาเหตุผลที่เหมาะสม การขยายความของศัพท์ให้ชัดเจน เรียกว่า ภาวัตถสังฆวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ เรียกว่า วุตตินัย

วุดตินัยกับ นาม ศัพท์

อนึ่ง ในประโยคภาษาบาลีบางประโยคมี นาม ศัพท์ร่วมกับบทตั้งแทน
อติ ศัพท์ วิธีนี้จัดว่าเป็นวุดตินัยเช่นกัน เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

วินโย นาม อนาคาริยาคาริยวเสน ทูวิโธ. (มังคลัตถทีปนี ๑/๑๖๙)

ชื่อว่าวินัย มี ๒ ประเภท คือ อนาคาริยวินัย และอาคาริยวินัย

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนาคาริยาคาริยวเสน ทูวิโธ บ่งถึงวินัยมี ๒
ประเภท คือ อนาคาริยวินัย และอาคาริยวินัย การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่ง
แสดงถึง เรียกว่า อภิเชยัตถสังฆวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อติ ศัพท์
ประกอบรวมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วุดตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

ผลกปีจํ นาม ผลกมยํ ปีจํ (สมันตปาสาทิกา ๒/๓๐๑)

ตั้งที่สำเร็จด้วยแผ่นกระดาน ชื่อว่า ผลกปีฐะ

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ผลกมยํ ปีจํ บ่งถึงคำว่า ผลกปีจํ หมายถึง ตั้งที่
สำเร็จด้วยแผ่นกระดาน การอธิบายความของศัพท์ที่มุ่งแสดงถึง เรียกว่า
อภิเชยัตถสังฆวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อติ ศัพท์ประกอบรวมใน
ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วุดตินัย

วุดตินัยกับ เหตุ ศัพท์

ในประโยคภาษาบาลี บางที่ท่านใช้เหตุบทเป็นเครื่องอธิบายบทตั้งที่
ไม่มี อติ ศัพท์ ทั้งนี้เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์บทตั้ง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑

ปชาตตดา ปชา. (สมันตปาสาทิกา ๑/๑๑๘)

ชื่อว่า ปชา เพราะเป็นผู้เกิดแล้ว[ด้วยกรรมและกิเลส]

คำว่า ปชาตตดา บ่งถึงคำว่า ปชา = ป บทหน้า + ชนฺ ชาติ + กุวิ
ปัจจย (สัตว์ผู้เกิด) มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมกิเลสเสหิ ชาตาทิ ปชา (สัตว์ใด
เกิดเพราะกรรม และกิเลส เหตุนั้น สัตว์นั้น เรียกว่า ปชา) การแสดงรูป
วิเคราะห์ เรียกว่า อภินันตถสังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์
ประกอบรวมในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๒

เอเตสฺ มชฺฌเม ภวตฺตา มชฺฌิมมา. (สารัตถทีปนี ๓/๒๐๖)

ชื่อว่า มชฺฌิม เพราะมีในท่ามกลาง[แห่งอตฺตกิลมถานุโยคและกาม-
สุขัลลิกานุโยค] เหล่านั้น

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เอเตสฺ มชฺฌเม ภวตฺตา บ่งถึงคำว่า มชฺฌิมมา =
มชฺฌ ศัพท์ + อิม ปัจจย มีรูปวิเคราะห์ว่า มชฺฌเม ภวา มชฺฌิมมา ([ปฏิบัติทา]
อันมีในท่ามกลาง เรียกว่า มชฺฌิมะ) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภินันตถ-
สังวรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

ตัวอย่างที่ ๓

อุคฺคตตมตฺตา วา อุตฺตโม. (อภินานฎีกา อธิบายคาถา ๖๘๔)

อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า อุตฺตมมะ เพราะเป็นผู้ปรากฏยิ่ง

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุคฺคตตมตฺตา บ่งถึงคำว่า อุตฺตโม = อุ อุปสัค
+ ตม ปัจจย (ผู้สูงสุด) มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตสเยน อุคฺคโตติ อุตฺตโม (บุคคลผู้
ปรากฏยิ่ง เรียกว่า อุตฺตมมะ) การแสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อภินันตถสัง-
วรรณนา การอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุตตินัย

วุดตินัยกับบทขยาย

ในภาษาบาลีบางประโยคก็มีบทขยายอยู่หน้าบทตั้งบ้างซึ่งมีอยู่ในวุดตินัยเท่านั้น วิธีดังกล่าวนี้มีใช้น้อยมากในวรรณกรรมบาลี

ตัวอย่างเช่น

เอกํ อารมฺมณํ อคฺคํ อิมสฺสชาติ เอกคฺคํ. (อภิ. วิชาวินี หน้า ๘๖)

อารมณฺ์เดียวแห่งจิตนี้ มีอยู่ เหตุนั้น จิตนั้น เรียกว่า เอกัคคะ

ประโยคนี้งถึง เอกคฺค ศัพท์ว่ามีรูปวิเคราะห์ว่า เอกํ อคฺคํ อิมสฺสชาติ เอกคฺคํ [อารมณฺ์] คำว่า อารมณฺ์ บ่งถึงคำว่า อคฺคํ ในที่นี้ มีความหมายว่า อารมณฺ์ เพราะ อคฺค มีความหมาย ๕ อย่าง คือ เบื้องต้น, ปลาย, ประเสริฐ, ส่วน และอารมณฺ์ การแสดงรูปวิเคราะห์สมาส เรียกว่า สมาสปทฺตถสังฆวรรณนา การอธิบายความหมายของนามบท เรียกว่านามปทฺตถสังฆวรรณนา การอธิบาย บทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์เช่นนี้ เรียกว่า วุดตินัย

ในตัวอย่างของประโยคนี้นี้ จะเห็นได้ว่า บทตั้งคือ อคฺคํ อยู่หลังบทขยายคือ อารมณฺ์ ในคัมภีร์มณิสารมัญชสา ๑/๒๔๔ ได้กล่าววว่า

อคฺคสทฺโท อาทิจ-โกฏิจ-เสฏฺฐจ-โกฏฺฐจาส-อารมณฺวเสน ปญฺจสุ อตฺถสสุ วุดตติ. อิธ ปน อารมณฺเณติ ทสฺเสนโต “อารมณฺ อคฺคนฺติ อาห.

อคฺค ศัพท์เป็นไปในความหมาย ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งเบื้องต้น, ปลาย, ประเสริฐ, ส่วน และอารมณฺ์ เมื่อประสงค์จะแสดงว่า อคฺค ศัพท์ในที่นี้ เป็นไปในความหมายว่า อารมณฺ์ จึงกล่าววว่า อารมณฺ อคฺคํ

ข้อสังเกต:-บางท่านได้กำหนดการแปลบทชนิดนี้เป็นสัญญาสัญญาว่า อารมณฺ์ชื่อว่า อัคคะ อันเป็นอารมณฺ์เดียว แห่งจิตนี้ มีอยู่... แต่ในคัมภีร์ มณิสารมัญชสา กล่าววว่า ควรแปลร่วมกันทั้งสองบทตั้งที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

๓. สัมพันธนัย

สัมพันธนัย คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง แต่ท่านประกอบใช้คำว่า สมฺพนฺโธ ในที่สุดของประโยค เพื่อแสดงความเกี่ยวเนื่องกันของบทในประโยคที่ไม่บริบูรณ์เพราะไม่มีกัตตา, กรรม และกิริยาเป็นต้นบ้าง ในประโยคที่มีบทเกี่ยวเนื่องกันแต่ถูกบทอื่นคั่นอยู่บ้าง หรือในประโยคที่มีวิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ

คำว่า สมฺพนฺธ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า+พธ ธาตุ+ณ ปัจจัย พธ ธาตุที่เป็นทิวาทิคณะมีความหมายว่า ผูก, ลง ณ ปัจจัยในกัตตฺสาธนะ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺพชฺฌตฺติติ สมฺพนฺโธ, สมฺพนฺโธ จ โส นโย จาติ สมฺพนฺธนโย (นัยที่สัมพันธ์[บทหรือความหมายในประโยค] ชื่อว่า สัมพันธนัย) ในคัมภีร์สัทท-สาร์ตถชาลินี คาถาที่ ๒๒ ได้กล่าวว่า

อชฺฌาหริตฺวา สมฺพนฺโธ สมฺพนฺโธติวิธียเต.
การนำ[บทอื่น]เข้ามาสัมพันธ์ ท่านกล่าวว่า
เป็นสัมพันธนัย

สัมพันธนัย ๓ ฐานะ

การแสดงสัมพันธนัยมีในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. ฐานะที่โยกบทอื่น (ปาฐเสสสะ)คือ ฐานะที่โยกกัตตา, กรรม หรือ กิริยาเป็นต้นเพื่อให้ข้อความในประโยคชัดเจน

๒. ฐานะที่บทเกี่ยวเนื่องกันมีความห่างกัน คือ ฐานะที่บทเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นกัตตาและกิริยาเป็นต้น มีความห่างกันในประโยคเนื่องจากมีบทอื่นคั่นอยู่

๓. ฐานะที่วิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ คือ ฐานะที่ท้าววางวิเสสนะ และวิเสสยะสลับทักันโดยวางวิเสสนะอยู่หลังและวิเสสยะอยู่หน้า

ฐานะที่โยกบทอื่น (ปาฐเสสสะ)

ตัวอย่างเช่น

[บทตั้ง] **ปรสมณญา ปโยเค.** (กัจจายนะ สุตต ๙)

ครั้งเมื่อการประกอบใช้[มีอยู่] ชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตอื่น อันบุคคลย่อมประกอบ

[บทขยาย] **ตสมิ ปโยเค สติติ สมพฺนุโร.** (นยาสะ อธิบายสูตร ๙)

มีสัมพันธว่า ครั้งเมื่อการประกอบนั้น มีอยู่

คัมภีร์กัจจายนะตั้งสูตรว่า **ปรสมณญา ปโยเค** (เมื่อการประกอบใช้ [มีอยู่]บุคคลประกอบชื่ออื่นได้) คัมภีร์นยาสะได้อธิบายว่า คำว่า **ปโยเค** สัมพันธ์กับคำว่า **สติ** ที่โยกเข้ามา โดยลงสัตตมีวิภัติในอรรถลักษณะ

คำว่า **ปโยเค** เรียกว่า ลักษณะกัตตา (กัตตาเป็นเครื่องสังเกต), คำว่า **สติ** เรียกว่า ลักษณะกิริยา (กิริยาเป็นเครื่องสังเกต) ฉะนั้น คัมภีร์นยาสะ จึงอธิบายประโยคนี้โดยประกอบใช้คำว่า **สมพฺนุโร** ท้ายประโยค การอธิบายบทตั้งโดยมีคำว่า **สมพฺนุโร** ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธนัย

ฐานะที่บทเกี่ยวเนื่องห่างกัน

ตัวอย่างเช่น

[บทตั้งพระบาลี]

วโรเต โมฆปุริส อาสีวิสสุส โฆรวิสสุส มุเข องฺคชาตํ ปกฺขิตฺตํ.

(วิ. มหา. ๑/๓๙/๒๕)

เยน ยสฺส หิ สมฺพนฺโธ ทูรญฺจมฺปิ จ ตสฺส ตํ
 อตฺถโต หุยฺสมานํ อาสหนฺตตมการณํ.

การสัมพันธ์แห่งบทใดกับบท[ที่ถูกสัมพันธ์]ใดมีอยู่
 บทนั้นจะอยู่ไกลกับบท[ที่ถูกสัมพันธ์]นั้นได้ ทั้งนี้
 เพราะความไกลแห่งบทที่ไม่มีความหมายสัมพันธ์กัน
 มิใช่เป็นสิ่งสำคัญ[ในการเข้าใจความหมาย]

ฐานะที่วิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะ

ตัวอย่างเช่น

[บทตั้ง]

เสฏฺฐํ ติโลกมฺหิตํ อภิวนฺทิกฺยคฺคํ

พุกฺทญฺจ ฐมฺมมลํ คณฺมุตฺตมญฺจ.

(กัจจายนะ คัมถารัมภคคาถา)

ข้าพเจ้าขออภิวัตพระพุกทเจ้าผู้ประเสริฐ
 สูงสุด อันโลกสามบุชาแล้ว พร้อมด้วย
 พระธรรมอันปราศจากมลทิน และหมู่พระ
 อริยสงฆ์ผู้อุดม [จักกล่าวสนธิกัณฑ์ที่ดี...]

[บทขยาย]

อฺตุตฺตมํ คณฺหนฺติ สมฺพนฺโธ. (นยาสะ อธิบายคัมถารัมภคคาถา)

การสัมพันธ์ว่า ซึ่งหมู่พระอริยสงฆ์ผู้อุดม[ย่อมมี]

คำว่า คณฺมุตฺตมํ ตัดบทเป็น คณฺ และ อฺตุตฺตมํ คำว่า คณฺ เป็นวิเสสยะ
 ส่วนคำว่า อฺตุตฺตมํ เป็นวิเสสนะ โดยปกติวิเสสนะอยู่หน้าวิเสสยะ ทั้งนี้เพราะชาว
 มคธรับรู้ลักษณะพิเศษที่คำขยายได้กล่าวก่อน แล้วจึงรับรู้สิ่งที่ผู้กล่าวต้องการ

จะมุ่งแสดงถึงต่อมา เหมือนในภาษาอังกฤษว่า White House (ทำเนียบขาว) [แต่]ในที่นี้ท่านกล่าวสลับที่กันเพื่อรักษาฉันทลักษณ์ ฉะนั้น คัมภีร์นยาสะ จึงอธิบายคำนี้โดยประกอบใช้คำว่า สมฺพนุโร ท้ายประโยค การอธิบายบทตั้ง โดยมีคำว่า สมฺพนุโร ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า สัมพันธ์นัย

สังวรรณนานัย จบ

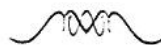
สังวรรณนาทั้งหมดที่กล่าวมาในคัมภีร์นี้ เป็นการอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ทั้งหลาย ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจความหมายได้ชัดเจนตามมติของโบราณจารย์ทั้งหลายเหล่านั้น และวินิจฉัยความได้อย่างถูกต้อง หากไม่เข้าใจสังวรรณนาเหล่านี้เพียงแต่แปลคัมภีร์บาลีได้ ก็ไม่สามารถเข้าใจความหมายได้ชัดเจน ด้วยเหตุดังกล่าว ขอให้นักศึกษาควรหมั่นศึกษาสังวรรณนาที่มีอุปการคุณมาก

ปาฬิยา ปณฺหิตโต โหตุ โย อิจฺเจยฺย นโร อิศ
เอส สงฺวณฺณนาเกท- นยณฺณ มติมา กเว.

ชนใดในโลกนี้พึงประสงค์เป็นบัณฑิตในภาษาบาลี
ชนนั้นพึงเป็นผู้มีปัญญาเข้าใจวิธีสังวรรณนาต่างๆ

สังวรรณนามัญชรี

จบ

บรรณานุกรม

- กจจายนมหาเถรณ. กจจายนพุยากรณ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.
"ครูปักขันทนะ" ใน สุตตนิทเทส. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ซัมพู มิตสเวปีฎกัต, 1935.
คันทสารากิวศ์, พระ. สังวณณนาเนียนาม. กรุงเทพมหานคร: ธีระการพิมพ์,
๒๕๓๘.
- จักกपालะ, พระ. พาลาวตารคณฐิปทตถวินิจจยสาระ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์
กรมการศาสนา, ๒๕๑๖.
- จาริตตะ, พระ. "สังวณณนาวิจจารคณฐิ" ใน วิสุทธารามปทวิจจารคณฐิ. ย่างกุ้ง:
โรงพิมพ์มหินทะ, 1930
- ชนกากิวศ์, พระ. กัจจายนภาษาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา,
๒๕๒๘.
- ชนกากิวศ์, พระ. เกทจินตภาษาฎีกา. อมรปุระ: โรงพิมพ์นะยูกามา,
๒๕๐๔.
- ชาครากิวศ์, พระ. ปาจิตฺยาทีโยชนา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา,
๒๕๑๖.
- ชาครากิวศ์, พระ. "คันทถาทรณฎีกาใหม่" ใน สัททาแงฎีกาปาฐะ. ย่างกุ้ง:
โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๑๙๒๙
- ญาณชชะ (แลดีชชายาดอ), พระ. นีรุตฺติทีปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา,
๒๕๑๓.
- ญาณวระ, พระ. "สังวณณนาวิจจาร" ใน ปทวิจจาร. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี,
๒๕๒๓.

ตันปะยั้น, อ้ามาตย์. ตันปะยั้นฎีกา (นยาสปทีปิกา). ย่างกุง: โรงพิมพ์
กวิมะยัตมัน, ๒๔๕๖.

ธรรมเสนาบดี, พระ. “การิกา” ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุง: โรงพิมพ์-
อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวตาโร. ลำปาง: จิตวัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๑.

พุทธปฎิปปยมหาเถรเณ. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพมหานคร: วัดท่ามะโอ. ๒๕๒๖.

ภทนต์พุทธปฎิปปยจริยตเถรเณ. ปทรูปสิทธิฎีกา. ย่างกุง: โรงพิมพ์กรรม-
การศาสนา, ๒๕๐๗.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุง:
โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

มหาวิชิตาวี, พระ. กจายนนวนณณา. ย่างกุง: โรงพิมพ์ซัมพูमितสเวปิฎกัต,
1916.

โมคคูลลาเนน. โมคคูลลานพยากรณ. ย่างกุง: โรงพิมพ์กรรมการศาสนา,
๒๕๒๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕.
พิมพ์ครั้งที่ ๕ กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

วชิรพุทธิ, พระ. นุยาส. ย่างกุง: โรงพิมพ์ซัมพูमितสเวปิฎกัต, 1929.

สัทธัมมคຸຸ, พระ. “สททวุดติ” ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุง: โรงพิมพ์-
อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สัทธัมมโชติपालะ, พระ. สุตตนิทเทส. ย่างกุง: โรงพิมพ์ซัมพูमितสเวปิฎกัต,
1935.

สัทธัมมสิริ, พระ. “สททตถเภทจินดา” ใน สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ. ย่างกุง:

โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

สัทธัมมสิริ, พระ. นิรุติสารมณฺฑชฺฐาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมันไต,
๒๔๒๐.

สิริธัมมกิตติรัตนปัทมโชตะ, พระ. สุโพธาลงการฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรม-
การศาสนา, ๒๕๐๗.

สิริมหาจตุรงคพเลน มหามจฺเจน. อภิธานปฎทีปิกาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์
กรมการศาสนา, ๒๕๐๘.

สิริมังคลาจารย์, พระ. มงคลตฺถทีปนี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา-
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

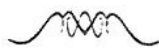
สุมังคลมหาสามี, พระ. อภิธมฺมตฺถสงฺคหปาเลีย สห อภิธมฺมตฺถวิภาวินี นาม
อภิธมฺมตฺถสงฺคหฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา-
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

อภายะ, พระ. “สทฺทตฺถเภทจินฺดาฎีกา” ใน สัททตฺถเภทจินฺดา ๓ จัน. มัณฑล:
โรงพิมพ์ปัญญาพละ, ม.ป.ป.

อริยวงศ์, พระ. มณิสารมณฺฑชฺฐาฎีกา. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์กรมการศาสนา,
๒๕๐๗.

อัคควงศ์, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพล
ภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อาทิจจวงศ์, พระ. ปทสงฺคหปาโจ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจีมันไต, 1917.

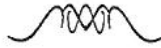
สังวรณานิยาม

พระคัมภีร์สารากิวงศ์
เรียบเรียง

คำนำ

ไวยากรณ์ เป็นศาสตร์แขนงหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งนัก เพราะนับ
เข้าในศิลปศาสตร์ ๑๘ ประเภท^๑ ที่ควรศึกษาเล่าเรียน ทั้งยังเป็นส่วนหนึ่ง
ของศาสตร์อันเกี่ยวเนื่องกับพระเวท (เวทางคะ) ๖ ประเภท^๒ บุคคลผู้ขาด
ความรู้ในไวยากรณ์เปรียบเหมือนคนใบ้ที่ไม่สามารถชี้แจงความประสงค์
ของตนได้ ด้วยเหตุที่ไวยากรณ์ประจูดังอวัยวะสำคัญยิ่ง^๓ แม้โบราณา-
จารย์ผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมก็กล่าวไวยากรณ์ว่าเป็นวิชาพื้น
ฐานของพระไตรปิฎกอีกด้วย^๔ ดังนั้น ไวยากรณ์จึงเป็นศาสตร์อันทรง
คุณค่าในการเป็นนักภาษาหรือผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรม

ด้วยเหตุดังกล่าว โบราณจารย์ทั้งหลายจึงรจนาคัมภีร์ไวยากรณ์
ขึ้นมากมายเพื่อความเข้าใจถึงรากศัพท์ในภาษาอย่างถูกต้อง แต่ถึงแม้จะ
เข้าใจรากศัพท์ดังกล่าวแล้วก็ตาม ความเข้าใจเจตจำนงในการขยายความ
ของคัมภีรณจารย์ก็เป็นสภาพสุขุมคัมภีรภาพ ยากแก่การตีความให้ถูก
ต้องตามประสงค์ของผู้เขียน ดังนั้น พระสังฆรักขิตะซึ่งเป็นพระเถระชาว

^๑ มิลินทปัญหา, น. ๔ ; สัททนีติ ชาติุมมาลา, น. ๓๔๖ ; โลกนีติ, คาทา ๑๒.

^๒ ศัพท์กัลปทรมะ, ๔/๕๐๑ ; อภิธานปิปปิกา, คาทา ๑๑๐.

^๓ มุขี วैयाกรณ์ สมฤตม (คัมภีร์ศึกษา)

^๔ สุโพธาลังการ, คาทา ๑๖๓

[๗]

ลังกาในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา
(อธิบายคาถา ๑๑๙) ว่า

เอตถ สุปสิทฺโธ นาม สทฺทตฺโต, อธิปฺปายตฺโต ปน ปกตฺติคฺคฺมิโร
วุตฺตํ หิ

"กวีใน'ธิปฺปาย'มสทฺทโคจร
ปเท ผุรฺนตฺติ มุทฺทกฺคฺมิ เกวลํ
วิสนฺติ ภาวาวคฺคา กตฺตฺสฺสฺมา
ปกาสยนฺตฺตฺยา'กตฺติโย ตฺตฺ ตาทิสฺสา'ติ

เนื้อความของศัพท์ เป็นสภาพชัดเจนในที่นี้ แต่เนื้อความอันเป็น
เจตจำนงของนักกวีนั้น มีความสุขุมคัมภีรภาพเสมอ สมดังที่พระ
โบราณจารย์ กล่าวว่า

บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจ
ใจ ความประสงค์ของนักกวีอันมิใช่ฐานะ
แห่งศัพท์และมีอยู่ในบทที่ละเอียดลึกซึ้ง
โดยเข้าใจเนื้อ ความอย่างถ่องแท้ วิธีการใช้
ศัพท์และอรรถเช่นนั้นมักแสดงจุดมุ่งหมาย
ของนักกวีได้

ดังนั้น เพื่อให้เข้าใจเจตจำนงของคณิศรจนจารย์อันเป็นเหตุให้
เข้าถึงแก่นแท้ของภาษา พระเถระชาวพม่าผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระปริยัติ
ธรรมจึงบัญญัติหลักเกณฑ์ในการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาขึ้น โดยอาศัย
ประสบการณ์จากการศึกษาค้นคว้าและสอนคัมภีร์ต่าง ๆ ตลอดชั่วอายุขัย

[ง]

หลักเกณฑ์ดังกล่าวเรียกว่า สัจฉันทนา (ขยายหลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกา) มี ๒ ประเภท คือ

๑. สัจฉันทนานิยาม หลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาขั้นพื้นฐาน
๒. สัจฉันทนาวิจารณ์ หลักการแต่ง/แปลอรรถกถา-ฎีกาขั้นสูง โดยวินิจฉัยอย่างละเอียด

อีกหนึ่งหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่โบราณจารย์เหล่านั้นบัญญัติขึ้น ส่วนมากมักหาหลักฐานจากอรรถกถาที่ขยายพระบาฬีและฎีกาที่ขยายอรรถกถา ส่วนบางฐานะที่พระอรรถกถาจารย์หรือพระฎีกาจารย์ไม่ได้ขยายไว้โดยตรงเพราะง่ายต่อความเข้าใจ ท่านเหล่านั้นได้อาศัยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤตเป็นเครื่องตัดสิน เพราะเหตุนี้ หลักเกณฑ์ดังกล่าวแม้เป็นอัตโนมัตยาธิบายของผู้เขียนก็ตาม แต่เป็นสิ่งที่บัณฑิตรุ่นหลังยอมรับ เพราะคล้อยตามกฎไวยากรณ์^๑

คัมภีร์สัจฉันทนานิยามที่ออกสู่สายตาวงการบาฬีในครั้งนี้ ได้แปลจากสัจฉันทนานิยามต่าง ๆ พร้อมทั้งคำอธิบายที่นักปราชญ์ชาวพม่า รจนาไว้และยังเป็นหลักสูตรในการศึกษาพระไตรปิฎกชั้นธรรมาจริยะของ

---

^๑ อตฺตโนมตฺติ กิณฺจปิ   กถิตา สพุพพุพพลา
      ตถापि नयमाहाय   कथितत्ता ओपिया. (นิตฺติ. ปท. ๔๒)
      อฺตโนมตฺติ แม้ไม่นาเชือถือกว่ามตฺติทังปวง แต่ก็เป็น
      มตฺติมนฺคงได้ เพราะอาศัยกฎเกณฑ์.

[จ]

ประเทศสหภาพพม่า ส่วนคำอธิบายในเชิงไวยากรณ์รวมทั้งสาขจากคัมภีร์ไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤต ผู้เขียนพยายามอธิบายโดยสังเขป เพื่อความเข้าใจของนักศึกษาผู้ประสงค์จะทราบรายละเอียดของศัพท์วิชาการต่าง ๆ สันวัณณานานิยามอันเป็นที่อิงอาศัยของคัมภีร์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ

๑. สันวัณณานานิยาม (ฉบับเก่า) รจนาโดยพระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๒. อธิบายสันวัณณานานิยาม (ฉบับเก่า) รจนาโดยพระวิสุทธาจารย์ ชาวเมืองอมรปุระ
๓. อธิบายสันวัณณานานิยาม (ฉบับใหม่) รจนาโดยพระอัครคัมภีร์วิวงศ์ (อัครมหาบัณฑิต) วัดอภัยาราม จ. มัณฑล
๔. สันวัณณานานิยาม (ฉบับวิสุทธาราม) รจนาโดยพระโกศลลาภวิวงศ์ (อัครมหาบัณฑิต) วัดวิสุทธาราม จ. มัณฑล
๕. สันวัณณานานิยาม (ฉบับปรับปรุง) รจนาโดยพระกุมาระ (อัครมหาบัณฑิต) วัดปัทมโชตาราม จ. มเยองมะยะ
๖. สันวัณณานานิยามใหม่ รจนาโดยพระเมธียาภวิวงศ์ (อัครมหาบัณฑิตอภิธรรมหารัฐครู) วัดบะยาจี จ. มัณฑล

ผู้เขียนขอบูชาบวบาทของพระคณิศรจนารักษ์ผู้ทรงพระปริยัติธรรมและดำรงรักษาพระพุทธศาสนาจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งพระอาจารย์ภักทนต์คัมภีร์นันทมหาเถระ (อัครมหาบัณฑิต) วัดท่ามะโอ จ. ลำปาง ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ในด้านภาษาบาลี, พระอัครคณญาณวิวงศ์ (อัครมหาบัณฑิต)

[จ]

วจากบัณฑิต) วัดชเวโกงวุน จ.มณฑลเส ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ในด้าน
ภาษาสันสกฤต ด้วยคัมภีร์นี้อันเป็นประดุษุมชาติเป็นที่รรมย์แห่ง
หมู่ภมรคือนักศึกษา

อนึ่ง ผู้เขียนขอภยในความผิดพลาดซึ่งจากเกิดความพลั้งเผลอ
หรือความเขลาของตน และพร้อมที่จะน้อมรับคำท้วงติงจากนักปราชญ์
ผู้ทรงวิทยาคุณทุกท่าน ขอให้นักศึกษาจงสละข้อผิดพลาดดังกล่าว รับเอา
แต่สาระจากคัมภีร์ สมดังที่นักปราชญ์ในโบราณกาลกล่าวว่า

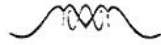
อนนุตปาริ กิล ศพทศาสตุริ
สวลปิ ตถายुरुพหวจ วิฆนะ
สาริ ตโต คราหุยมปาสย ผลค
กुरुญใจรุธา กุษีรมิวามพุมธยาต.

สัทศาสตร์ ประดุษุมมหาสมุทรอันไร้ขอบเขต แต่
ช่วงอายุคนสั้นนัก ทั้งยังมีอุปสรรคในการศึกษามาก
มาย ดังนั้น บัณฑิตพึงสละข้อผิดพลาด รับเอา
แต่สาระจากสัทศาสตร์นั้น เปรียบเสมือนนกกระเรียน
ดุดน้ำนมอย่างเดียวจากน้ำผสมนมฉะนั้นแล ฯ

พระคันธสารากิวังศ์
วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	[ก - ฉ]
อักษรย่อ	[ช - ฉ]
คันถรัมภ	[ถ - ฐ]

สมาสปริจเฉท

๑. อพยยัภาวสมาส	[๑]
๑.๑ ความหมายอพยยัภาวสมาส	[๑]
๑.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอพยยัภาวสมาส	[๒]
๒. กัมมชารยสมาส	[๑๓]
๒.๑ ความหมายกัมมชารยสมาส	[๑๓]
๒.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมชารยสมาส	[๑๓]
๒.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัมภวานาบุพพบท	[๑๔]
๒.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอนุมาณุดตรบท	[๑๘]
๓. ตัปฺปริสสมาส	[๒๑]
๓.๑ ความหมายตัปฺปริสสมาส	[๒๑]
๓.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นตัปฺปริสสมาส	[๒๑]
๓.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทุดิยาตัปฺปริสสมาส	[๒๕]

[ญ]

๓.๔	ลักษณะบทตั้งที่เป็นตติยัตปฺปริสสมาส	[๒๗]
๓.๕	ลักษณะบทตั้งที่เป็นฉฐฐิตปฺปริสสมาส	[๒๘]
๓.๖	ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมฉฐฐิตปฺปริสสมาส	[๓๐]
๓.๗	ลักษณะบทตั้งที่เป็นทุราชานมคคตปฺปริสสมาส	[๓๑]
๔.	พหุพพีหิสมาส	[๓๕]
๔.๑	ความหมายพหุพพีหิสมาส	[๓๕]
๔.๒	ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหุพพีหิสมาส	[๓๕]
๔.๓	ลักษณะบทตั้งที่เป็นสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส	[๔๒]
๔.๔	ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาบุพพทพหุพพีหิสมาส	[๔๓]
๔.๕	ลักษณะบทตั้งที่เป็นนนิบาตบุพพทพหุพพีหิสมาส	[๔๕]
๔.๖	ลักษณะบทตั้งที่เป็นสหบุพพทพหุพพีหิสมาส	[๔๗]
๔.๗	ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหุพพีหิสมาส หรือ อภัยยิภาวสมาส	[๔๙]
๕.	ทวันทสมาส	[๕๑]
๕.๑	ความหมายทวันทสมาส	[๕๑]
๕.๒	ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาส	[๕๒]
๕.๓	ลักษณะบทตั้งที่เป็นโลปสมาส	[๕๓]
๕.๔	ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาสเข้าสมาสกับบทหน้า เป็นกัมมชารยสมาส	[๕๕]
๕.๕	ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาสเข้าสมาสกับบทหลัง เป็นกัมมชารยสมาส หรือ ตปฺปริสสมาส	[๕๗]

[๗]

ศัพท์ปริจเฉท

๑. อัศจรรย์ศัพท์	[๕๙]
- ลักษณะบทตั้งที่เป็นอัศจรรย์ศัพท์	[๕๙]
๒. ภาวศัพท์	[๖๖]
- ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวศัพท์	[๖๖]
๓. อุปมาศัพท์	[๖๙]
- ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาศัพท์	[๖๙]
๔. สัญชาติศัพท์	[๗๒]
- ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัญชาติศัพท์	[๗๒]

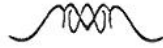
กิตปริจเฉท

๑. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ	[๗๕]
๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นตัสสีล/ตัทธัมม/ตัสสาธุกาโรกิต	[๘๖]
๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมสาธนะ	[๘๘]
๔. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวสาธนะ	[๙๙]
๕. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกรณสาธนะ	[๑๐๔]
๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ	[๑๐๙]
๗. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปาทานสาธนะ	[๑๑๑]
๘. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปาทานสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ	[๑๑๒]
๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวโลปหรือภาวปธาน	[๑๑๓]

ปกิณณกปริจเฉท

๑. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกิริยาวิเสสนะ ..... [๑๑๗]
  ๒. ลักษณะบทตั้งที่ลงในอรรถ อจรรติ ฯลฯ ..... [๑๑๙]
  ๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ ..... [๑๒๑]
  ๔. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอันตปัจจยันตบท ..... [๑๒๒]
  ๕. ลักษณะบทตั้งที่เป็นมานปัจจยันตบท ..... [๑๒๔]
  ๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอิตถัมภูตะ ..... [๑๒๕]
  ๗. ลักษณะบทตั้งที่ลงวิภัตตินามในอรรถเหตุ ..... [๑๒๖]
  ๘. ลักษณะการแสดงขยายไวพจน์ของบทตั้ง ..... [๑๒๗]
  ๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นการแสดงวิภัตติที่แท้จริงของบทตั้ง ..... [๑๒๘]
  ๑๐. ลักษณะที่เป็นการขยายเนื้อความของปัจจัย ..... [๑๒๙]
  ๑๑. ลักษณะ อตุถาย บทขยายอรรถที่ตัดสัมพันธ์กัน
ของจตุตถีวิภัตติในบทตั้ง ..... [๑๓๐]
  ๑๒. ลักษณะของ อธิวจน์/นาม/วุจฺจติ ศัพท์ ขยาย อภิเชยยัตถะ
(ตัว, องค์ธรรม) ของบทตั้ง ..... [๑๓๒]
  ๑๓. ลักษณะของ ยถา, เอว ศัพท์ ขยายบทตั้งว่าลงวิภัตติ
ในอรรถกิริยาวิเสสนะ ..... [๑๓๔]
- บรรณานุกรม ..... [๑๓๗]

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

อนุที.	อนุทีปนี
อภิ.อฎ.	อภิธมมปิฎก อฎจกถา
อ.	องคุตตรนิกาย
อ.อฎ.	องคุตตรนิกาย อฎจกถา
กส.	กัจจายนสูตร
กจ.สาร.	กัจจายนสาร
กงฺขา.	กงฺขาวิตฺรณี อฎจกถา
กงฺขา. นวฎี	กงฺขาวิตฺรณี อภินวฎีกา
กงฺขา. โย. มหาฎี	กงฺขาวิตฺรณี โยชนามมหาฎีกา
จุพฺนิ. อฎ.	จุพฺนิทฺเทศ อฎจกถา
ฉนฺโท. ฎี.	ฉนฺโทสารตฺถมณฺชฺฐสาฎีกา
เถร.อฎ.	เถรคาถา อฎจกถา
ที.	ทีฆนิกาย
ที.อฎ.	ทีฆนิกาย อฎจกถา
ที.ฎี	ทีฆนิกายฎีกา
ธาณ.ฎี	อภิธานปฺปทีปิกาฎีกา
นินฺรุตฺติ.	นินฺรุตฺติทีปนี
นิตฺติ. ธาตุ	สทฺทนิตฺติ ธาตุมาลา
นิตฺติ. ปท	สทฺทนิตฺติ ปทมาลา

[๑๗]

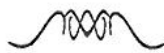
นิตติ. สุตต	สหุทนีติ สุตตมาลา
ปร.ที.	ปรมตฤทีปนี
ปา.	ปาณินิย (อัษฏาธยายี)
ปา.นวกณฺจ	ปาราชิกกณฺทอฏฺจกถา นวกณฺจ
ปาจิตฺ.โย.	ปาจิตฺยาทีโยชนา
เปต.อฏ.	เปตวตฤ อฏฺจกถา
พา.	พาลาวตาร
เภท.	สหุทตฤเภทจินฺดา
เภท.ที.	สหุทตฤเภทจินฺดาทีปนี
ม.	มชฺฌิมนิกาย
ม.อฏ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺจกถา
ม.ฎี	มชฺฌิมนิกายฎีกา
มณฺทีป.	มณฺทีปฎีกา
มณฺนิมณฺชฺ.	มณฺนิสารมณฺชฺสาฎีกา
มรฺฎี.	มรฺฎีกา
มหานิ. อฏ.	มหานิทฺเทส อฏฺจกถา
มฺคฺฐ.	มฺคฺฐโพธ
มฺคฺฐ.ฎี.	มฺคฺฐฎีกา
มฺลฎี.	มฺลฎีกา
โมค.	โมคฺคฺลฺลานพฺยาकरण
โมค.นิ.	โมคฺคฺลฺลานนิสฺสย
รฺูป.	ปทฺฐปฺลิตฺติ
วิ.	วินยปิฎก
วิ.อฏ.	วินยปฏก อฏฺจกถา
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฎีกา

[ณ]

วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
สุโตม.	ศပ္พสุโตมมหานิธิ
สํ.	สํยุตฺตนิกาย
สํ.อฏฺ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺจกถา
สํ.ฎิ.	สํยุตฺตนิกายฎิฎิกา
สํ.ปรับฺปรุจ	สํงวณฺณนานิยาม ฌบับปรับฺปรุจ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนีฎิฎิกา
สี.นวฎิ.	สีลชนฺชวคฺค อภินวฎิฎิกา
สี.ภาสา.	สีลชนฺชวคฺค ภาสาฎิฎิกา

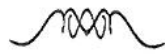
หมายเหตุ

คัมภีร์อ้างอิงต่าง ๆ ที่เป็นพระไตรปิฎกและอรรถกถา-ฎิฎิกานั้น ทั้งหมดเป็นฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์อื่นจากนั้น ที่ไม่มีฉบับอักษรไทยได้อ้างอิงฉบับพม่าในตำราภาษาบาลี และอ้างอิงฉบับเทวนาครีในตำราภาษาสันสกฤต ฉ. หมายถึง ฉบับฉันทฺยสังคายนาของพม่า.

[๓]

ผลเสียที่ไม่ศึกษาไวยากรณ์

โย นีรุตตี น สิกุเขยย
ปเท ปเท วิกงเขยย

นีรุตตีบ่ขีดเขียน
ทุกบทย่ออมสงสัย

สิกุขนโต ปิฎกตตยัม
วเน อนุทธโช ยถา.

(โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา น.๑๖)

แต่ไปเพียรเรียนพระไตร
ตั้งคชไปไร่ดวงตา.

คันทารัมภกถา

เสฏฐาภิเสฏฐมุนิจนุทิม'มปุปเมยฺย
กนฺตาทิกนฺตวธมฺมปภาสเมตํ
เนกาภิเนกสฺสคณฺตตมตารกณฺจ
วทฺขามิ วทฺทिय มนีสี^๑ปสฺตถเมตํ.

ข้าพเจ้าขอน้อมกราบพระมุนี ผู้ประดุจดวงเดือน
อันประเสริฐสุด หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ทรงประกอบ
ด้วยพระธรรมอันเลอเลิศน่าพิงใจยิ่ง ดุจดั่งแสงเดือน
และทรงมีคณะสงฆ์ที่ดีเลิศเปรียบดังดาราล้อมเดือน
จักรจนาคัมภีร์ที่บัณฑิตสรรเสริญขึ้น

---

^๑ มนีสี ศัพท์มาจากศัพท์สันสกฤต คือ มนินฺชิ (มนินฺชา+อิน) แปลว่า บัณฑิต ศัพท์ในภาษา
บาลีที่ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎกและนักปราชญ์รุ่นหลังนิยมใช้โดยแปลงจากภาษาสันสกฤต
มีมากมาย เช่น ครุ (ครุ) = ครู, มุนินฺท (มุนินฺท) = พระพรหม, วาณิ (วาณิ), สรฺสฺสตี
(สรฺสฺสตี) = พระสรฺสฺสตี, อมฺโฆช (อมฺโฆช) = ดอกบัว, ปตฺถาวนา (ปฺรฺสฺตาวนา) = คำนำ,
ถวิร (สฺถวิร) = พระเถระ, ปุทฺทล (ปุทฺทล) = ผู้ประเสริฐ (ปุทฺทวิปุทฺทล ในปฐพีอันประเสริฐ)

[๓]

ไปราณเกหิ วิญญูหิ   พหู นียามกา ปุเร
สงฺขตา เทสิกาสาย   ประมุปราย จากตา.

เหล่าโบราณบัณฑิตได้รจนาคัมภีร์สังวัณณหานิยามขึ้น
มากมายด้วยภาษาท้องถิ่นและสืบทอดต่อ ๆ กันมา
จนถึงปัจจุบัน

เต คนฺธา สารสณฺณุตฺตา   ฃาณมฺพุโสธิตา ตโต
ลสนฺติ สาสเน เขว   ปุณฺณมา มลนีสฺสโฏ.

คัมภีร์เหล่านั้นมีสาระยิ่ง ได้รับการชำระล้างด้วยวาริ กล่าว
คือปรีชาญาณของท่านเหล่านั้น จึงรุ่งโรจน์ในพระศาสนา
ดั่งเช่นจันทร์ราไรราคิน

หิตกฺกรา น เต ยสฺมา   สฺยามรฏฺจนิวาสินํ
โสตุหนํ ปาฏวตฺถินํ   โสคเต ชินภาสิต.

คัมภีร์ดังกล่าวไม่อำนวยประโยชน์แก่นักศึกษาชาวไทย
ที่ปรารถนาเป็นผู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกอันพระชินเจ้า
ทรงตรัสไว้

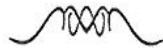
ภาสหนฺตรํ ตโต หิตฺวา   ปาฬิยํ สกฺกฏฺเฏปิ จ
คนฺถิตฺวา อาคตํ หนฺยายํ   กยฺยเต นฺุตโน สฺโก.

[๕]

ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงรจนาคัมภีร์สังวัณณานานิยามใหม่ที่รู้ง่าย
โดยถอดความจากคัมภีร์เหล่านั้น ทั้งยังรวบรวมกฎเกณฑ์
ในไวยากรณ์บาฬี/สันสกฤต

ไสย วัตตตุ อตถาย   หิตาย จ หิตะสิน्ह
วิชชตถิกาน्ह สมพุทฺธ-   สาสนสุส จ วุฑฺธิยา

หวังว่าคัมภีร์ที่เขียนขึ้นคงจะอำนวยประโยชน์แก่นักศึกษา
ผู้แสวงหาความก้าวหน้า และเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้
เจริญรุ่งเรืองสืบไป.

สมาสปริจเฉท

๑. อัพยयीภาวสมาส

๑.๑. ความหมายอัพยयीภาวสมาส

หมายถึง สมาสที่มีอัพยยบท (อุปสัค นินาต) อยู่หน้าและเป็นประธาน เพราะระบุงถึงเนื้อความของอัพยยบทเท่านั้นในรูปอัพยयीภาวสมาส เช่น อุปนคร (ที่ใกล้แห่งพระนคร) อุป ศัพท์อยู่หน้า นคร ศัพท์ และอรรถของ อุป ศัพท์เป็นประธานในที่นี้ เพราะกล่าวถึงที่ใกล้แห่งนคร หาได้กล่าวถึงนครไม่ ดังนั้น อัพยयीภาวสมาส จึงเป็นสมาสที่มีอัพยยบทอยู่หน้าและเป็นประธานเท่านั้น และด้วยอำนาจของอัพยยบทเหล่านั้น จึงทำให้เป็นสมาสที่ไม่มีรูปเปลี่ยนแปลงในเพราะลึงค์พจน์และวิภัติทั้งหมด อนึ่ง รูปวิเคราะห์ของสมาสนี้แตกต่างจากสมาสอื่นๆ คือมีการวิเคราะห์ด้วยบทอื่น (อัญญบท) โดยใช้บทที่แสดงอรรถของอุปสัคหรือนินาตเป็นตัวแทน ด้วยเหตุที่เป็นนิจจสมาส (สมาสที่ถูกย่ออย่างแน่นอน) เช่น รูปวิเคราะห์ว่า “นครสุส อุปอุปนคร” ไม่ถูกต้องเพราะ อุป ศัพท์และ นคร ศัพท์ต้องเข้าสมาสกันอย่างแน่นอนจึงต้องใช้อัญญบทที่แสดงอรรถของ อุป อุปสัคโดยวิเคราะห์ว่า “นครสุส สมิป อุปนคร.”

อุปสคคณิปาตปุกุโก อพยयीภาโว. (กส. ๓๑๙)

ตตถ อพฺยยมิตฺติ อฺปฺสคฺคฺนฺปาทานํ สณฺณว, ลิงฺควจฺนภเวปิ
 พฺยยรหิตตฺตาทา อพฺยยานํ อตฺถํ วิภาวยตีติ อพฺยยีภาโว อพฺยยตฺถ-
 ปุพฺพวฺจฺมตฺตาทา, อนพฺยยํ อพฺยยํ ภวตีติ วา อพฺยยีภาโว. ปุพฺพปทตฺถปฺปชานो
 หิ อพฺยยีภาโว. (รฺูป. ๓๓๐)

๑.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอภัยยีภาวสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสที่ประกอบด้วยอุปสัคหรือ นิบาต
 ส่วนบทขยายเป็นบทสลับกัณฑ์ แสดงว่าบทตั้งเป็น
 อภัยยีภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อุปฺสฺสฺสฺติหฺหฺติ สฺสฺติสมฺมึปฺ. (กฺงฺขา. ๒๘๔)

บทว่า อุปฺสฺสฺสฺตี คือ ซึ่งที่ไกล้แห่งเสียง

ในที่นี้บทว่า อุปฺสฺสฺสฺตี ทำนขยายว่า สฺสฺติสมฺมึปฺ โดยสลับบทหน้า /
 หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยีภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สฺสฺติยา สมฺมึปฺ
 อุปฺสฺสฺสฺติ.” (อุป + สฺสฺติ)

อธิบาย

บทว่า อุปฺสฺสฺสฺติ มาจาก อุป + สฺสฺติ อุป ศัพท์กล่าวอรรถคือ สมฺมึปะ
 (ไกล้) ดังนั้น เพื่อแสดงอรรถสมฺมึปะของ อุป ศัพท์และแสดงว่าบทตั้งเป็น
 อภัยยีภาวสมาส จึงขยายบทตั้งนั้นว่า สฺสฺติสมฺมึปฺ โดยสลับบทหน้า / หลัง

แห่งบทตั้งนั้น ด้วยเหตุว่าในรูปวิเคราะห์อัพยयीภาวสมาส ต้องแสดงรูปวิเคราะห์ โดยวางบทที่แสดงอรรถของอุปสรรคและนิบาตไว้ในเบื้องหลัง เช่น “นครสุส สมิปิ อุปนคริ.” (อุป + นคร)

สุขยตีติ สุตติ, สทโท. สุตติยา สมิปิ อุปสุสุตีติ อาห “สุตติสมิปนุ”ติ
 อดฺโถ. (กฺษา. นวฎี. ๔๔๑)

ตัวอย่างที่ ๒

อดฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ อชฺฌตฺตา.(อภิ.อฎ.๑ / ๙๓)

ธรรมเหล่าใด เป็นไปกระทำการอาศัยซึ่งตน เพราะเหตุนั้น
 ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อัชฌัตตะ

ในที่นี้บทว่า อชฺฌตฺตา ท่านขยายว่า อดฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยयीภาวสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อดฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตา.” (หรือ) “อดฺตานํ อธิกิจฺจา ปวตฺตา อชฺฌตฺตา.” (อธิ + อดฺต)

หมายเหตุ

ในที่นี้ อธิ ศัพท์กล่าวอรรถสองประการ คือ อธิการ (อาศัย) และ ปวตฺติ (เป็นไป) ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงไขอรรถของ อธิ อุปสรรคว่า “อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา” อนึ่ง ตามมติของนักไวยากรณ์บาฬีและสันสกฤต อัพยयीภาวสมาสเป็นนิจจสมาส (สมาสที่ต้องเชื่อมกันแน่นอน) ซึ่งต้องวิเคราะห์ด้วยบทอื่นที่แสดงอรรถของอุปสรรคและนิบาตแต่พระมูลฎีกาจารย์ มีความเห็นว่าวิเคราะห์ด้วยบทเดิมได้โดยไม่ต้องใช้บทอื่นแทน จึงแสดงวิเคราะห์ว่า “อดฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตา.”

อตฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตาทิ อธิสทฺโท สมาสวิสเย อธิการตฺถํ
 ปวตฺตือตฺถณฺจ คเหตุวา ปวตฺตตีติ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุกฺกิสฺส ปวตฺตา
 อชฺฌตฺตา. (มูลฎี. ๑/๕๗-๕๘)

ตัวอย่างที่ ๓

อโรนาภีติ นาภียา อโร. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อโรนาภิ คือ เบื้องล่างแห่งสะดือ

ในที่นี้บทว่า อโรนาภิ ทำนขยายว่า นาภียา อโร โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยี่ภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “นาภียา อโร อโรนาภิ.” (อโร + นาภิ)

อธิบาย

ในบทขยายว่า นาภียา อโร มีการสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดง ความเป็นอภัยยี่ภาวสมาสของบทตั้ง ด้วยเหตุว่าในรูปวิเคราะห์ อภัยยี่ภาว-สมาส ต้องแสดงรูปวิเคราะห์โดยวางบทที่แสดงอรรถของอุปสรรคและนิบาต ไว้ในเบื้องหลัง

ตัวอย่างที่ ๔

ยถารตฺตฺนฺติ รตฺติปริมาณานูรูป. (วิ.อฎ. ๓/๕๒๓)

บทว่า ยถารตฺตํ คือ ตามสมควรแก่ประมาณราตรี

ในที่นี้บทว่า ยถารตฺตํ ทำนขยายว่า รตฺติปริมาณานูรูป โดยสลับ บทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยี่ภาวสมาส โดยวิเคราะห์ว่า

“รตฺติยา อณุรูปฺ ยถารตฺตํ.” (ยถา + รตฺติ)

อิมินา “รตฺติยา อณุรูปฺ ยถารตฺตณฺ”ติ นิพฺพจนํ ทสฺเสติ. (ปาจิต. โย. ๖๒๒) ฉ.

หมายเหตุ

ยถารตฺต ศัพท์ มาจาก ยถา + รตฺติ อาเทศ อิ สระใน รตฺติ เป็น อ เหมือน อุ. ว่า ‘ที่ฆรตฺตํ, อโหรรตฺตํ, ปุพฺพรตฺตํ’ ฯลฯ ด้วยสูตร “กฺวจิ สมาสนนฺตคตฺตานมฺการนฺโต.” (กส. ๓๓๗) หรือสูตร “ทีฆาโหวสฺเสกเทเสหิ จ รตฺยา.” (โมค. ๓/๔๕)

ตัวอย่างที่ ๕

อุปริปาสาทวรคโตติ ปาสาทวรสุส อุปริคโต. (วิ.อฎ. ๓/๔๓๔, ที.อฎ. ๑/๑๒๘)

บทว่า อุปริปาสาทวรคโต คือ ผู้ถึงเบื้องบนของปราสาท อันประเสริฐ

ในที่นี้บทว่า อุปริปาสาทวรคโต ท่านขยายว่า ปาสาทวรสุส อุปริคโต โดยสลับบทหน้า/หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยี่ภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปาสาทวรสุส อุปริ อุปริปาสาทวร.” (อุปริ + ปาสาทวร)

ตัวอย่างที่ ๖

ปจฺจมาถตฺตณฺติ ฆตฺตสฺส ปจฺจนโต. (ที.อฎ. ๑/๒๗๒, อ.อฎ. ๒/๔๓๒)

บทว่า ปจฺจนาภตฺตํ คือ ในภายหลังแห่งภัต

ในที่นี้บทว่า ปจฺจนาภตฺตํ ท่านขยายว่า ภตฺตสฺส ปจฺจโต โดยสลับ
บทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“ภตฺตสฺส ปจฺจนา ปจฺจนาภตฺตํ.” (ปจฺจนา + ภตฺต)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อภัยยศัพท์ที่แสดงอรรถวิจฉา แสดงว่าบทตั้งเป็น
อภัยยิภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อนฺุ อนฺุ อทฺตมาสํ อนฺุทฺตมาสํ, อทฺตมาเส อทฺตมาเสติ
อตุเถ. (กฺษา. นวฎฺ. ๑๕๕)

ทุกฺก กิ่งเดือน ชื่อว่า อณฺุทฺตมาสะ หมายความว่า ทุกฺก
กิ่งเดือน

ในที่นี้บทว่า อนฺุทฺตมาสํ ท่านขยายว่า อนฺุ อนฺุ อทฺตมาสํ โดยใช้
อภัยยศัพท์ที่แสดงอรรถวิจฉาคือ อนฺุ อนฺุ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง
เป็นอภัยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อนฺุ อนฺุ อทฺตมาสํ อนฺุทฺตมาสํ.”
(อรรถกถาณฺุ) “อทฺตมาสํ อทฺตมาสํ อนฺุ อนฺุทฺตมาสํ.” (ณฺุไวยากรณฺุ)

หมายเหตุ

วิจฉา ศัพท์ คือศัพท์ที่กล่าวซ้ำแต่มีฐานะที่ตั้ง (สิ่งที่กล่าวถึง)
มากมายต่างกันตั้งมีวิเคราะห์ว่า “พฺยาปิตุมิจฉา วิจฉา.” ความปรารถนา

เพื่อแผ่ไป ชื่อว่า วิจฺฉา (วิ + อิสฺ + อ) ในที่นี้ อนุ อนุ ศัพท์เป็น วิจฺฉา เพราะระบุนถึงทุกๆ กิ่งเดือนโดยไม่มีกำหนดตายตัว

นาหาธิกรณานํ ตู   วตุตฺตเมกกฺขณมฺหิ ยา
 อิจฺฉโต พฺยาปิตฺ อิจฺฉา   सा विज्ञाति पकित्तिता.

(นิตฺติ. ปท. ๗๐)

ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปในขณะเดียวของบุคคลผู้
 ประสงค์จะกล่าวฐานะที่แตกต่างกัน เรียกว่า วิจฺฉา

ตัวอย่างที่ ๒

ปติ ปติ อตฺตทานนฺติ ปจฺจตฺตํ. (ม.ฎี ๑/๙๖)

เฉพาะตนๆ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปัจจัตตะ

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตํ ท่านขยายว่า ปติ ปติ อตฺตทานํ โดยใช้
 อพยยศัพท์ที่แสดงอรรถวิจฺฉาคือ ปติ ปติ ขยาย เพื่อแสดงว่าบท
 ตั้งเป็นอภยยัภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปติ ปติ อตฺตทานํ ปจฺจตฺตํ.”
 (อรรถกถาณัย) “อตฺตทานํ อตฺตทานํ ปติ ปจฺจตฺตํ.” (นัยไวยาकरण) (ปติ +
 อตฺต)

วิจฺฉายํ อตฺตทานํ อตฺตทานํ ปติ ปจฺจตฺตํ. อทฺธมาสํ อทฺธมาสํ อนุ
 อนุทฺธมาสํ, เอวํ อนุฆริ. อิทํ อกฺขรจินฺตกาณํ มตํ. อฏฺฐกถาจริยานํ มตฺวเสน
 ปน เอวํ เวทิตพฺพํ. ปติ ปติ อตฺตทานํ ปจฺจตฺตํ. อนุ อนุ อทฺธมาสํ
 อนุทฺธมาสํ. อนุ อนุ ฆริ อนุฆริ. (นิตฺติ. สุตฺต. ๒๒๔)

หมายเหตุ

อนุวาทุคฺคมาสํ ศัพท์ ประกอบด้วย สฺมี วิภตฺติแล้วอาเทศเป็น อํ เพราะบทขยายเป็นสัตตัมยันตบท ส่วน ปจฺจตฺตํ ศัพท์ ประกอบด้วย หิ วิภตฺติแล้วอาเทศเป็น อํ เพราะบทขยายเป็นตติยันตบท อพยยิภาวสมาส ที่เป็นอาการันต์มักอาเทศวิภตติต่างๆ เป็น อํ โดยมีกฎเกณฑ์ ดังนี้

๑. ปัญจมีวิภตติ อาเทศเป็น อํ ไม่ได้ เช่น อุปนฺครา, อุปนฺครมาหา, อุปนฺครสุมา, อุปนฺครเวหิ.
๒. ตติยา/ฉฺฉฐี/สัตตมีวิภตติ อาเทศเป็น อํ บ้าง เช่น อุปนฺครํ (นา) อุปนฺครเณ, อุปนฺครํ (หิ) อุปนฺครเวหิ, อุปนฺครํ (ส) อุปนฺครสุส, อุปนฺครํ (น) อุปนฺครานํ, อุปนฺครํ (สฺมี) อุปนฺครมฺหิ อุปนฺครสฺมี, อุปนฺครํ (สุ) อุปนฺครเรสุ
๓. ปฐมมา/ทุติยา/จตุตถีวิภตติ อาเทศเป็น อํ แน่นนอน เช่น อุปนฺครํ (สิ) อุปนฺครํ (โย), อุปนฺครํ (อ) อุปนฺครํ (โย), อุปนฺครํ (ส) อุปนฺครํ (น)

น ปญฺจมฺยา' ยมฺภาโว กฺวจิตฺติ อธิการโต

ตติยาสตฺตมีฉฺฉฐี- นนฺตฺ โหติ วิภตฺโต.

(รูป. ๓๓๖)

การอาเทศเป็น อํ นี้ ไม่มีในปัญจมีวิภตติ ส่วนตติยา / สัตตมี / ฉฉฐีวิภตติ อาเทศเป็น อํ ได้บ้าง เพราะการตามมาของ กฺวจิ ศัพท์ (จากสูตร “กฺวจิ สมาสนฺต-คตฺตานมการนฺโต”. (กส. ๓๓๗)

กฎเกณฑ์ดังกล่าวอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตต่างๆ คือ ปา. ๒/๔/๘๓, กา.๒/๒๐๗-๘, มุคฺฐ. ๓๗๔-๕ นักศึกษาผู้ประสงค์ความพิสดารพึงศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์เหล่านั้นเถิด

๔. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสที่มีอพยยศัพท์อยู่หน้า ส่วนบทขยายแสดงอรรถวิภัตติของอพยยศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นอพยยนิภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อชฺฌตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโตติ อตฺตโน จิตฺตสมถे युตฺโต.

(ม.อฎ. ๑/๑๖๙, อ.อฎ.๓/๓๕๗)

ปาฐะว่า อชฺฌตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต ความว่า ผู้ประกอบในความสงบแห่งจิตของตน

ในที่นี้บทว่า อชฺฌตฺตํ (ของตน) ท่านขยายว่า อตฺตโน โดยแสดงอรรถบัญญัติของ อธิ ศัพท์เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอพยยนิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อตฺตโนติ อชฺฌตฺตํ.” (อธิ + อตฺต)

อธิบาย

พระอรรถกถาจารย์ขยาย อชฺฌตฺตํ ว่า อตฺตโน ขยาย เจโตสมถํ ว่า จิตฺตสมถे ขยาย อนุยุตฺโต ว่า युตฺโต การขยาย อชฺฌตฺตํ ว่า อตฺตโน เป็นการแสดงว่า อธิ ศัพท์ใน อชฺฌตฺต ลงในอรรถบัญญัติ การขยาย เจโตสมถํ ว่า จิตฺตสมถे เป็นการแสดงว่า เจต ศัพท์กล่าวอรรถคือจิต และลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี (ตติยาสตุตมีนญจ. กส. ๓๐๗) เหมือน

ปาฐะว่า “เอกํ สมยํ” ฯลฯ การขยาย อนุยตุโต ว่า ยตุโต เป็นการแสดง อนุ อุปสัคใน อนุยตุโต ว่าไม่มีอรรถพิเศษเป็นชาติวัตถานวัตตกะ (คล้าย ตามอรรถของชาติ)

อชฺมตฺตฺนฺติ वा อตฺตโนติ वा เอกํ เอกตฺถํ. พุยฺชนเมว นานํ. ภูมฺมตฺเต ปเนตํ สมณฺติ อุปโยควจฺนํ. อนุติ อิมินา อุปสคฺเคน โยเค สิหฺริ. (ม.อฏฺ. ๑/๑๖๙, อํ.ฎี. ๓/๔๒๒)

อชฺมตฺต ศัพท์ มาจาก อธิ + อตฺต อธิ ศัพท์กล่าวอรรถคืออัญญูวิภตติ เพราะขยายว่า อตฺตโน จึงต้องวิเคราะห์ว่า “อตฺตโนติ อชฺมตฺตํ” บางแห่ง กล่าวอรรถสัตตมมี เช่น “ยถา โลเก อิตฺถีสฺสุ กถา อธิตฺถิตฺติ วุจฺจติ, เอวํ อตฺตนิ ปวตฺตตฺตา อชฺมตฺตํ.” (วิสุทฺธิ. ๒/๑๖๖) ดังนั้น ในปาฐะดังกล่าว จึงวิเคราะห์ว่า “อตฺตโนติ อชฺมตฺตํ. อิตฺถีสฺสุติ อธิตฺถิตฺติ.” (โมค. นี. ๓/๒, น. ๓๖๙-๗๐)

ตัวอย่างที่ ๒

อปฺรามสโต จสฺส ปจฺจตฺตณฺเณว นิพฺพุติ วิทิตาติ สยเมว
อตฺตนาเยว เตสํ ปฺรามาสกิลฺเสนาํ นิพฺพุติ วิทิตา. (ที.อฏฺ.
๑/๑๐๐)

ปาฐะว่า อปฺรามาสโต...วิทิตา ความว่า พระองค์ทรงทราบ
ความดับแห่งปฺรามาสกิลฺเสนานั้นด้วยพระองค์เองนั้นเทียว

ในที่นี้บทว่า ปจฺจตฺตณฺเณว (ด้วยพระองค์เองนั้นเทียว) ท่านขยายว่า
สยเมว อตฺตนาเยว โดยแสดงอรรถตติยาวิภตติของ ปติ อพยยศัพท์
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอพยยภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อตฺตนาติ ปจฺจตฺตํ.”
(ปติ + อตฺต)

ตัวอย่างที่ ๓

ปัจจุตติ เวทิตพโพติ อตตนาเว เวทิตพโพ! (ที.อฎ. ๒/๓๒๓)

ปาฐะว่า ปัจจุตติ เวทิตพโพ ความว่า พึงทราบด้วยตนเอง
นั้นเทียว

ในที่นี้บทว่า ปัจจุตติ (ด้วยตนเองนั้นเทียว) ท่านขยายว่า อตตนาเว โดยแสดงอรรถตติยาวิภัตติของ ปติ อพยยศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อพยยิภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อตตนาติ ปัจจุตติ.” (ปติ + อตต)

หมายเหตุ

อรรถของอพยยศัพท์ในอพยยิภาวสมาสมีกมาย เช่น อรรถการก (วิภัตติ), ความใกล้เคียง, ความเหมือนกัน, ทั้งหมด, ลำดับ, บริบูรณ์, วิชา, เขตแดน, เหมาะสม, เบื้องหลัง, ไม่ล่วงลำดับ, ความ ปราบกฏแห่งศัพท์, ความไม่มีและความมีกาลอันเดียวกัน

วะ กสามิปฺยสาทศฺย - สากลฺยานุกรรมรฺหุธิษุ
วิปฺสาปรยฺยหนฺตโยคฺยตฺว - ปศฺจาทรฺถานติกรรม
ศพฺทปฺราทรฺภาวภาว - เยคปฺทเยชฺวเนกธา.

(มฺฤต. ๓๗/๓)

อนึ่ง ในภาษาสันสกฤตมีการแสดงอรรถวิภัตติเพียง สองประเภท เท่านั้น คือ ทุตติยา / สัตตมีวิภัตติ แต่ใน ภาษาบาลีมีอุทาหรณ์ที่แสดงอรรถวิภัตติสามประเภท คือ ตติยา / ฉฺฉฐี / สัตตมีวิภัตติ (ดู ปา. ๒/๑/๖, มฺฤต. ฎี. ๓๗/๓, โมค. ๓/๒, โมค. นี. ๓/๒ น. ๓๗๐-๑. พา. น. ๑๘๔)

๒. กัมมธารยสมาส

๒.๑ ความหมายกัมมธารยสมาส

หมายถึง สมาสที่มีบททั้งสองมีเนื้อความเดียวกัน เช่น “มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส.” (บุรุษผู้ประเสริฐ) ในที่นี้ มหนฺต คัพท์และ ปุริส คัพท์ ระบุถึงมหาบุรุษ ดังนั้น กัมมธารยสมาส จึงเป็นสมาสที่บททั้งสองมีเนื้อความเดียวกัน หนึ่ง ด้วยอำนาจเนื้อความของบทหลังที่เป็นประธาน จึงทำให้เป็นสมาสที่มีลิงค์และพจน์คล้ายตามลิงค์และพจน์ของบทหลัง

กมฺมมิว ทวยํ ธารยตีติ กมฺมธารโย. ยถา हि กมฺมं กุริยญจ ปโยชนญจ ทวยํ ธารเวติ, กมฺเม สติ กุริยาย ปโยชนสฺส จ สมฺภาวโต. ตถา อयํ สมาสो เอกสฺส อตฺถสฺส เทว นามามิ ธารยติ, ตสฺมี สมาสเ สติ เอกตถฺโชตกสฺส นามทวยสฺส สมฺภาวโต. (รูป. ๓๓๙)

๒.๒ ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมธารยสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติเดียวกัน แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อจฺจริยมนุสฺโสติ อจฺจริโย มนุสฺโส. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อจฺจริยมนุสฺโส ความว่า มนุษย์ผู้อัศจรรย์

ในที่นี้บทย่า อจฺฉริยมนุสฺโส ท่านขยายว่า อจฺฉริโย มนุสฺโส โดยใช้บทที่มีวิภัตติเดียวกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อจฺฉริโย จ โส มนุสฺโส จาติ อจฺฉริยมนุสฺโส.”

อธิบาย

ในบทขยายว่า อจฺฉริโย มนุสฺโส อจฺฉริย ศัพท์ที่มีวิภัตติเดียวกันกับบทหลังคือ มนุสฺส ศัพท์ เพื่อแสดงว่าเป็นบทขยายของ มนุสฺโส จึงสามารถแสดงความเป็นกัมมธารยสมาสของบทตั้งคือ อจฺฉริยมนุสฺโส ได้ด้วยเหตุว่ากัมมธารยสมาสเป็นสมาสที่บทหน้าเป็นวิเสสนะของบทหลัง

๒.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัมภวานาบุพพบทกัมมธารยสมาส

สัมภาวนา

หมายถึง การยกขึ้นกล่าวศัพท์ทั้งสองศัพท์ที่แตกต่างกันให้เป็นสิ่งเดียวกัน มีองค์ธรรมเหมือนกัน โดยประสงค์จะย้าเนื้อความของบทหลัง มีวิเคราะห์ว่า “สมฺภาวียเต สมฺภาวนา.” (สั + ภู + เณ + ยุ) เช่น “อนิจฺจา อิติ สญฺญา อนิจฺจสญฺญา.” (ความรู้ว่าไม่เที่ยง) อันที่จริง อนิจฺจ ศัพท์กล่าวถึงขั้นห่า ส่วน สญฺญา ศัพท์กล่าวถึงสัญญาขั้น เมื่อประกอบเป็นสัมภวานาบุพพบท กัมมธารยสมาส อนิจฺจ ศัพท์หมายถึง สัญญาขั้น เพียงอย่างเดียว ในรูปวิเคราะห์ว่า “เหตุ หุตุวา ปจฺจโย เหตุปจฺจโย.” ปจฺจย ศัพท์โดยปกติหมายถึง ปฏิจฺจาน ๒๔ ประเภท แต่เมื่อประกอบเป็นสัมภวานาบุพพบทกัมมธารยสมาส ปจฺจย ศัพท์ หมายถึง เหตุปัจจัยอย่างเดียว

เอตถ จ สมภูาวนา นาม สามณณภูตสฺส อุตฺตรปทตฺถสฺส ทพฺพหํ
กตฺวา โถมนา สรูปฺวิเสสทีปนา, น คุณมตฺตทีปนาติ อธิปฺปาโย. (นिरฺุตฺติ.
๓๔๖) ฉ.

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์
เหล่านี้ คือ สงฺขาท, หุตฺวา, ภูต, อิติ, เอว แสดงว่า
บทตั้งเป็นสัมภูาวนาบุพพบทกัมมธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อภิขฺฌาวิสมโลภนฺติ อภิขฺฌาสงฺขาทํ วิสมโลภํ. (อ.อ.ภู. ๒/
๓๕๒)

บทว่า อภิขฺฌาวิสมโลภํ คือ วิสมโลภะกล่าวคืออภิขฺฌา

ในที่นี้บทว่า อภิขฺฌาวิสมโลภํ ท่านขยายว่า อภิขฺฌาสงฺขาทํ วิสมโลภํ
โดยใช้ สงฺขาท ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภูาวนาบุพพบท
กัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “อภิขฺฌาสงฺขาทโต วิสมโลภโ อภิขฺฌาวิสม-
โลภโ.” (อภิขฺฌา + วิสมโลภ)

ตัวอย่างที่ ๒

ปฏฺิสงฺขานสงฺขาทํ พลฺลํ ปฏฺิสงฺขานพลฺลํ. (อภิ.อ.ภู. ๑/๑๐๐)

กำลังกล่าวคือการพิจารณา ชื่อว่า ปฏฺิสงฺขานพลฺละ

ในที่นี้บทว่า ปฏฺิสงฺขานพลฺลํ ท่านขยายว่า ปฏฺิสงฺขานสงฺขาทํ พลฺลํ.
โดยใช้ สงฺขาท ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภูาวนาบุพพบท

กัมมชารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปฏิสงฺขานสงฺขาทํ พลํ ปฏิสงฺขานพลํ.”
(ปฏิสงฺขาน + พล)

อธิบาย

บางแห่งพระคัมภีร์จนาจารย์ขยายบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สงฺขาท ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพบทกัมมชารยสมาส (กัมมชารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นสัมภวานา) ด้วยเหตุที่บทเหล่านั้นสามารถแสดงอรรถสัมภวานาได้

ตัวอย่างที่ ๓

อนิจฺจานุปฺสฺสนาติ อนิจฺจนฺติ อนฺุปฺสฺสนา. (วิ.อฎ. ๑/๔๗๒,
วิสุทฺธิ, ๒/๙๗)

บทว่า อนิจฺจานุปฺสฺสนา คือ การพิจารณาว่าเป็นของไม่เที่ยง

ในที่นี้บทว่า อนิจฺจานุปฺสฺสนา ท่านขยายว่า อนิจฺจนฺติ อนฺุปฺสฺสนา โดยใช้ อิติ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพบท กัมมชารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อนิจฺจนฺติ อนฺุปฺสฺสนา อนิจฺจานุปฺสฺสนา.” (อนิจฺจา + อนฺุปฺสฺสนา)

ตัวอย่างที่ ๔

อคุณฺหาปี คุณฺหา หุตุวา ภาวนฺตฺติ คุณฺนีฏฺตา. (มณฺิมณฺชฺ. ๑/๑๐๖) ฉ.

ศัพท์เหล่าใด แม้ไม่เป็นวิเสสนะ (ในกาลก่อน) แต่เป็นวิเสสนะได้ (ในภายหลัง) เพราะเหตุนั้น ศัพท์เหล่านั้น ชื่อว่า

คุณิภูตะ

ในที่นี้บ่ทว่า คุณิภูตะ ท่านขยายว่า อคุณาปี คุณา หุตฺวา ภวนฺติ โดยใช้ หุตฺวา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบ่ตั้งเป็นสัมภวานาบุพพทกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “คุณา หุตฺวา ภูตะ คุณิภูตะ.” (คุณ + ภูต)

หมายเหตุ

ในฐานะที่ประกอบด้วย กร / อส / ภู ชาติ และแสดงสภาพที่ไม่เคยมีให้มีขึ้นในภายหลัง ต้องลง จี ปัจจัยด้วยสูตร “อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี” (โมค. ๔/๑๑๙) หรือลง อี ปัจจัยด้วยสูตร “ปัจจยาทนิฏฺฏจานิปาตนา สิขฺฌนฺติ” (กส. ๓๗๑)

อพฺยยีภาโวติ เอตฺถ อภูตตพฺภาเว กรภูธาตฺโยเค สมฺปชฺชมาเน กตฺตริ “ปัจจยาทนิฏฺฏจานิปาตนา สิขฺฌนฺติ”ติ อีปัจจยํ กตฺวา รูปสิทฺธิ เวทิตพฺพา. (รฺป. ฎี. ๓๓๐) ฉ.

ตัวอย่างที่ ๕

เอกปฺตฺตโกติ เอโกว ปฺตฺตโก. (วิ.อฏ. ๑/๒๑๑)

บ่ทว่า เอกปฺตฺตโก คือ บุตรผู้เดียวเท่านั้น

ในที่นี้บ่ทว่า เอกปฺตฺตโก ท่านขยายว่า เอโกว ปฺตฺตโก โดยใช้ เอว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบ่ตั้งเป็นสัมภวานาบุพพทกัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “เอโกว ปฺตฺตโก เอกปฺตฺตโก.” (เอก + ปฺตฺตก)

ตัวอย่างที่ ๖

ปธานภูตา สงฺขารา ปธานสงฺขารา. (ที.อฎ. ๓/๒๐๒, วิสุทฺธิ.
๒/๒๕๖)

สังขารทั้งหลายอันเป็นประธาน ชื่อว่า ปธานสังขาร

ในที่นี้บอกว่า ปธานสงฺขารา ท่านขยายว่า ปธานภูตา สงฺขารา โดยใช้ ภูต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัมภวานาบุพพบท กัมมธารยสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “ปธานา หุตฺวา ภูตา สงฺขารา ปธาน-สงฺขารา.” (ปธาน + สงฺขาร)

๒.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมานุตตรกัมมธารยสมาส

อุปมานุตตรกัมมธารยสมาส

คือ กัมมธารยสมาสที่มีบทหลัง เป็นอุปมาศัพท์ เช่น มุนีสีโห พระมุนีผู้เป็นประดุจสีหะ ในที่นี้ สีห ศัพท์เป็นอุปมาโดยเปรียบเทียบ พระมุนีว่าเหมือนสีหะเพราะความเป็นผู้อจหาญ

อภิธานานุปโรธโต อุปมานภูตํ วิเสสนํ ปรี ภาวติ. ยถา สีโห วีย สีโห. มุนิ จ โส สีโห จาติ มุนีสีโห. (รूप. ๓๔๓)

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย สกิส ศัพท์ ฯลฯ แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมานุตตรกัมม-ธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สมณปุณฺฑริกโกติ ปุณฺฑริกสทิสฺโส สมโน. (อ.อ.ฎ. ๒/๓๖๔)

บทว่า สมณปุณฺฑริกโก คือ พระสมณะผู้เหมือนดอกบุณฺฑริก

ตัวอย่างที่ ๒

สมณปทุมฺติ ปทุมสทิสฺโส สมโน. (อ.อ.ฎ. ๒/๓๖๔)

บทว่า ปทุม คือ พระสมณะผู้เหมือนดอกบัว

ในที่นี้บทว่า สมณปุณฺฑริกโก, สมณปทุมฺ ทานขยายว่า ปุณฺฑริกสทิสฺโส สมโน, ปทุมสทิสฺโส สมโน โดยใช้ สทิส ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอนุปรมาณุตตรกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “(ปุณฺฑริกมिव ปุณฺฑริกโก.) สมโน จ โส ปุณฺฑริกโก จาติ สมณปุณฺฑริกโก.” (สมณ + ปุณฺฑริก) “(ปทุมมिव ปทุม.) สมโน จ โส ปทุม จาติ สมณปทุม.” (สมณ + ปทุม)

ปุณฺฑริกมिव ปุณฺฑริกโก. สมโน จ โส ปุณฺฑริกโก จาติ สมณปุณฺฑริกโก,
สมณปทุม. (รูป. ๓๔๓)

๓. ตัปฺปปริสสมาส

๓.๑ ความหมายตัปฺปปริสสมาส

หมายถึง สมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน เพราะระบุถึงเนื้อความของบทหลังเท่านั้น เช่น “ภูมึ คโต ภูมิกโต.” (ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน) ระบุถึงบุคคลผู้ไปอันเป็นอรรถของ คต ศัพท์ ไม่ระบุถึงแผ่นดินอันเป็นอรรถของภูมิตัพท์ ในประโยคว่า “ภูมิกเตน กตํ กम्मํ” (กรรมอันผู้ไปแล้วสู่แผ่นดินกระทำแล้ว) กล่าวถึงบุคคลเช่นนั้นว่า กระทำกรรม ไม่กล่าวถึงแผ่นดินว่า กระทำกรรม ดังนั้น ตัปฺปปริสสมาส จึงเป็นสมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานเท่านั้น อนึ่ง ด้วยอำนาจเนื้อความของบทหลังที่เป็นประธาน จึงทำให้เป็นสมาสที่มีลิงค์และพจน์คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทหลัง

ตสฺส ปุริโส ตปฺปปุริโส. ตปฺปปริสสทิสตฺตดา อยมฺปิ สมาส
อนฺหวตฺตถสญฺญา ย ตปฺปปุริโสติ วุตฺโต. ยถา หิ ตปฺปปริสสทฺโท คุณมฺทิวตฺโต,
ตถา อยมฺ สมาสปิ. อุตฺตรปทฺตถปฺปธาโน หิ ตปฺปปุริโสติ. (รูป. ๓๔๑)

อญฺจ ตปฺปปุริโส อภิเชยฺยวจนฺลิงฺโก. (รูป. ๓๕๑)

๓.๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นตัปฺปปริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติต่างกัน แสดงว่าบทตั้งเป็นตัปฺปปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ภูมิกโตติ ภูมี คโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า ภูมิกโต คือ ผู้ไปแล้วสู่แผ่นดิน

ในที่นี้บทว่า ภูมิกโต ท่านขยายว่า ภูมี คโต โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นต้นปุริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “ภูมี คโต ภูมิกโต.” (ภูมี + คต)

อธิบาย

บทขยายว่า ภูมี คโต ประกอบด้วยบทที่มีวิภัตติต่างกันคือ ปฐมวิภัตติและทุติยวิภัตติ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นต้นปุริสสมาส ด้วยเหตุว่า ต้นปุริสสมาสเป็นสมาสที่มีบททั้งสองมีวิภัตติต่างกัน

ตัวอย่างที่ ๒

โสตาปนุโนติ โสโต อาปนุโน. (วิ.อฎ. ๑/๒๐๒)

บทว่า โสตาปนุโน คือ ผู้ถึงกระแส (พระนิพพาน)

ในที่นี้บทว่า โสตาปนุโน ท่านขยายว่า โสโต อาปนุโน โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็น ทุ.ต้น. โดยวิเคราะห์ว่า “โสโต อาปนุโน โสตาปนุโน.” (โสต + อาปนุ)

ตัวอย่างที่ ๓

ทุพฺพโจติ ทุกฺเขน กิจฺเชน วทิตฺตฺวโ. (วิ.อฎ. ๒/๑๑๔)

บทว่า ทุพฺพโจ ความว่า ผู้อันบุคคลอื่นว่ากล่าวได้โดยลำบาก

ในที่นี้บทรว่า ทุพฺพโจ ท่านขยายว่า ทุกฺเขน กิจฺเณ วทิตฺตฺโพ โดยใช้อย่างที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทรตั้งเป็น ต.ตฺป. โดยวิเคราะห์ว่า “ทุกฺเขน วทิตฺตฺโพติ ทุพฺพโจ” (ท + วจ + อ)

ตัวอย่างที่ ๔

โมเจตุํ โมจนาย วา อสฺสาโท โมจนสฺสาโท. (วิ.อฎ. ๒/๑๒)
ความยินดีเพื่อหลัง (อสุจิ) หรือเพื่อการหลัง (อสุจิ) ชื่อว่า
โมจนัสสาทะ

ในที่นี้บทรว่า โมจนสฺสาโท ท่านขยายว่า โมเจตุํ โมจนาย วา อสฺสาโท โดยใช้อย่างที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทรตั้งเป็นตุ่มัตถะ จตุ. ตฺป. โดยวิเคราะห์ว่า “โมจนาย อสฺสาโท โมจนสฺสาโท.” (โมจน + อสฺสาท)

หมายเหตุ

โมเจตุํ ศัพท์ แสดงว่า โมจน ศัพท์ เป็นภาวสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “โมจียเต โมจน.” ทั้งยังแสดงว่าแปลง ส วิภัตติที่ลงในอรรถตุ่มัตถะสัมปทาน เป็น อาย ในรูปนั้น

ตัวอย่างที่ ๕

ปชฺชนตฺถาย ปชานํ ปหฺนปฺปชานํ. (อง. อฎ. ๒/๓๕๗)

ความพยายามเพื่อประโยชน์ต่อการกำจัด ชื่อว่า ปหฺนปฺ-
ปชานะ

ในที่นี้บทรว่า ปหฺนปฺปชานํ ท่านขยายว่า ปชฺชนตฺถาย ปชานํ

โดยใชับทที่มีวิภตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตทัตถะ. จตุ.ตป.
โดยวิเคราะห์ว่า “ปหานาย ปธานั ปหานปฺปธานั” (ปหาน + ปธาน)

หมายเหตุ

อดุถาย ศัพท์ ใน ปชหนตฺถาย แสดงว่าลง ส วิภตติในอรรถตทัตถะ
สัมปทาน

ตัวอย่างที่ ๖

รตฺตฺอุปฺรโตติ รตฺติโต อฺอุปฺรโต. (สัง.ใหม่)

บทว่า รตฺตฺอุปฺรโต ความว่า งตเวินจากการฉินอาหารในราตรี

ในที่นี้บทว่า รตฺตฺอุปฺรโต ท่านขยายว่า รตฺติโต อฺอุปฺรโต โดยใชับทที่มี
วิภตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ปัญ.ตป. โดยวิเคราะห์ว่า
“รตฺติโต อฺอุปฺรโต รตฺตฺอุปฺรโต” (รตฺติ + อฺอุปฺรโต)

รตฺติยา โภชนั รตฺติ. ตโต อฺอุปฺรโตติ รตฺตฺอุปฺรโต. (ที.อฎ. ๑/๗๕)

ตัวอย่างที่ ๗

กฺุมฺภการปฺตุโตติ กฺุมฺภการสฺส ปฺตุโต. (วิ.อฎ. ๑/๓๐๘)

บทว่า กฺุมฺภการปฺตุโต ความว่า ผู้เป็นบุตรของนายช่างหม้อ

ในที่นี้บทว่า กฺุมฺภการปฺตุโต ท่านขยายว่า กฺุมฺภการสฺส ปฺตุโต
โดยใชับทที่มีวิภตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ฉ.ตป. โดย
วิเคราะห์ว่า “กฺุมฺภการสฺส ปฺตุโต กฺุมฺภการปฺตุโต” (กฺุมฺภการ + ปฺตุต)

ตัวอย่างที่ ๘

มคธมหามตฺโตติ มคธรรฎฺเจ มหามตฺโต. (วิ.อฎ. ๑/๓๑๗)

บทว่า มคธมหามตฺโต ความว่า มหาอำมาตย์ในแคว้นมคธ

ในที่นี้บทว่า มคธมหามตฺโต ท่านขยายว่า มคธรรฎฺเจ มหามตฺโต โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกันขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น ส.ตฺป. โดยวิเคราะห์ว่า “มคธฺสุ มหามตฺโต มคธมหามตฺโต” (มคธ + มหามตฺต)

หมายเหตุ

ชื่อแคว้นต่าง ๆ ๒๗ แคว้น เช่นแคว้นมคธ ต้องใช้เป็นบุรุษลิงค์และพหูพจน์เท่านั้น

ปุมฺพหุตฺเต กุรุ สกฺกา โกสลา มคธา สีวี.

(ชาน. คาถา ๑๘๔)

๓.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทุตียาตฺปปริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นทุตียาตฺปปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อรณฺณํ คโต อรณฺณคโต. (รूप. ๓๕๑)

ผู้ไปแล้ว สู้ป่า ชื่อว่า อรัญญคตะ

สุขิ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต. (รูป. ๓๕๑)

ผู้ถึงแล้ว ซึ่งความสุข ชื่อว่า สุขิปตฺตตะ

ในที่นี้ศัพท์หลังของบทตั้งคือ คโต, ปตฺโต เป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อคฺฉฉิตฺติ คโต.” (คฺมุ + ต) , “ปาปฺุณฺนิตฺติ ปตฺโต.” (ปท + ต) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น ทฺ.ตฺป. ว่า “อรรณฺณ คโต อรรณฺณคโต.” (อรรณฺณ + คต) “สุขิ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต.” (สุข + ปตฺต)

อธิบาย

กัตตุวาทกที่เป็นอาชยาดหรือกิตจะกล่าวอรรถกัตตา (บุคคลผู้กระทำ กิริยา) โดยตรง ดังนั้น เมื่อประสงคฺจะกล่าวอรรถกรรมของกิริยา จึงต้องลงหุตฺติยาวิภตฺติเพื่อกกล่าวอรรถนั้นๆ ให้ปรากฏใน อฺ. ว่า “อรรณฺณคโต” คต ศัพท์เป็นกัตตุวาทกที่กล่าวอรรถกัตตาคือบุคคลผู้ไป เมื่อประสงคฺจะกล่าวอรรถกรรมของกิริยาการไปใน คฺมุ ชาติ จึงต้องลงหุตฺติยาวิภตฺติ (กมฺมตฺเถ หุตฺติยา. กส. ๒๙๗) เพื่อกกล่าวอรรถกรรม เพราะเหตุนั้น ศัพท์หลังที่เป็นกัตตุสาธนะ จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น ทฺ.ตฺป. อย่างแน่นอน

อนึ่ง พึงทราบว่ รูปวาทกต่าง ๆ สามารถกล่าวอรรถได้เพียงประการเดียวเท่านั้น อรรถที่ถูกกล่าวเหล่านั้นต้องประกอบด้วยปฐฺมาวิภตฺติแน่นอน (ลึงฺคตฺเถ ปจฺมา. กส. ๒๙๔) ส่วนอรรถที่ไม่ถูกวาทกกล่าว (เช่น กรรม, ภาวะ ฯลฯ) ต้องประกอบด้วยนามวิภตฺติต่าง ๆ ตามสมควรแก่เนื้อความของตนเพราะนามวิภตฺติสามารถกล่าวเนื้อความเหล่านั้นได้

กตฺตุ, กมฺมสงฺขาเต ยสฺมี นามตฺเถ ตฺยาทวิภตฺติโย ภวนฺติ. โส นามตฺเถ ตฺยาทวาทกานํ เอว วาจฺญฺโต วุตฺตตฺเถ นาม โหติ, น สฺยาทวิภตฺตินํ... อมาทโย จ อตฺถวาทกวิภตฺติโย เอตสฺมี โอกาเส น

ลภานฺติ. ลิงฺคตฺถมตฺตชฺโชติกา ปจฺมาวิภตฺติ เอว โອกาສံ ลภติ. (นිරຸຕຕິ. ๕๖๓) ฉ.

กตฺตาโท ยตฺถ มาชฺยาตံ กิตฺตฺสมาสສຸສຸ ตທຸວິຕံ
 ส วຸຕຸໂຕ ຕຕຸຄ ປຈມາ ອຕຸຄມຕຕຸວິວຈຸຈຍາ.

(กจ. สาร. ๓)

๓.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นตติยัตปปริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็น
 กัมมสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นตติยัตปปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

พุกุเชน ภาสิตโต พุกุชภาสิตโต, ฌมโม. (รูป. ๓๕๑)

พระธรรมใด อันพระพุทเจ้า ทรงตรัสแล้ว พระธรรม
 นั้นชื่อว่า พุกุชภาสิตะ

ตัวอย่างที่ ๒

วิญญูหิ ครหิตโต วิญญูครหิตโต. (รูป. ๓๕๑)

บุคคลใด อันวิญญูชนทั้งหลาย ดำหนิแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่า
 วิญญูครหิตะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ ภาสิตโต, ครหิตโต เป็นกัมมสาธนะ

โดยวิเคราะห์ว่า “ภาสียิตฺถาติ ภาสโต.” (ภาส + ต), “ครหียิตฺถาติ ครหโต.” (ครห + ต) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นตติยาตปฺปฺริสสมาสว่า “พุกฺุชเณ ภาสโต พุกฺุชภาสโต.” (พุกฺุช + ภาสโต) “วิญญฺุหิ ครหโต วิญญฺุครหโต.” (วิญญฺุ + ครหโต)

อธิบาย

กัมมวาทกที่เป็นอาชยาตหรือกิตจะกล่าวอรรถกรรม (สิ่งที่ถูกกัตตากระทำ) โดยตรง ดังนั้น เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกัตตาของกิริยา จึงต้องลงตติยาวิภตติเพื่อกกล่าวอรรถเช่นนั้นให้ปรากฏ ใน อ.ว่า “พุกฺุชภาสโต” ภาสโตศัพท์เป็นกัมมวาทกที่กล่าวอรรถกรรมคือพระธรรมที่ทรงตรัสไว้ เมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถกัตตาของกิริยาการกล่าวใน ภาส ธาตุ จึงต้องลงตติยาวิภตติ (กตฺติริ จ. กส. ๒๘๘) เพื่อกกล่าวอรรถกัตตา เพราะเหตุนั้น ศัพท์หลังที่เป็นกัมมสาธนะ จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็น ตติยาตปฺปฺริสสมาส อย่างแน่นอน

๓.๕ ลักษณะบทตั้งที่เป็นฉฺฉฐิตปฺปฺริสสมาส

๑. ถ่าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้ง เป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นฉฺฉฐิตปฺปฺริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ธมฺมสุส สํวณฺณนา ธมฺมสํวณฺณนา. (สัง. ปรับปรุง)

คัมภีร์เป็นเครื่องพรรณนาซึ่งธรรม ชื่อว่า ธมฺมสังวณฺณนา

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ สัณฑนนา เป็นกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อตฺโถ สัณฑนียติ เอตายาติ สัณฑนนา.” (สั + วนฺณ + ยุ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นฉัญฉฐิตูปปริสสมาสว่า “ชมฺมสฺส สัณฑนนา ชมฺมสัณฑนนา.” (ชมฺม + สัณฑนนา)

ชฺโม สัณฑนียติ สมฺมา สทฺทตฺถาธิปฺปายตฺเถหิ อญฺโญ ปฺริชฺฌณฺโณ กตฺวา วิวฺริยติ เอตายาติ ชมฺมสัณฑนนา. (มณฺธิป. ๑/๑๔)

อตฺโถ สัณฑนียติ เอตายาติ สัณฑนนา. ชมฺมสฺส สัณฑนนา ชมฺมสัณฑนนา. (มรฺฐฎฺฐิ. ๑/๔)

ตัวอย่างที่ ๒

อภิชฺมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิชฺมฺมตฺถสงฺคหํ. (สัง. ปรับปรุง)

คัมภีร์เป็นเครื่อง / ที่รวบรวม ซึ่งเนื้อความของพระอภิธรรม
ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ สงฺคหํ เป็นกรณ / อธิกรณสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา สงฺคหํ.” (สั + คห + อ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นฉัญฉฐิตูปปริสสมาสว่า “อภิชฺมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิชฺมฺมตฺถสงฺคหํ.” (อภิชฺมฺมตฺถ + สงฺคห)

เต สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา อภิชฺมฺมตฺถสงฺคหํ. (วิภาวินี. ๗/๓) ฉ.

เต (เป) เอเตนาติ อิมินา อภิชฺมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิชฺมฺมตฺถสงฺคยฺหนฺติ ฉญฺฐิตูปฺปริสฺสํ ทสฺเสติ. (มณฺนิมฺนฺชฺ. ๑/๑๑๘) ฉ.

๓.๖ ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมัฏฐฉัญฉฐิตุปฺปฺริสสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสโดยที่ศัพท์หลังของบทตั้งเป็น
ภาวสาธนะแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมัฏฐฉัญฉฐิตุปฺปฺริส
สมาส

ตัวอย่างที่ ๑

รตนตฺตยสฺส ปณฺาโม รตนตฺตยปฺปณฺาโม.

การนอบน้อมซึ่งพระรัตนตรัย ชื่อว่า รตนตฺตยปฺปณฺามะ

ในที่นี้ ศัพท์หลังของบทตั้งคือ ปณฺาโม เป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์
ว่า “ปณฺมณํ ปณฺาโม.” (ป + นฺมฺ + ณ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้า
เป็นกัมมัฏฐฉัญฉฐิตุปฺปฺริสสมาส (ฉัญฉฐิตุปฺปฺริสสมาสที่มีอรรถกรรม) โดย
วิเคราะห์ว่า “รตนตฺตยสฺส ปณฺาโม รตนตฺตยปฺปณฺาโม.” (รตนตฺตย + ปณฺาม)

ปณฺมณํ ปณฺาโม. กายวาจาจิตฺเตหิ รตนตฺตยคุณฺนินฺนตา....
รตนตฺตยสฺส ปณฺาโม ตถา. (มณฺิมณฺชฺ. ๑/๓๒) ฉ.

ตัวอย่างที่ ๒

หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห. เวณฺียา คาโห เวณฺิคฺคาโห.

การจับมือ ชื่อว่า หัตถคฺคาหะ การจับมวยผม ชื่อว่า
เวณฺิคฺคาหะ

ในที่นี้ศัพท์หลังของบทตั้งคือ คาโห เป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“คหณํ คาโห.” (คห + ณ) จึงต้องเข้าสมาสกับศัพท์หน้าเป็นกัมมัฏฐฉัญฉฐิตุ

ต้ปฺปฺริสฺสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห.” (หตฺถ + คาห)
 “เวณฺเีย คาโห เวณฺเียคฺคาโห.” (เวณฺเีย + คาห)

อิตฺิวุตฺตลฺกฺขณฺสฺส หตฺถสฺส คหณฺ์ หตฺถคฺคาโห. เวณฺเีย คหณฺ์
 เวณฺเียคฺคาโห. (กฺงฺขา. ๗๓)

๓.๖ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทุราชานมคคต้ปฺปฺริสฺสมาส

ความหมายทุราชานมคคต้ปฺปฺริสฺสมาส

ต้ปฺปฺริสฺสมาสเป็นสมาสที่มีบทหน้าและบทหลังมีวิภัตติต่างกัน
 บทหน้าประกอบด้วยทุตฺยาวิภัตติ ฯลฯ ส่วนบทหลังประกอบด้วย ปฐฺมา
 วิภัตติแน่นอน แต่ทุราชานมคคต้ปฺปฺริสฺสมาสเป็นสมาสที่สลับบทหน้า /
 หลังของบทตั้ง โดยบทหลังประกอบด้วยวิภัตติอื่นจากปฐฺมาวิภัตติ ส่วน
 บทหน้าประกอบด้วยปฐฺมาวิภัตติ ในฐานะที่ขยายบทหน้าโดยสลับบทหน้า
 /หลังเช่นนี้ เรียกว่า ทุราชานมคคต้ปฺปฺริสฺสมาส (ต้ปฺปฺริสฺสมาสที่มีหนทาง
 อันรู้ได้ยาก) ดังมีวิเคราะห์ว่า “ทฺกฺเขน อาณายตฺติ ทฺราชาโน.” (ทฺ + อา
 + ณา + ยฺ) ‘หนทางใดอันบุคคลรู้ได้โดยยาก เพราะเหตุนั้น หนทางนั้น
 จึงชื่อว่า ทุราชานะ’ “ทฺราชาโน มคฺโค อสฺสาติ ทฺราชานมคฺโค, สฺมาโส.”
 (สมาสอันมีหนทางที่รู้ได้ยาก)

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายสลับบทหน้า/หลัง
 แสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมคคต้ปฺปฺริสฺสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อคฺคทกฺขิณฺเอยฺโยติ ทกฺขิณฺเอยฺยานํ อคฺโค. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อคฺคทกฺขิณฺเอยฺโย คือ ผู้เลิศกว่าบุคคลผู้ควรรับ
ทักษิณาทาน

ในที่นี้บทว่า อคฺคทกฺขิณฺเอยฺโย ท่านขยายว่า ทกฺขิณฺเอยฺยานํ อคฺโค
โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมคคตปฺปฺริสสฺมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “ทกฺขิณฺเอยฺยานํ อคฺโค อคฺคทกฺขิณฺเอยฺโย.” (อคฺค +
ทกฺขิณฺเอยฺย)

ตัวอย่างที่ ๒

กายสฺส ปุพฺพํ (ปุริโม ภาโค) ปุพฺพกาโย. (นิตฺติ. สุตฺต. ๗๐๔)

ส่วนเบื้องหน้าแห่งกาย ชื่อว่าปุพพกาเย

ในที่นี้บทว่า ปุพฺพกาโย ท่านขยายว่า กายสฺส ปุพฺพํ (ปุริโม
ภาโค) โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทุราชานมคค
ตปฺปฺริสสฺมาส โดยวิเคราะห์ว่า “กายสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพกาโย.” (กาย +
ปุพฺพ)

หมายเหตุ

ตามมติของพระอัครวงศาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์สังวณณานิยาม ทุราชานมคค
สมาส เป็นตปฺปฺริสสฺมาสเท่านั้น แต่ตามมติของคณิศรจนารักษ์รุ่นหลัง สมาส
อื่นจากนั้น คือวิเสสนปรปทกัมมชารยสมาสและพหุพพีหิสมาส ก็เป็น
ทุราชานมคคสมาสได้ ด้วยเหตุว่ามีการสลับหน้า / หลังเช่นกัน

กายสฺส ปุพฺพํ ปุริโม ภาโค ปุพฺพกาโย. เอวํ ปจฺจกาโย. อยํ
 อุตฺตรปทสฺส ปุพฺพนิปาตภาเวน วุตฺโต ทูราชานคฺโค นาม ฉฏฺฐิตปฺปฺริโสติ
 เวทิตพฺโพ. (นิตฺติ. สุตฺต. ๗๐๔)

ตัวอย่างที่ ๓

สตุตฺตวิเสโสติ วิเสสสตุตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สตุตฺตวิเสโส คือสัตฺตวิเสส

ในที่นี้บทว่า สตุตฺตวิเสโส ท่านขยายว่า วิเสสสตุตฺโต โดยสลับบท
 หน้า / หลัง เพื่อแสดงบทตั้งเป็นทูลราชานมคคสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “วิเสโส
 จ โส สตุตฺโต จาติ สตุตฺตวิเสโส.” (วิเสส + สตุต)

ตัวอย่างที่ ๔

อตุตฺตโม จ โส คณฺเณ จาติ คณฺตุตฺตโม. (ปร. ที.)

ประเสริฐด้วย ประเสริฐนั้น เป็นหมู่ด้วย เพราะเหตุนี้
 ชื่อว่า คณฺตุตฺตมะ

ในที่นี้บทว่า คณฺตุตฺตโม ท่านขยายว่า อตุตฺตโม จ โส คณฺเณ จ
 โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นทูลราชานมคคสมาสโดย
 วิเคราะห์ว่า “อตุตฺตโม จ โส คณฺเณ จาติ คณฺตุตฺตโม.” (อตุตฺตม + คณ)

อตุตฺตโม จ โส คณฺเณ จาติ อตุตฺตมคณฺเณ นาม. โสเยว อธิ
 คณฺตุตฺตโมติ วุจฺจติ ยถา มุณีเสฏฺฐโจะ มุณีวโรติ. (ปร. ที. น. ๑๓)

โสเยว อธิ คณฺตุตฺตโมติ วุจฺจติ วิเสสนปรนิปาตวเสนาติ อธิปฺปาโย.

(อนุที. น. ๒๕)

สุสุ ตรุโณ ภูชโคติ ภูชคสุสุ. วิเสสนปรนิปาโตยฺ “อคฺยาหิโต”
จฺจาทีสุ วย. (ฉนโท. ฎี. ๓๘)

ตัวอย่างที่ ๕

อาหิโต อคฺติ เยน โส อคฺยาหิโต.

ไฟอันบุคคลใด บุกาแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่า อคฺยาหิตะ

ในที่นี้ บทว่า อคฺยาหิโต ท่านขยายว่า อาหิโต อคฺติ เยน โส โดยสลับบทหน้า / หลัง เพื่อแสดงว่าบทตั้ง เป็นทุราชานมคฺคสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อาหิโต อคฺติ เยน โส อคฺยาหิโต.” (อาหิต + อคฺติ)

วา’ หิตาคฺนุยาหิษุ. (ปา. ๒/๒/๓๗)

อาหิโต อคฺติ เยน โส อาหิตคฺติ. “อคฺยาหิโต วา” ตฺยาโท
ยเถจจฺ วิเสสนสุส ปรตฺตา. (พา. น. ๑๖๘)

๔. พหุพพีหิสมาส

๔.๑ ความหมายพหุพพีหิสมาส

หมายถึง สมาสที่ระบุถึงเนื้อความของอัญญบท (บทอื่นจากบทที่ถูกย่อ) เช่น มหนต์ ฐนฺ เอตสฺสาติ มหฺทฺฐโน ในที่นี้ มหฺทฺฐน ศัพท์มาจาก มหนฺต + ฐนฺ มหนฺต ศัพท์กล่าวอรรถคือสภาพอันยิ่งใหญ่ ฐนฺ ศัพท์กล่าวอรรถคือทรัพย์ แต่เมื่อประกอบทั้งสองศัพท์เป็นพหุพพีหิสมาสตามรูปวิเคราะห์ว่า “มหนฺตฺ ฐนฺฺ เอตสฺสาติ มหฺทฺฐโน” บทสมาสที่สำเร็จแล้วนี้กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มากหาได้กล่าวถึงอรรถคือทรัพย์ หรือความมากมายไม่

พหฺโว วิหฺโย ยสฺส โส พหฺพฺพีหิ. พหฺพฺพีหิสฺทิสฺตฺตา อยมฺปิ
สมาโส อนฺวตฺถสณฺณาวเสน พหฺพฺพีหิติ วฺตุโต. อณฺณปทฺถปฺปชาโน หิ
พหฺพฺพีหิ. (รูป. ๓๕๒)

๔.๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้ายบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้คือ สมฺนฺหาคต, สมฺปนฺน, ปริปฺนฺณ, สมฺปฺนฺณ, สมฺงฺคิ, อุปฺปนฺน แสดงว่ายบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

มหทฺฐโนติ มหตา ฐเนน สมฺนฺหาคโต. (ที. อฎ. ๑/๒๕๓)

บทว่า มหทฺฐโน ความว่า ผู้ประกอบด้วยทรัพย์มากมาย

ในที่นี้บทว่า มหทฺฐโน (ผู้มีทรัพย์มากมาย) ท่านขยายว่า มหตา ฐเนน สมฺนฺหาคโต โดยใช้ สมฺนฺหาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “มหนฺตํ ฐนํ เอตสฺสาติ มหทฺฐโน.” (มหนฺต + ฐน)

อธิบาย

ในการขยายบทตั้งในพระบาฬีและอรรถกถา บางแห่งพระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์ขยายบทตั้งที่เป็นสมาสด้วย สมฺนฺหาคต ศัพท์ ๒ พหูพหีสมาส เพื่อแสดงบทตั้งเป็นพหูพหีสมาส ด้วยเหตุว่า สมฺนฺหาคต ศัพท์ ๒ พหูพหีสมาส กล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยทรัพย์มากมาย) ๒ พหูพหีสมาส เหมือนพหูพหีสมาสคือ มหทฺฐโน ที่กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์มาก

ตัวอย่างที่ ๒

มหามตฺโตติ มหติยา อิสฺสริยมตฺตตาย สมฺนฺหาคโต. (ที.

อฎ. ๑/๓๑๗)

บทว่า มหามตฺโต ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วยประมาณ คือ ความเป็นอิสระอันยิ่งใหญ่

ในที่นี้บทว่า มหามตฺโต (ผู้มีประมาณอันยิ่งใหญ่) ท่านขยายว่า มหติยา อิสฺสริยมตฺตตาย สมฺนฺหาคโต โดยใช้ สมฺนฺหาคต ศัพท์ขยาย

เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นพหูพจน์สมาสโดยวิเคราะห์ว่า “มหตี มตฺตา
อสุสาติ มหามตฺโต.” (มหา + มตฺต)

ตัวอย่างที่ ๓

อนลสาติ อุกฺขจฺฉานวิริยสมฺปนฺนา. (วิ.อฎ. ๒/๔๓)

หญิงสาวผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรอันเป็นเหตุลุกขึ้น (ไม่ย่อ
หย่อน) ชื่อว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน)

ในที่นี้บทว่า อนลสา (ผู้ไม่เกียจคร้าน) ท่านขยายว่า อุกฺขจฺฉานวิริย-
สมฺปนฺนา โดยใช้ สมฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพจน์
สมาส โดยวิเคราะห์ว่า “นตฺถิ อลฺโส เอตฺตฺสสุสาติ อนลสา, กุมาริกา.” (น +
อลส)

ตัวอย่างที่ ๔

สุปฺปตฺติตฺถอติ สุนฺหเรหิ ติตฺถเอหิ อฺปฺปนฺโน. (วิ.อฎ. ๑/๕๕๕)

บทว่า สุปฺปตฺติตฺถอ ความว่า ประกอบด้วยทำน้ำอ้นงดงาม

ในที่นี้บทว่า สุปฺปตฺติตฺถอ (มีทำน้ำอ้นงดงาม) ท่านขยายว่า สุนฺหเรหิ
ติตฺถเอหิ อฺปฺปนฺโน โดยใช้ อฺปฺปนฺน ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบท
ตั้งเป็นพหูพจน์สมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สุนฺหริ ปตฺติตฺถํ อสุสาติ สุปฺปตฺติตฺถอ.”
(สุ + ปตฺติตฺถ)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นกัตตุสาธนะ
แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สัจฉิกตนิโรธติ นิโรธํ นิพพานํ สัจฉิกตฺวา จิตฺ. (มหานิ.
อฏ. ๘๒)

บทว่า สัจฉิกตนิโรธ ความว่า ผู้ดำรงอยู่โดยรู้แจ้ง
พระนิพพาน

ในที่นี้บทว่า สัจฉิกตนิโรธ (ผู้มีพระนิพพานอันตนกระทำให้แจ้ง
แล้ว) ท่านขยายว่า นิโรธํ นิพพานํ สัจฉิกตฺวา จิตฺ โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์
ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สัจฉิกโต
นิโรธ เยนาคติ สัจฉิกตนิโรธ, อรห.” (สัจฉิกต + นิโรธ)

อธิบาย

กัตตุสาธนศัพท์ คือ สัจฉิกตฺวา จิตฺ ขยายสมาสคือ สัจฉิกตนิโรธ
ศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาส ด้วยเหตุว่า กัตตุสาธนศัพท์นั้น
กล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบกิจการรู้เหมือนพหูพหีสมาส คือ สัจฉิกตนิโรธ
ศัพท์ที่กล่าวถึงบุคคลผู้แทงตลอดสัจจะสี่

๓. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเป็นอัสสัดถิตัทธิต
แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อภิรูปาติ อภิรูปวตี. (อ. อฎ. ๓/๓๗)

บทว่า อภิรูปา คือ หญิงผู้มีรูปงาม

ในที่นี้บทว่า อภิรูปา (ผู้มีรูปงาม) ท่านขยายว่า อภิรูปวตี โดยใช้
 อัสนัตถิตัทธิตขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
 “อริกั รูปุ อสุสาติ อภิรูปา, อิตถี.” (อภิ + รูป)

อธิบาย

อัสนัตถิตัทธิตคือ อภิรูปวตี (อภิรูปุ อสุสา อตถีติ อภิรูปวตี)
 ขยายสมาสคือ อภิรูป ศัพท์ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพพีหิสมาส ด้วย
 เหตุว่าอัสนัตถิตัทธิตนั้นกล่าวถึงหญิงผู้มีรูปงามเหมือนพหูพพีหิสมาสคือ
 อภิรูป ศัพท์ที่กล่าวถึงหญิงดังกล่าว

ตัวอย่างที่ ๒

สสंसยนฺติ....สंसยวณฺติ. (เปต.อฎ. ๒๐๙)

บทว่า สสंसย คือ ผู้มีความสงสัย

ในที่นี้บทว่า สสंसย (ผู้มีความสงสัย) ท่านขยายว่า สंसยวณฺติ
 โดยใช้อัสนัตถิตัทธิตขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพพีหิสมาสโดย
 วิเคราะห์ว่า “สंसยชติ สंसโย อสุสาติ สंसโย, เปโต.” (สห + สंसย)

หมายเหตุ

สห ศัพท์ใน สสंसย กล่าวอรรถคือ วิชฺชมาน (มีอยู่) จึงวิเคราะห์ว่า
 “สंसยชติ สंसโย อสุสาติ สंसโย” หรือ “สंसโย อสุส อตถีติ สंसโย.”

อาเทศ สห เป็น ส หรือลป ห อักษรใน สห ศัพท์ด้วยสูตร “สหสฺส
หสฺส จ โลโป वा.” (নীติ. สุตต. ๗๔๖)

สงฺขาโร อสฺส อตฺถิติ สสงฺขาริกํ “สโลมโก สปกฺโข” ตฺยาทีสุ วิว
สททฺทสฺส วิชฺชมานตฺถปริทีปนโต. (วิภาวินี. ๗๘) ฉ.

๔. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อัญญบท (บทอื่นจากสมาส) คือ ย/ต/เอต/อิม ศัพท์
แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพหีสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

आकता समन्ना इमं संग्खारामनुत्ति आकतस्मिणे, संग्खाराโม.

สมณะทั้งหลายมาแล้ว ผู้สังฆารามนี้ เพราะเหตุนั้น
สังฆารามนั้น ชื่อว่า आकตสมณะ

ในที่นี้บทว่า आकตस्मिणे ท่านขยายว่า आकता समन्ना इमं
โดยใช้ อิม ศัพท์ขยาย เพื่อว่าแสดงบทตั้งเป็นพหุพหีสมาส โดย
วิเคราะห์ว่า “आकता समन्ना इमं संग्खारामनुत्ति आकतस्मिणे, संग्खाराโม.”
(आकत + समन्)

อธิบาย

บทขยายว่า आकता समन्ना इमं ประกอบด้วยอัญญบท คือ อิม
ศัพท์ จึงสามารถแสดงความเป็นพหุพหีสมาสของบทตั้งได้ ด้วยเหตุว่า
พหุพหีสมาสเป็นสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน ในที่นี้
อัญญบทคือ อิม ศัพท์ ส่วนเนื้อความของอัญญบทคือ สังฆาราม

๕. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีคณะต่างกัน
แสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

มหาปณฺโณติ ปณฺทิตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า มหาปณฺโณติ คือ บัณทิต

ในที่นี้บทว่า มหาปณฺโณติ (ผู้มีปัญญามาก) ท่านขยายว่า ปณฺทิตโต โดยเปลี่ยนคณะจากคณะเดิม เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “มหตี ปณฺณา อสฺสาติ มหาปณฺโณติ.” (มหนฺต + ปณฺณา)

อธิบาย

บทตั้งคือ มหาปณฺโณติ มาจาก มหา + ปณฺณา ปณฺณา ศัพท์ เป็นอาการันต์อิติลึงค์ (กัญญาทิกณฺหะ) ส่วน ปณฺทิต ศัพท์ เป็นอาการันต์ปุงลึงค์ (ปุริสาทิกณฺหะ) ในที่นี้ ประกอบใช้ ปณฺทิต ศัพท์เป็นบทขยาย มหาปณฺณา ศัพท์ โดยเปลี่ยนจากลึงค์เดิม (อิติลึงค์) เป็นลึงค์ใหม่ (ปุงลึงค์) เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหุพพีหิสมาส ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสมีลึงค์คล้ายตามลึงค์ของเนื้อความที่กล่าวถึง ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นปุงลึงค์ ก็มีรูปเป็นปุงลึงค์ เช่น “มหาปณฺโณติ ปุริโส” ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นอิติลึงค์ ก็มีรูปเป็นอิติลึงค์ เช่น “มหาปณฺณา อิตฺถิ” ถ้ากล่าวถึงเนื้อความที่เป็นนปุงสลึงค์ ก็มีรูปเป็นนปุงสลึงค์ เช่น “มหาปณฺณํ กุลํ”

๔.๓ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติต่างกัน และมี วา สองศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นสังขโยภย-ปทพหุพพีหิสมาส

สังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส

หมายถึง พหุพพีหิสมาสที่ประกอบด้วยบททั้งสองเป็นสังขยาศัพท์ และมีลักษณะพิเศษที่ในรูปวิเคราะห์โดยประกอบด้วย วา สองศัพท์ เพื่อแสดงวิภัตติ (เนื้อความไม่แน่นอน) ของบท ดังนั้น ทวตฺตโย ศัพท์ จึงหมายถึง บาทสองใบหรือสามใบ ไม่เจาะจงว่าเป็นสองใบหรือสามใบอย่างแน่นอน

อิมสมิ จาเน วาสทฺตโตเยว อณฺณปทฺตโต นาม. ตสฺมา อยฺย สฺมาโส อณฺณปทฺตถปฺธานตฺตา พหุพฺพีหิ นาม ภาวติ. (นีติ. สุตต. ๗๐๘)

ตัวอย่างที่ ๑

ทวตฺติปตฺตาดิ เทว วา ตโย วา ปตฺตา. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า ทวตฺติปตฺตา คือ บาทสอง หรือสามใบ

ในที่นี้บทว่า ทวตฺติปตฺตา ท่านขยายว่า เทว วา ตโย วา ปตฺตา โดยใช้บทที่มีวิภัตติต่างกัน และ วา สองศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบท

ตั้งเป็นสังขโยภยปทพหุพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “เทว วา ตโย วา ทวตตโย.” (ทวิ + ติ) (ทวตตโย ปตตวา ทวตติปตตวา.)

อธิบาย

ในบทขยายว่า “เทว วา ตโย วา ปตตวา” ทวิ ศัพท์และ ติ ศัพท์มีวิภัตติเดียวกันและประกอบด้วย วา สองศัพท์ จึงสามารถแสดงความเป็นสังขโยภยปทพหุพีหิสมาสของบทตั้งคือ ทวตติปตตวา โดยแสดงวิเคราะห์ว่า “เทว วา ตโย วา ทวตตโย.” หมายถึง บาทรสองหรือสามใบแล้ววิเคราะห์เป็นกัมมธารยสมาสต่อไปว่า “ทวตตโย ปตตวา ทวตติปตตวา.”

๔.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาบุพพทพหุพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาสส่วนบทขยายประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ วีย, อิว, สทิส, สปฺปฏิภาค ฯลฯ และมีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพพทพหุพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

นิโครธปริมณฑลโลติ นิโครโธ วีย ปริมณฑลโล. (ที. อฎ. ๒/
๔๔ , ม.อฎ. ๓/๒๗๔)

บทว่า นิโครธปริมณฑลโล ความว่า ผู้มีปริมณฑลประดุจดั่งน้ไทร

ในที่นี้บอกว่า นิโครธปริมณฑลโล ท่านขยายว่า นิโครธ วย ปริมณฑลโล โดยใช้ วย ศัพท์ขยาย และมีเนื้อความของอัญญบท (พระราชกุมาร) เป็นประธาน เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพบทพหุพพีหิสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “นิโครธ วย ปริมณฑลโล โยติ นิโครธปริมณฑลโล, ราชกุมารโ,” (นิโครธ + ปริมณฑล)

นิโครธ อิว ปริมณฑลโล โย ราชกุมารโ โสย นิโครธปริมณฑลโล, ราชกุมารโ. (รูป. ๓๕๖)

ตัวอย่างที่ ๑

จกขุ วย ภูโต จกขุภูโต. (ม.อภ. ๒/๑๐๑, มหานิ. อภ. ๒๙๓)

ผู้เป็นประดุจจักขุ ชื่อว่า จักขุภูตะ

ในที่นี้บอกว่า จกขุภูโต ท่านขยายว่า จกขุ วย ภูโต โดยใช้ วย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “จกขุ วย ภูโต จกขุภูโต, ภควา.” (จกขุ + ภูต)

จกขุ อิว ภูโต อัย ปรมตถทสสนโตติ จกขุภูโต, ภควา. (รูป. ๓๕๖)

ตัวอย่างที่ ๒

โอปานมิว ภูโตติ โอปานภูโต. (ส. นวฎี. ๒/๓๘๗)

ผู้เป็นประดุจบ่อน้ำ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าโอปานภูตะ

ในที่นี้บอกว่า โอปานภูโต ท่านขยายว่า โอปานมิว ภูโต โดยใช้ อิว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาบุพบทพหุพพีหิสมาส โดย

ตัวอย่างที่ ๑

ทุสฺสีโลติ อสีโล นิสฺสีโล. (ที. อฎ. ๒/๑๓๙, อ. อฎ. ๓ ๘๗)

บทว่า ทุสฺสีโล คือผู้ไม่มีศีล

ในที่นี้บทว่า ทุสฺสีโล ท่านขยายว่า นิสฺสีโล โดยใช้ น (แปลงเป็น
อ) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพบทพหุพพีหิสมาส โดย
วิเคราะห์ว่า “นตฺถิ สีสํ เอตสฺสาติ ทุสฺสีโล.” (ทุ + สีส)

ตัวอย่างที่ ๒

อนีมาติ นิตฺทุกฺขา. (ม. อฎ. ๓/๙๑, วิสุทฺธิ. ๒/๑๓๓)

บทว่า อนีมา คือ ผู้ไม่มีทุกข์

ในที่นี้บทว่า อนีมา ท่านขยายว่า นิตฺทุกฺขา โดยใช้ นิ อุปสัค
ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพบทพหุพพีหิสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“นตฺถิ นีโฆ เอเตสนฺติ อนีมา.” (น + นีฆ)

ตัวอย่างที่ ๓

วิรเชติ รากโทสโมหฺรชฺวิรฺหิตฺ. (อ. อฎ. ๒/๑๖๑)

บทว่า วิรเช คือ ปราศจากมลทินคือราคะ โทสะ โมหะ

ในที่นี้บทว่า วิรเช ท่านขยายว่า รากโทสโมหฺรชฺวิรฺหิตฺ โดยใช้
วิรฺหิต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุพบทพหุพพีหิสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “นตฺถิ รชํ เอตสฺสาติ วิรฺโช.” (วิ + รช)

ตัวอย่างที่ ๔

อนุตฺตรนฺติ อุตฺตรวิริหิตํ สพฺพเสฏฺฐิ. (วิ. อฎ. ๑/๑๓๓, ม. อฎ. ๑/๖๐)

บทว่า อนุตฺตรํ คือ อันปราศจากกรรมอันยอดเยี่ยมกว่า
ตนคืออันประเสริฐกว่ากรรมทั้งปวง

ในที่นี้บทว่า อนุตฺตรํ ท่านขยายว่า อุตฺตรวิริหิตํ โดยใช้ วิริหิต
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นนินิบาตบุพพบทพหุพีหิสมาส โดย
วิเคราะห์ว่า “นตฺถิ อุตฺตรํ เอตฺตสฺสชาติ อนุตฺตรรา, สมฺมาสมฺโพธิ.” (น +
อุตฺตร)

นตฺถิ อุตฺตรํ อตฺตโน อุตฺตริตฺตรํ อสฺสชาติ อนุตฺตรํ. (ปา. นวคณฺธิ. ๒/
๑๔๓)

๔.๖ ลักษณะบทตั้งที่เป็นสหบุพพบทพหุพีหิสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
สมฺปตฺติ / สมายอค ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น สห-
บุพพบทพหุพีหิสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

อตฺถสมฺปตฺติยา สาทถฺถิ, พุณฺณชนสมฺปตฺติยา สพุณฺณชนํ.
(วิ. อฎ. ๑/๑๒๐, วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๓)

ชื่อว่า สาตถะ เพราะความบริบูรณ์ด้วยเนื้อความ, ชื่อว่า
สพฺยญฺชนะ เพราะบริบูรณ์ด้วยพยัญชนะ

ในที่นี้บทว่า สาตถฺ (เป็นไปกับด้วยเนื้อความ), สพฺยญฺชนฺ (เป็นไป
กับด้วยพยัญชนะ) ท่านขยายว่า อตฺถสมฺปตฺติยา, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา
โดยใช้ สมฺปตฺติ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสหบุพพบทพหุพหีสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “สห อตฺถเน โย วตฺตตฺติติ สาตฺถโธ.” (สห + อตฺถ)
“สห พฺยญฺชนเน โย วตฺตตฺติติ สพฺยญฺชนโน, ฐมฺโม.” (สห + พฺยญฺชน)

อธิบาย

บทขยาย คือ อตฺถสมฺปตฺติยา, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา ประกอบด้วย
สมฺปตฺติ ศัพท์ (ความบริบูรณ์) จึงสามารถแสดงอรรถของ สห ศัพท์
ในสาตถฺ และ สพฺยญฺชน ด้วยเหตุว่า สมฺปตฺติ ศัพท์มีเนื้อความคล้าย
คลึงกับ สห ศัพท์ที่แสดงอรรถพร้อมกัน

ตัวอย่างที่ ๒

อตฺถปทสมายอกโต สาตฺถฺ. (วิ. อฎ. ๑/๑๒๐, วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๓)

ชื่อว่าสาตถะ เพราะประกอบด้วยอรรถบท

ในที่นี้บทว่า สาตถฺ ท่านขยายว่า อตฺถปทสมายอกโต โดยใช้
สมายอก ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสหบุพพบทพหุพหีสมาส
โดยวิเคราะห์ว่า “สห อตฺถเน โย วตฺตตฺติติ สาตฺถโธ, ฐมฺโม.” (สห + อตฺถ)

๔.๗ ลักษณะบทตั้งที่เป็นพหูพหีสมาสหรืออัพยयीภาวสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาส หรือ
อัพยयीภาวสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สพฺเพปิ เต วุฑฺฒิสงฺขาตสฺส อยสฺส อภาวโต อปายาติ
วุจฺจนฺติ. (ที. อฎ. ๒/๙๔)

สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นแม้ทั้งปวงท่านเรียกว่า อปายะ เพราะ
ความไม่มีความเจริญคือความรุ่งเรือง

ในที่นี้บทว่า อปาโย ท่านขยายว่า สพฺเพปิ เต ฯลฯ โดยใช้
อภาว ศัพท์ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นพหูพหีสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“นตฺถิ เอตฺถ อโยติ อปายา.” (อป + อย)

ตัวอย่างที่ ๒

ทรถานํ อภาโว นิตฺุทรถํ. (รूप. ๓๓๖)

ความไม่มีแห่งความเร่าร้อนทั้งหลาย ชื่อว่า นิตฺุทรถะ

ในที่นี้บทว่า นิตฺุทรถํ ท่านขยายว่า ทรถานํ อภาโว โดยใช้
อภาว ศัพท์ ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัพยयीภาวสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“ทรถานํ อภาโว นิตฺุทรถํ.” (นิ + ทรถ)

หมายเหตุ

ในฐานะที่อรรถของอัพยยศัพท์เป็นประธาน บทสำเร็จเป็นอัพยย
ภาวสมาส ส่วนในฐานะที่อรรถของอัญญบทเป็นประธานบท สำเร็จเป็น
พหุพพีหิสมาส เช่น ใน นิตุทรถ บท ความไม่มี (อรรถภาวะ) เป็นประธาน
ในบทนี้ ส่วนความเร่าร้อนเป็นศัพท์ขยาย โดยขยายว่าเป็นความไม่มีแห่ง
ความเร่าร้อน ไม่ใช่ความไม่มีแห่งทรัพย์ ฯลฯ ดังนั้นบทดังกล่าวจึงเป็น
อัพยยภาวสมาส ส่วน อปาย บทเป็นพหุพพีหิสมาส เพราะอรรถของ
อัญญบทคือสัตว์เป็นประธานในที่นี้ ด้วยเหตุที่ไม่กล่าวอรรถของ อย ศัพท์
(ความเจริญ) หรือ อป ศัพท์ (ความไม่มี)

ปุพฺพปทตฺถปฺปชานโน หิ อพฺยयीภาโว. (รูป. ๓๓๐)

อณฺเฏปทตฺถปฺปชานโน หิ พหุพฺพีหิ. (รูป. ๓๕๒)

๕. ทวันทสมาส

๕.๑. ความหมายทวันทสมาส

หมายถึง สมาสที่มีบททั้งสองมีเนื้อความแตกต่างกัน โดยมีเนื้อความเฉพาะตัว ไม่เหมือนกัมมชารยสมาสและทิกุสมาสที่มีบทหน้า เป็นวิเสสนะของบทหลัง นอกจากนั้น ยังเป็นสมาสที่มีเนื้อความทั้งสองประการเป็นประธาน ไม่เหมือนตัมปปุริสสมาสที่มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน หรือพหุพหีสมาสที่มีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน เช่น สมณพราหมณา ศัพท์ กล่าวถึง สมณะและพราหมณ์ทั้งสองคน ดังนั้น ประโยคว่า สมณพราหมณา คจฺจนฺติ จึงหมายถึงสมณะและพราหมณ์ทั้งสองคนเดินทางอยู่ ประโยคว่า สมณพราหมเณ ปสฺสติ หมายถึงเห็นสมณะและพราหมณ์ทั้งสองคนในขณะเดียวกัน ส่วนลิงค์และพจน์ในทวันทสมาส พึงทราบว่าเป็น คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทหลังในอสมอาหาร (อิติรียค) ทวันทสมาส หรือเป็นนปุงสกลิงค์, เอกพจน์อย่างเดียวในสมอาหารทวันทสมาส

เทว เทว ปทานิ ทวนฺทา' ทวนฺทฏฺฐา วา ทวนฺทา. ทวนฺทสทิสตุตา
 อัย สมาสปิ อนฺวตฺถสณฺณาย ทวนฺโทติ วุจฺจติ. อุภยปทตฺถปฺปชาโน हि
 ทวนฺโท. (รูป. ๓๕๗)

ตถา ทวนฺเท ปาณิ ตูริย โยคฺค เสนงฺค ชุทฺทชนฺตฺก วิวิธ วิรุทฺช
 วิสภาคตฺถาทินฺนจ. (กส. ๓๒๒)

วิภาสา รุกฺข ตินฺ ปสฺสุ ธน ธณฺณ ชนปทาที่นฺนจ. (กส. ๓๒๓)

๕.๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวันทสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายมีวิภัตติเดียวกัน และมี จ สองศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นทวันทสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

สมณพurahมณาติ สมโน จ พurahมโน จ. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สมณพurahมณา ได้แก่ สมณะและพurahมณ

ในที่นี้บทว่า สมณพurahมณา ท่านขยายว่า สมโน จ พurahมโน จ โดยใช้บทที่มีวิภัตติเดียวกัน และ จ สองศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นทวันทสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “สมโน จ พurahมโน จ สมณพurahมณา.” (สมณ + พurahมณ)

อธิบาย

ในบทขยายว่า “สมโน จ พurahมโน จ” สมณ ศัพท์และพurahมณ ศัพท์มีวิภัตติเดียวกัน และประกอบด้วย จ สองศัพท์ในรูปวิเคราะห์จึงสามารถแสดงความเป็นทวันทสมาสได้ ด้วยเหตุว่า ทวันทสมาส เป็นสมาสที่มีบททั้งสองมีอรรถเฉพาะตัว

๕.๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นโลปสมาส

๑. ถ้าบทตั้งเป็นสมาส ส่วนบทขยายเพิ่มศัพท์ในเบื้องต้น /ท่ามกลางที่สุด แสดงว่าบทตั้งเป็นอาทิลोป

สมาส(สมาสลบบทหน้า) มัชฌิมโลปสมาส (สมาส
 ลบบทกลาง) อันตโลปสมาส (สมาสลบที่สุด)

คันถรจนอาจารย์มักขยายบทตั้งที่มีรูปศัพท์ที่ไม่บริบูรณ์โดยการเพิ่ม
 ศัพท์อื่นในเบื้องต้นบ้าง ท่ามกลางบ้าง ที่สุดบ้าง เพื่อแสดงถึงการลบ
 ศัพท์เหล่านั้นก่อนสำเร็จรูปเป็นสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ทตฺโตติ เทวทตฺโต. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า ทตฺโต คือ ผู้อันเทวดาประทานให้

ในที่นี้บทว่า ทตฺโต ท่านขยายว่า เทวทตฺโต โดยใช้ เทว ศัพท์
 เพิ่มเข้ามาในเบื้องต้น เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอาทิลोปสมาส โดยวิเคราะห์ว่า
 “เทเวณ ทตฺโต ทตฺโต.” (เทว + ทตฺต)

ทตฺโตติ อาทิลोโป เทวสทฺทสฺส โลปตฺตา. (เกท. ที. ๒๕๑)

ตัวอย่างที่ ๒

ปณฺีตโกชนานีติ ปณฺีตสฺสฏฺฏจานี โภชนานี. (สารตฺถ. ฎี. ๓/๔๒๐)

ในที่นี้บทว่า ปณฺีตโกชนานี ท่านขยายว่า ปณฺีตสฺสฏฺฏจานี โภชนานี
 โดยใช้ สฺสฏฺฏจ ศัพท์เพิ่มเข้ามา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นมัชฌิมโลปสมาส
 โดยวิเคราะห์ว่า “ปณฺีตสฺสฏฺฏจานี โภชนานี ปณฺีตโกชนานี.” (ปณฺีต +
 สฺสฏฺฏจ + โภชน)

ตัวอย่างที่ ๓

อสุสรโถติ อสุเสหิ ยุตุโต รโถ. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า อสุสรโถ คือ รถเทียมแล้วด้วยม้า

ในที่นี้บทว่า อสุสรโถ ท่านขยายว่า อสุเสหิ ยุตุโต รโถ โดยใช้ ยุตุต ศัพท์เพิ่มเข้ามาในท่ามกลาง เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นมัชฌิมโลปสมาส โดยวิเคราะห์ว่า “อสุเสหิ ยุตุโต รโถ อสุสรโถ.” (อสุส + ยุตุต + รถ)

อสุเสหิ ยุตุโต รโถ อสุสรโถ. มชฺฌิม โลโป. (เภท. ที่. ๒๕๑)

ตัวอย่างที่ ๔

รูปหฺติ รูปภโว. (อภิ. อฏ. ๒/๑)

บทว่า รูป คือ รูปภพ

ในที่นี้บทว่า รูป ท่านขยายว่า รูปภโว โดยใช้ ภว ศัพท์เพิ่มเข้ามาเพื่อแสดงบทตั้งเป็นอันตโลปสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “รูปสฺส ภโว รูป.” (รูป + ภว)

รูปสฺส ภโว รูป อุตฺตรปทโลโป. (เภท. ที่. ๒๕๑)

อาทิมชฺฌตฺตรานมุปี   ปทานํ โลปโต ติธา

ทตฺโต อสุสรโถ รูป -   มิจฺจาติ จ ยถากุม.

(เภท. ศาถา ๒๕๐ - ๑๓๓)

๕.๔ ลักษณะบทตั้งที่เป็นทวิบทสมาสที่ต้องเข้าสมาส
กับศัพท์หน้าเป็นกัมมธารยสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

ปวรา จ เต สุราสุรครุทมนุชภูชคคณฺฐพฺพา เจติ ปวร-
สุราสุรครุทมนุชภูชคคณฺฐพฺพา. (กส. ๓๐๘)

ผู้ประเสริฐทั้งหลายด้วย ผู้ประเสริฐทั้งหลาย เหล่านั้น เป็น
เทวดา อสูร ครุฑ พระราชา นาค และคนธรรพ์ ด้วย
เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปวรา.... คณฺฐพฺพา

ในที่นี้ศัพท์หลังอันเป็นทวิบทสมาส คือ สุราสุร....คณฺฐพฺพา เข้า
สมาสกับศัพท์หน้าคือ ปวร ศัพท์เป็นกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า “ปวรา
จ เต สุราสุรครุทมนุชภูชคคณฺฐพฺพา เจติ ปวรสุราสุรครุทมนุชภูชค-
คณฺฐพฺพา.” (ปวร + สุราสุร....คณฺฐพฺพา)

ในรูปวิเคราะห์กัมมธารยสมาส ควรประกอบด้วย จ สองศัพท์และ
ต ศัพท์ เพื่อให้เนื้อความสมบูรณ์ จ สองศัพท์แสดงความแตกต่าง
ของเนื้อความเฉพาะตน (สกัตถะ) แห่งบทสมาสทั้งสองบท ส่วน ต ศัพท์
แสดงความเหมือนกันของเนื้อความทััพพะ (ตัว, องค์ธรรม) โดยระบุถึง
ความเป็นสิ่งเดียวของบททั้งสองซึ่งแม้มีอรรถเฉพาะแตกต่างกันก็ตาม เช่น
ในรูปวิเคราะห์ว่า “มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส.” มหนฺต ศัพท์
กล่าวอรรถคือคุณอันประเสริฐ ปุริส ศัพท์ กล่าวอรรถคือบุรุษ ส่วน จ
สองศัพท์ ในรูปวิเคราะห์แสดงอรรถเฉพาะของศัพท์เหล่านั้น แต่เมื่อสำเร็จ
รูปเป็นบทสมาสคือ มหาปุริโส หมายถึง บุรุษอันเป็นเนื้อความทััพพะเพียง

สิ่งเดียวที่ ต ศัพท์กล่าวถึง ไม่หมายถึงคุณอันประเสริฐเพราะคุณดังกล่าว เป็นเพียงเครื่องขยาย (วิเสสนะ) เท่านั้น

จ, ตสทฺเทหิ จ สทฺธี ปริปุณฺณํ กตฺวา ทสฺเสตุํ ยุชฺชติ. (นिरุตฺติ. ๓๔๖) ฉ.

เอตถ จ ทฺวีหิ จสทฺเทหิ ทฺวินฺนํ ปทานํ สกตฺถนानตํ ทีเปติ. ตํสทฺเทเน สกตฺถนानตฺเตปี สกตฺถานํ อธิกรณญฺตสฺส ทพฺพตฺถสฺส เอกตฺตํ ทสฺเสติ. (นिरุตฺติ. ๓๔๖) ฉ.

อนึ่ง ต ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ดังกล่าว กล่าวเนื่อความของบทหน้า จึงต้องมีลิงค์และพจน์ตามบทหน้าอย่างแน่นอน เช่น

“วินโย จ โส ปิฎกญฺจาติ วินยปิฎกํ.” (วิ. อฎ. ๑/๒๐, ที. อฎ. ๑/๑๘, อภ. อฎ. ๗/๒๒)

“พระวินัยด้วย พระวินัยนั้น เป็นปิฎกด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า วินัยปิฎก”

“อวิชฺชา จ สฺวา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย.” (อภ. อฎ. ๒/๑๔๕, วิสุทฺติ. ๓/๑๔๔)

“อวิชชาด้วย อวิชชานั้น เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า อวิชชาปัจจัยะ”

วิสทิสฺสลิํค, วจฺนาปี สทฺทา เอกตฺถา โหนฺติ. วินโย จ โส ปฺริยตฺติ จาติ วินยปฺริยตฺติ. วินโย จ โส ปิฎกญฺจาติ วินยปิฎกํ. อวิชฺชา จ สฺวา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย. อวิชฺชา จ สฺวา นีวรณญฺจาติ อวิชฺชานีวรณํ. เหวํ อิตฺถิรตฺนํ. สีสฺมจ ตํ คฺุณฺ จาติ สีสฺมคฺุณฺ. สีสฺมจ ตํ ปตฺติญฺจา จาติ สีสฺมปตฺติญฺจา อิจฺจาที. (นिरุตฺติ. ๓๔๖) ฉ.

๕.๕ ถ้าศัพท์หน้าเป็นทวันทสมาส ต้องเข้าสมาสกับ ศัพท์หลังเป็นกัมมธารยสมาสหรือตัมปปริสสมาส

ตัวอย่างที่ ๑

กรุณา จ เทสณา จ วิปัสสนา จ กรุณาเทสณาวิปัสสนา.
(ทวันทะ) กรุณาเทสณาวิปัสสนาเยว ฌาณานิ กรุณาเทสณา-
วิปัสสนาฌาณานิ. (กัมมธารยะ)

กรุณา เทสณา และวิปัสสนา ชื่อว่า กรุณาเทสณา วิปัสสนา
กรุณาเทสณาและวิปัสสนาทั้งหลายนั้นเกี่ยว เป็นญาณ ชื่อว่า
กรุณาเทสณาวิปัสสนาญาณ

ในที่นี้ศัพท์หน้าอันเป็นทวันทสมาสคือ กรุณาเทสณาวิปัสสนา
เข้าสมาสกับศัพท์หลังคือ ฌาณ ศัพท์เป็นกัมมธารยสมาสโดยวิเคราะห์ว่า
“กรุณาเทสณาวิปัสสนาเยว ฌาณานิ กรุณาเทสณาวิปัสสนาฌาณานิ.”
(กรุณาเทสณาวิปัสสนา+ฌาณ)

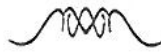
ตัวอย่างที่ ๒

เวทนา จ ฌาณํ จ สงฺขารโ จ เวทนาฌาณสงฺขารธา.
(ทวันทะ) เวทนาฌาณสงฺขารานํ เภโท เวทนาฌาณ-
สงฺขารเภโท. (ตัมปปริสสะ)

ในที่นี้ศัพท์หน้าอันเป็นทวันทสมาสคือ เวทนาฌาณสงฺขารธา
เข้าสมาสกับศัพท์หลังคือ เภท ศัพท์เป็นตัมปปริสสมาส โดยวิเคราะห์ว่า
“เวทนาฌาณสงฺขารานํ เภโท เวทนาฌาณสงฺขารเภโท.” (เวทนาฌาณ-
สงฺขาร+เภท)

ศัพท์ปริเฉท

๑. อัสนัตถิตัทธิ

ลักษณะบทตั้งที่เป็นอัสนัตถิตัทธิ

๑. ถ้าบทตั้งเป็นศัพท์ ส่วนบทขยายประกอบด้วย ศัพท์เหล่านี้คือ สมนุหาคต, ยุตต, อุเปต, โยค, ปริปุณฺณ, สมปุณฺณ, สมงฺคี แสดงว่าบทตั้งเป็น อัสนัตถิตัทธิ

ตัวอย่างที่ ๑

เมธาวิณีติ เมธาย สมนุหาคตา. (วิ.อฎ. ๒/๔๓)

บทว่า เมธาวิณี คือ ผู้ประกอบด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า เมธาวิณี (หญิงผู้มีปัญญา) ท่านขยายว่า เมธาย สมนุหาคตา โดยใช้ สมนุหาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อัสนัตถิตัทธิ โดยวิเคราะห์ว่า “เมธา อสุสา อตถิติ เมธาวิณี, กุมาริกา.” (เมธา+วิ+อินี)

อธิบาย ในฐานะที่ขยายบทตั้งอันเป็นตัทธิตด้วย สมนุหาคต ศัพท์
 ๗๗ เป็นการแสดงความเป็นอัสสัถิตตัทธิตของบทตั้ง ด้วยเหตุว่า สมนุหาคต
 ศัพท์ ๗๗ กล่าวถึงบุคคล (ผู้ประกอบด้วยปัญญา) เหมือน อัสสัถิต-
 ตัทธิตคือ เมธาวิณี อันกล่าวถึงบุคคลผู้มีปัญญา

ตัวอย่างที่ ๒

มหติยา เสนาย สมนุหาคตตุดา เสนิโย. (วิ.อฎ. ๒/๔๓)

ชื่อว่าเสนียะ เพราะประกอบด้วยเสนาเป็นอันมาก

ในที่นี้บทว่า เสนิโย (ผู้มีเสนามาก) ท่านขยายว่า มหติยา เสนาย
 สมนุหาคตตุดา โดยใช้ สมนุหาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
 อัสสัถิตตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “เสนา อสฺส อตฺถิติ เสนิโย, ราชา.”
 (เสนา+อีย)

ตัวอย่างที่ ๓

ปกฺขี สกฺโณติ ปกฺขยฺตุโต สกฺโณ. (ที.อฎ. ๑/๑๘๗, ส.อฎ. ๒/๑๔๓)

ปาฐะว่า ปกฺขี สกฺโณ ได้แก่ นกที่ประกอบด้วยปีก

ในที่นี้บทว่า ปกฺขี (มีปีก) ท่านขยายว่า ปกฺขยฺตุโต สกฺโณ โดยใช้
 ยฺตุต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า
 “ปกฺโข อสฺส อตฺถิติ ปกฺขี.” (ปกฺข+อึ)

ตัวอย่างที่ ๔

ปฏิภาณวาติ ปฏิภาณปฏิสมุททาย อุเปโต. (จุพน.อฎ. ๙๒)

บทว่า ปฏิภาณวา คือ ผู้ประกอบด้วยปฏิภาณ ปฏิสมุททา

ในที่นี้บทว่า ปฏิภาณวา (ผู้มีปฏิภาณ) ท่านขยายว่า ปฏิภาณปฏิสมุททาย อุเปโต โดยใช้ อุเปต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง เป็นอัสสํถิตัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “ปฏิภาณํ อสฺส อตุถิติ ปฏิภาณวา, สมพุทฺโธ.” (ปฏิภาณ+วนฺตฺ)

ตัวอย่างที่ ๕

สติมาติ สติยา อุเปโต. (ม.อฎ. ๑/๑๖๐)

บทว่า สติมา คือ ผู้ประกอบด้วยสติ

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติยา อุเปโต โดยใช้ อุเปต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสํถิตัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “สติ อสฺส อตุถิติ สติมา.” (สติ+มนฺตฺ)

ตัวอย่างที่ ๖

ชโยคา ฐชินี. (ชาน.ฎี. ๓๘๑)

ชื่อว่า ฐชินี เพราะประกอบด้วยชง

ในที่นี้บทว่า ฐชินี (มีชง) ท่านขยายว่า ชโยคา โดยใช้ โยค ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสํถิตัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “ชโย อสฺสา อตุถิติ ฐชินี.” (ชช+ณ+อนิ)

ตัวอย่างที่ ๗

สณฺณีติ สณฺณาสมฺงคฺติ. (ม.อฏฺ. ๔/๑๑)

บทว่า สณฺณี คือ ผู้ประกอบด้วยสัญญา

ในที่นี้บทว่า สณฺณี (ผู้มีสัญญา) ท่านขยายว่า สณฺณาสมฺงคฺติ โดยใช่ สมฺงคฺติ ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “สณฺณา เอตสฺส อตฺถีติ สณฺณี.” (สณฺณา+อึ)

สณฺณา เอตสฺส อตฺถีติ สณฺณีติ อาห “สณฺณาสมฺงคฺติ” ติ. (ม.ฎฺ. ๓/๒๑๙)

๒. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิตส่วนบทขยายเป็นกัตตุสาธนะ แสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

สติมาติ สติการโก. (สัง. ปรับปรุง)

บทว่า สติมา คือ บุคคลผู้กระทำ (ตั้ง) สติ

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติการโก โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์ คือ การโก ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตตัทธิต โดยวิเคราะห์ว่า “สติ อสฺส อตฺถีติ สติมา.” (สติ+มนฺตุ)

อธิบาย

กัตตุสาธนศัพท์ คือ สติการโก (กโรตีติ การโก...สติยา การโก สติการโก.) ขยายตัทธิตคือ สติมา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อัสสัถิตตัทธิต

ด้วยเหตุว่ากัตตุสาธนศัพท์ดังกล่าว เป็นศัพท์ที่กล่าวถึงบุคคลผู้กระทำสติ (ตั้งสติ) เหมือนศัพท์คือ สติมา ที่ประกอบด้วย มนุ ตู ปัจจัยอันแสดงถึง บุคคลผู้มีสติ

ตัวอย่างที่ ๒

ชุตติกาติ สจา. (วิ.อฎ. ๒/๓๖)

บทว่า ชุตติกา คือ หยิงผู้นอโง

ในที่นี้บทว่า ชุตติกา (หยิงโง) ท่านขยายว่า สจา โดยใช้ กัตตุสาธนศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัดถิตัทธิโดยวิเคราะห์ว่า “ชุตติ อิมาส อตถิติ ชุตติกา, อิตถิโย.” (ชุตต+อิก)

ตัวอย่างที่ ๓

เถโรติ ธิโร. (ที.อฎ. ๓/๙๙)

บทว่า เถโร คือ ผู้มั่นคง

ในที่นี้บทว่า เถโร (ผู้มีคุณอันหนักแน่น) ท่านขยายว่า ธิรา โดยใช้กัตตุสาธนศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัดถิตัทธิ โดย วิเคราะห์ว่า “ธิรา อสฺส อตถิติ เถโร.” (ธิร+ณ)

ธิรา วุจฺจนฺติ ทพฺหิภฺวตา สีลาทิกุณา. เต เอตสฺส สนฺตฺติติ เถโร.
(มณิมณฺชฺ. ๑/๑๑) ฉ.

ธิรฺนฺติ ทพฺหิ ภวฺนฺตฺติ ธิรา,....สีลกฺขนฺธาทิกุณา. เต เอเตสฺมตฺถิติ
เถรา, มหากสฺสปาทโย. (กฺขฺชา. โย. มหาฎิ. ๑/๑๖)

๓. ถ้าบทตั้งเป็นศัพท์ิต ส่วนบทขยายเป็นพหูพหิ-
สมาส แสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิ

ตัวอย่างที่ ๑

อุปฐมจิตสติดาย สติมา. (อภิ.อฎ. ๑/๒๒๘, มหานิ.อฎ. ๑๓๘)

ชื่อว่า สติมา เพราะความเป็นผู้มีสติดำรงมั่น

ในที่นี้บทว่า สติมา (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า อุปฐมจิตสติดาย โดยใช้พหูพหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิ โดยวิเคราะห์ว่า “สติ อสฺส อตุถิตติ สติมา.” (สติ+มนตุ)

อธิบาย

พหูพหิสมาส คือ อุปฐมจิตสติ (อุปฐมจิตตา สติ ยสฺส โส อุปฐมจิตสติ) ขยายศัพท์ิต คือ สติมา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัทธิ ด้วยเหตุว่าพหูพหิสมาสดังกล่าว กล่าวถึงบุคคลผู้มีสติดำรงมั่นเหมือนศัพท์ิต คือ สติมา ที่ประกอบด้วย มนตุ ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้มีสติ

ตัวอย่างที่ ๒

ฉินฺนิกาติ ฉินฺนโอดตปฺปา. (วิ.อฎ. ๒/๓๕)

บทว่า ฉินฺนิกา คือ ผู้ขาดโอดตปฺปะ

ในที่นี้บทว่า ฉินฺนิกา (ผู้ขาดโอดตปฺปะ) ท่านขยายว่า ฉินฺนโอดตปฺปา โดยใช้พหูพหิสมาสขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น อัสสัถิตัทธิ โดยวิเคราะห์ว่า “ฉินฺนํ อิมาสฺ อตุถิตติ ฉินฺนิกา, อิตฺถิโย.” (ฉินฺน+อิก)

ตัวอย่างที่ ๓

วิฆาตวาติ สวิฆาโต สทุกุโข. (ม.อฎ. ๓/๑๙๖)

บทว่า วิฆาตวา ได้แก่ ผู้เป็นไปกับด้วยความทุกข์

ในที่นี้บทว่า วิฆาตวา (ผู้มีทุกข์) ท่านขยายว่า สวิฆาโต สทุกุโข โดยใช้พหูพจน์วิเศษณ์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอัสสัถิตัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “วิฆาโต อสฺส อตถิติ วิฆาตวา, ปุณฺณชฺชโน.” (วิฆาต+วนฺตฺ)

สวิฆาต ศัพท์ขยาย วิฆาตวา ส่วน สทุกุข ศัพท์ ขยาย วิฆาต ศัพท์ใน สวิฆาต ว่ากล่าวอรรถความทุกข์ เพราะในการพรรณนาบทในภาษาบาลี/สันสกฤตนั้น บทหลังเป็นคำแปลบทหน้าโดยแสดงเนื้อความของบทหน้า ดังที่พระอานันทเถระกล่าวไว้ในมูลฎี. ๑/๓๔ ว่า “ปริมฺสฺส ปริมฺสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวจนฺ” บทหลังๆ กล่าวอรรถของบทหน้าๆ

๒. ภาวตัทธิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวตัทธิต

๑. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายเป็นภาวสาธน/
อาการ/ภาวศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

สมํ สมนฺโตโต วา ปกาเรหิ ชานนํ สมฺปชฌณํ. (มุลฎี. ๑/๑๑๓)
ความรู้โดยประการต่างๆ โดยสม่าเสมอหรือโดยรอบ (ต่อเนื่อง)
ชื่อว่า สัมปชฌณะ

ในที่นี้บทว่า สมฺปชฌณํ ท่านขยายว่า ชานนํ โดยใช้ภาวสาธนศัพท์
คือ ชานนํ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า
“สมฺปชานาตีติ สมฺปชานโน. สมฺปชานสฺส ภาโว สมฺปชฌณํ.” (สมฺปชาน+
ณฺย)

อธิบาย

ภาวสาธนศัพท์ คือ ชานนํ (ภายใต้ ชานนํ) ขยายตัทธิต คือ
สมฺปชฌณํ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต ด้วยเหตุว่าภาวสาธนศัพท์ดัง
กล่าว กล่าวถึงอาการ (กิริยา) ความรู้เหมือนภาวตัทธิต คือ สมฺปชฌณํ
ที่ประกอบด้วย ณฺย ปัจจัยอันแสดงถึงอาการความรู้

หมายเหตุ

ในรูปวิเคราะห์ที่แสดงไว้ นั้น บทว่า สมํ, สมฺนโต เป็นบทขยาย
 อรรถของ สํ อุปสัคใน สมฺปชฌณฺ บท ว่า ศัพท์แสดงว่า มีอรรถได้สอง
 ประการดังกล่าว ส่วนบทว่า ปกาเรหิ แสดงอรรถประการ (ประการต่าง ๆ)
 ของ ป อุปสัคใน สมฺปชฌณฺ ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๒

มตฺตกาโร มตฺตยา ปมาเณน กรณฺ. (วิ.อฎ. ๓/๔๔๗)

บทว่า มตฺตกาโร ได้แก่ การกระทำโดยประมาธ

ในที่นี้บทว่า มตฺตกาโร ท่านขยายว่า มตฺตยา ปมาเณน กรณฺ
 โดยใช้ภาวสาธนศัพท์คือ กรณฺ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวศัพท์
 โดยวิเคราะห์ว่า “มตฺตกาโร ภาโว มตฺตกาโร.” (มตฺตกาโร+ตา)

ตัวอย่างที่ ๓

สรณกาโร สรณตา. (อภิ.อฎ. ๑/๑๙๗)

อาการคือการระลึกถึง ชื่อว่า สรณตา

ในที่นี้บทว่า สรณตา (การระลึกถึง) ท่านขยายว่า สรณกาโร
 โดยใช้ อาการ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวศัพท์ โดย
 วิเคราะห์ว่า “สรณสุส ภาโว สรณตา.” (สรณ+ตา)

อธิบาย

สรณ ศัพท์ที่ประกอบด้วย อาการ ศัพท์ ขยายศัพท์คือ สรณตา

เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต ด้วยเหตุว่า อาการ ศัพท์ กล่าวอรรถ คืออาการอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) ที่เป็นอรรถของภาว ตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๕

ทุสฺสิตตฺตุนฺติ ทุสฺสิตภาโว. (อภิ.อฎ. ๑/๓๑๕)

บทว่า ทุสฺสิตตฺตํ ความว่า ความประทุษร้าย

ในที่นี้บทว่า ทุสฺสิตตฺตํ ท่านขยายว่า ทุสฺสิตภาโว โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “ทุสฺสิตตฺตํ ทุสฺสิตตฺตํ.” (ทุสฺสิต+ตฺต)

อธิบาย

ทุสฺสิต ศัพท์ที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์ ขยายตัทธิตคือ ทุสฺสิตตฺตํ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิต ด้วยเหตุว่า ภาว ศัพท์กล่าวอรรถคือ กิริยาอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) ที่เป็นอรรถของภาวตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๖

สามณฺณนฺติ สามณฺณาโว. (วิ.อฎ. ๑/๓๑๙)

บทว่า สามณฺณํ คือ ความเป็นสมณะ

ในที่นี้บทว่า สามณฺณํ ท่านขยายว่า สามณฺณาโว โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “สามณฺณนฺติ สามณฺณาโว สามณฺณํ.” (สามณฺ+ณฺย)

๓. อุปมาตัทธิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปมาตัทธิต

๑. ถ้าบทตั้งเป็นตัทธิต ส่วนบทขยายประกอบด้วย
บทเหล่านี้ คือ สทิส,สม,วีย,อิว,สริกฺข แสดง
ว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิต

ตัวอย่างที่ ๑

โอฆสทิสตาย โอฆา. (วิภาวินี. ๒๑๙) ฉ.

ชื่อว่า โอฆะ เพราะเป็นประดุกห้วงน้ำ

ในที่นี้บทว่า โอฆา (ประดุกห้วงน้ำ) ท่านขยายว่า โอฆสทิสตาย
โดยใช้ สทิส ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาตัทธิต โดย
วิเคราะห์ว่า “โอฆา วียาติ โอฆา.” (โอฆ+ณ)

อธิบาย

อุปมาศัพท์คือ โอฆสทิสตา ขยายตัทธิตคือ โอฆา เพื่อแสดงว่าบท
ตั้งเป็นอุปมาตัทธิต ด้วยเหตุว่าศัพท์ที่ประกอบด้วยอุปมา เช่น สทิส ฯลฯ
ดังกล่าว เป็นศัพท์ที่แสดงการลง ณ ปัจจัยในอรรถอุปมา จึงสามารถแสดง
ความเป็นอุปมาตัทธิตของบทตั้งได้

โอฆสทิสตายาติ เอเตน “โอฆา วีย โอฆา”ติ อุปมานตุถิ ทสฺเสติ.
(มณิมณฺชฺ. ๒/๒๓๓)ฉ.

ตัวอย่างที่ ๒

วิตุตตี วิตุตฺ, ฐนสฺเสตฺ นามํ. อยํ ปน.... วิตุตฺตีสริกฺขตฺตาย วิตุตฺติ.
(อภิ.อฎ. ๑/๑๙๔)

บทว่า วิตุตฺติ คือศัพท์ ซึ่งว่า วิตุตฺติ นี้เป็นชื่อของ ศัพท์ ส่วนว่า
สฺตฺธา ซึ่งว่า วิตุตฺติ เพราะเป็น ประจําศัพท์

ในที่นี้บทว่า วิตุตฺติ (ประจําศัพท์) ท่านขยายว่า สริกฺขตฺตาย
โดยใช้ สริกฺข ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาศัพท์ โดย
วิเคราะห์ว่า "วิตุตฺติ วิยาติ วิตุตฺติ." (วิตุตฺติ+ณ)

ตัวอย่างที่ ๓

ภฺวริตฺติ ปถวิสฺมาย ปญฺญาเยตฺ นามํ. (ธมฺม.อฎ. ๗/๗๓)

บทว่า ภฺวริ นั้น เป็นชื่อของปัญญาอันประจําแผ่นดิน

ในที่นี้บทว่า ภฺวริ (ประจําแผ่นดิน) ท่านขยายว่า ปถวิสฺมาย
โดยใช้ สม ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาศัพท์โดยวิเคราะห์ว่า
"ภฺวริ วิยาติ ภฺวริ." (ภฺวริ+ณ)

ตัวอย่างที่ ๔

ภฺวริ วิยาติ ภฺวริ. (อภิ.อฎ. ๑/๑๙๘)

เพียงดังแผ่นดิน เพราะเหตุนี้ ซึ่งว่า ภฺวริ

ในที่นี้บทว่า ภฺวริ (ประจําแผ่นดิน) ท่านขยายว่า ภฺวริ วิย โดยใช้
วีย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาศัพท์โดยวิเคราะห์ว่า "ภฺวริ
วียาติ ภฺวริ." (ภฺวริ+ณ)

ตัวอย่างที่ ๕

สุตฺตสภาคโต จ สุตฺตนฺติ อภฺชาตํ. (วิ.อฎ. ๑/๑๘, ที.อฎ. ๑/๑๗,
อภิ.อฎ. ๑/๒๐)

ท่านกล่าวว่า สุตร เพราะเหมือนกับเส้นด้าย

ในที่นี้พบว่า สุตฺตํ (ประดุงเส้นด้าย) ท่านขยายว่า สุตฺตสภาคโต
โดยใช้ สภาค ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปมาศัพท์โดยวิเคราะห์
ว่า “สุตฺตํ วิทยาติ สุตฺตํ.” (สุตฺต+ณ)

๔. สัญชาติสสัตถัตถิต

ลักษณะบทตั้งที่เป็นสัญชาติสสัตถัตถิต

๑. ถ่าบตตั้งเป็นตัตถิต ส่วนบทขยายประกอบด้วย คัพท์เหล่านี้ คือ สมณุนาคต, สมฺปนฺน, ปริปุณฺณ, สมฺปุณฺณ, สมงฺคี, สญฺชาต, สมปฺปิต แสดงว่าบทตั้งเป็นสัญชาติสสัตถัตถิต

ตัวอย่างที่ ๑

ปณฺหิตาติ ปณฺหิจฺเจน สมณุนาคตา. (วิ.อฏฺ. ๒/๔๓, วิ.อฏฺ. ๓/๑๖, ที.อฏฺ. ๑/๑๐๘)

บทว่า ปณฺหิตา ความว่า ผู้ประกอบด้วยความเป็นบัณฑิต

ในที่นี้บทว่า ปณฺหิตา ท่านขยายว่า ปณฺหิจฺเจน สมณุนาคตา โดยใช้ สมณุนาคต คัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัญชาติสสัตถัตถิต โดยวิเคราะห์ว่า “ปณฺหา สญฺชาตา อสฺสาติ ปณฺหิตา.” (ปณฺหา+อิต)

หมายเหตุ

ลง อิต ปัจจัยในอรรถสัญชาติสสัตถัตถิตด้วยสูตร “สญฺชาตํ ตารกาทิตฺตวิโต” (โมคฺ. ๔/๔๕) เช่น

“ตารกา สญฺชาตา อสฺส ตารกิตํ, คคณฺ. ปุํปุมิโต รุกฺโข. ปลฺลวิตา ลตา.” อนึ่ง ปณฺหิตต คัพท์ ยังวิเคราะห์เป็นตติยาตํปฺปริสสมาสว่า “ปณฺหา ย อิต คโต ปวตฺโตติ ปณฺหิตโต.” (ปณฺหา+อิต) หรือวิเคราะห์เป็น กัตตุ-

สาธนะว่า “ปณฺหติ ฅาณคตียา คจฺจตีติ ปณฺหิตฺโต.” (ปท+ต)

ปณฺหิตฺโตติ ปณฺหาย อิตฺโต คโต ปวตฺโตติ ปณฺหิตฺโต, อถ วา
สณฺชาตา ปณฺหา อุตฺตสาติ ปณฺหิตฺโต. ปณฺหติ ฅาณคตียา คจฺจตีติ
ปณฺหิตฺโต. (นิตฺติ. ชาติ. ๗๙)

ตัวอย่างที่ ๒

ปณฺหิตํ วต มํ สนฺตฺนฺติ...ปณฺหาสมฺปนฺนํ ปิ นาม มํ สมานํ.
(เถร.อฎ. ๑/๕๗๓)

บาทคาถาว่า ปณฺหิตํ วต มํ สนฺตํ ความว่า...ซึ่งเรา แม้เป็นผู้ถึง
พร้อมด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า ปณฺหิตํ ท่านขยายว่า ปณฺหาสมฺปนฺนํ โดยใช้ สมฺปนฺน
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัจจัตถิตโดยวิเคราะห์ “ปณฺหา
สณฺชาตา อุตฺตสาติ ปณฺหิตฺโต.” (ปณฺหา+อิต)

ตัวอย่างที่ ๓

วจฺจิตฺโตติ สณฺชาตวจฺโจ, วจฺจปีพิโตติ อธิปฺปาโย. (วิ.อฎ. ๓/๓๙๖)

บทว่า วจฺจิตฺโต ความว่า ผู้เกิด (ปวต) อจฺจาระ อธิบายว่า ผู้ถูก
อจฺจาระเบียดเบียน

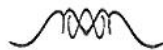
ในที่นี้บทว่า วจฺจิตฺโต ท่านขยายว่า สณฺชาตวจฺโจ โดยใช้ สณฺชาต
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัจจัตถิตโดยวิเคราะห์ว่า “วจฺจ
สณฺชาตํ อุตฺตสาติ วจฺจิตฺโต.” (วจฺจ+อิต)

ตัวอย่างที่ ๔

สุขิตนฺติ สุขสมปฺปิตํ มหทฺชนํ มหาโภคํ. (สํ.อฏฺ. ๒/๑๗๙)

บทว่า สุขิตํ ความว่า ผู้เพียบพร้อมด้วยความสุข คือ ผู้มีทรัพย์
มาก มีโภคะมาก

ในที่นี้บทว่า สุขิตํ ท่านขยายว่า สุขสมปฺปิตํ โดยใช้ สมปฺปิต
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นสัณฺษัตตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “สุข
สณฺษัตตํ เอตสฺสชาติ สุขิตํ.” (สุข+อิต)

กิตติปริจเฉท

๑. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ

๑.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย ศัพท์เหล่านี้คือ สมนุหาคต, ยุตุต, สมุปนุห, ปริปุณณ, สมปุณณ, สมงฺคิ แสดงว่า บทตั้งเป็น กัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

อุเปกฺขโกติ อุเปกฺขาย สมนุหาคโต. (วิ.อฎ. ๑/๑๔๗)

บทว่า อุเปกฺขโก คือ ผู้ประกอบด้วยอุเบกขา

ในที่นี้บทว่า อุเปกฺขโก (ผู้วางเฉย) ท่านขยายว่า อุเปกฺขาย สมนุหาคโต โดยใช้ สมนุหาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบท ตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขโก.” (อุป+อิกฺข+ณฺว)

อธิบาย

ในการขยายบทตั้งในพระบาฬีและอรรถกถา บางแห่ง พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้ขยายบทตั้งที่เป็นกิตบทด้วย สมนุหาคต ศัพท์ ฯลฯ เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่า สมนุหาคต ศัพท์

ฯลฯ สามารถกล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบ (ด้วยความวางเฉย) ฯลฯ เหมือน
กิตบทที่เป็นกัตตุสาธนะคือ อุเปกฺขโก อันกล่าวถึงบุคคลผู้วางเฉย

ตัวอย่างที่ ๒

ชฺฐตา สลฺเลขวฺตฺติโนติ ยา ปฏิปทา กิเลสฺ ชฺฐนาติ, ตาย สมฺนฺนา-
คตฺตฺตา ชฺฐตา. (วิ.อฏฺ. ๒/๑๐๗)

ปาฐะว่า ชฺฐตา สลฺเลขวฺตฺติโน ได้แก่ ปฏิปทาใด ย่อมกำจัดกิเลส
ทั้งหลาย ชื่อว่า ผู้ขจัดเกลา เพราะความถึงพร้อมด้วยปฏิปทานั้น

ในที่นี้บทว่า ชฺฐตา (ผู้ขจัดเกลา) ท่านขยายว่า ยา ปฏิปทา กิเลส
ชฺฐนาติ, ตาย สมฺนฺนาคตฺตฺตา โดยใช้ สมฺนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า
บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “กิเลส ชฺฐนาตีติ ชฺฐตา.” (ชฺฐ+ต)

ตัวอย่างที่ ๓

สโต สมฺปชาโนติ สติยา จ ฅาณฺณ จ สมฺนฺนาคโต (ที.อฏฺ. ๑/
๑๙๐)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน ความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยสติและปัญญา

ในที่นี้บทว่า สโต, สมฺปชาโน (ผู้ระลึก, ผู้รู้ทั่ว) ท่านขยายว่า
สติยา จ ฅาณฺณ จ สมฺนฺนาคโต โดยใช้ สมฺนฺนาคต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดง
ว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สรตีติ สโต, สมฺปชานาตีติ
สมฺปชาโน.” (สร+ต, สัม+ป+ฅา+นา+อ)

สรตีติ สโต, สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโนติ เอวํ ปุคฺคฺลนิตฺเตโสติ

ทสฺเสติ “สฺติยา จ ฌาเณน จ สมนฺนาคโต” ติ อิมินา (สี.นวกฺ. ๒/๑๕๗)

ตัวอย่างที่ ๔

สโตติ กายานุปสฺสนาหิสฺติยฺตุโต. (มหานิ.อฏฺ. ๓๔๖)

บทว่า สโต คือ ผู้ประกอบด้วยสติมีกายานุปสฺสนาเป็นต้น

ในที่นี้บทว่า สโต (ผู้ประกอบด้วยสติ) ท่านขยายว่า กายานุปสฺสนาหิสฺติยฺตุโต โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สรตฺติ สโต.” (สร+ต)

ตัวอย่างที่ ๕

สโต สมฺปชาโนติ....ฌาณสมฺปนฺโน. (มหานิ. อฏฺ. ๓๔๗)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ในที่นี้บทว่า สมฺปชาโน (ผู้รู้ทั่ว) ท่านขยายว่า ฌาณสมฺปนฺโน โดยใช้ สมฺปนฺน ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “สมฺปชานาตฺติ สมฺปชาโน.” (สฺ+ป+ฌา+นา+อ)

ตัวอย่างที่ ๖

โลภสมฺมจฺฉิ ปุคฺคโล ลุพฺภิตฺโต นาม. (อภิ.อฏฺ. ๑/๒๐๐)

บุคคลผู้พร้อมด้วยความโลภ ชื่อว่า ผู้โลภ

ในที่นี้บทว่า ลุพฺภิตฺโต (ผู้โลภ) ท่านขยายว่า โลภสมฺมจฺฉิ โดยใช้

สมงฺคี ศัพท์ขยายเพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ลฺพฺภทิตฺติ
ลฺพฺภทิตฺ.” (ลฺภ+ย+ต)

๑.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นพหุพพีหิ- สมาส แสดงว่า บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

อภิสมเมตาวินิตี ปฏิวิทฺฐจตุสจฺจา. (วิ.อฎ. ๒/๑๓๕)

บทว่า อภิสมเมตาวินิ คือ อุปาสิกาสผู้แทงตลอดสัจจะสี่

ในที่นี้บทว่า อภิสมเมตาวินิ (ผู้รู้ยิ่งแล้ว) ท่านขยายว่า ปฏิวิทฺฐ-
จตุสจฺจา โดยใช้พหุพพีหิสมาสขยาย เพื่อแสดงบทว่าตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า “จตุตฺตาริ สจฺจานิ อภิสมฺยิ ปฏิวิทฺฐตฺติ อภิสมเมตาวินิ,
อุปาสิกา.” (อภิ+สมฺ+ตาวี+อินิ)

อธิบาย

พหุพพีหิสมาส คือ ปฏิวิทฺฐจตุสจฺจา (ปฏิวิทฺฐ จตุสจฺจํ ยาย สา
ปฏิวิทฺฐจตุสจฺจา) ขยายกิตบทคือ อภิสมเมตาวินิ เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็น
กัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่าพหุพพีหิสมาสดังกล่าวเป็นตติยาพหุพพีหิสมาส
ที่กล่าวถึงบุคคลผู้แทงตลอดสัจจะสี่เหมือนกิตบทที่เป็นกัตตุสาธนะคือ
อภิสมเมตาวินิ ที่ประกอบด้วย ตาวี ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคลผู้รู้ยิ่ง

ตัวอย่างที่ ๒

สมิตปาปตุดา สมโณติ เวทิตพุโพ. (วิ.อฎ. ๑/๑๐๒, ที.อฎ. ๑/๒๒๑)
 ฟังทราบว่าเป็นชื่อ สมณะ เพราะยังบาปให้สงบได้

ในที่นี้บทว่า สมโณ (ผู้ยังบาปให้สงบ) ท่านขยายว่า สมิตปาปตุดา โดยใช้พหูพหิหิสมาสขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ปาปานิ สมะตีติ สมโณ.” (สม+ณ+ยุ)

ตัวอย่างที่ ๓

อริยา ปน พาหิตปาปตุดา พุราหุมนาคี วุจจนติ. (วิ.อฎ. ๑/
 ๑๐๒, ที.อฎ. ๑/๒๑๙)
 ส่วนพระอริยเจ้าทั้งหลาย ท่านเรียกว่า พุราหุมน เพราะลอบ
 บาปได้

ในที่นี้บทว่า พุราหุมนา (ผู้ลอบบาป) ท่านขยายว่า พาหิตปาปตุดา โดยใช้พหูพหิหิสมาส ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “พหุนติ ปาเป พหิ กโรนตีติ พุราหุมนา.” (พห+ยุ)

พหุนติ ปาเป พหิ กโรนตีติ หิ อริยา พุราหุมนา นิรุตฺตินเยน.
 (สี.นวฎี. ๒/๒๖๐)

หมายเหตุ

พุราหุมน ศัพท์ มาจาก พห ชาติ ยุ ปัจจัย อาเทศ พห เป็น พุราหุมน ด้วยวัณณวิการณัย (นัยการเปลี่ยนตัวอักษร) ในบรรดานิรุตตินัย ห้าประการ ดู ปา. ๖/๓/๑๐๙; รฐ. ๖๘๐; โมค.ปณจิกา. ๑/๔๗; นีติ. สุตต. ๑๓๔๓.

๑.๓ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบทส่วนบทขยาย เป็นอัสสัถิตี-
 ทัทธิตแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วิฆาโตติ วิฆาตวา. (เปต.อฏ. ๒๗๘)

บทว่า วิฆาโต ความว่า ผู้มีความเหน็ดเหนื่อย

ในที่นี้บทว่า วิฆาโต (ผู้เหน็ดเหนื่อย) ท่านขยายว่า วิฆาตวา
 โดยใช้อัสสัถิตีทัทธิตขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์
 ว่า “วิหณฺณตีติ วิฆาโต.” (วิ+หน+ณ)

อธิบาย

อัสสัถิตีทัทธิต คือ วิฆาตวา (วิฆาโต อสฺส อตุถีติ วิฆาตวา)
 ขยายกิตบทคือ วิฆาโต เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุว่า
 อัสสัถิตีทัทธิตดังกล่าว กล่าวถึงบุคคลผู้มีความเหน็ดเหนื่อยเหมือนกิตบท
 ที่เป็นกัตตุสาธนะคือ วิฆาโต ที่ประกอบด้วย ณ ปัจจัยอันแสดงถึงบุคคล
 ผู้เหน็ดเหนื่อย

ตัวอย่างที่ ๒

สโต สมฺปชาโนติ สติมา. (มหานิ. ๓๐๓)

ปาฐะว่า สโต สมฺปชาโน คือ ผู้มีสติ

ในที่นี้บทว่า สโต (ผู้มีสติ) ท่านขยายว่า สติมา โดยใช้อัสสัถิตี-
 ทัทธิต ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สรตีติ
 สโต.” (สร+ต)

๑.๕ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นอวุตต-
กรรม แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

(โอดีณฺโณติ) กุปาทีนิ วีย สตุตา อสมเวกฺขิตฺวา รชนีเย จาเน
รชชฺนโต สยํ วา ราคํ โอดีณฺโณ. (วิ.อฏฺ. ๒/๒๐, กงฺขา. ๗๒)

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้กำหนดในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด
หยั่งลงสู่ราคาเองเหมือนเหล่าสัตว์ผู้ไม่มีใครครวญตกลงสู่สถานที่มิบ่อเป็นต้น
ชื่อว่า โอดีณณะ

ในที่นี้บทว่า โอดีณฺโณ (ผู้หยั่งลง) ท่านขยายว่า ราคํ โอดีณฺโณ
โดยใช้อวุตตกรรมบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์
ว่า “ราคํ โอดีณฺโณ.” (อว+ตฺร+ต)

อธิบาย

อวุตตกรรมบทคือ ราคํ ขยายกิตบทคือ โอดีณฺโณ เพื่อแสดงบทตั้ง
ว่าเป็นกัตตุสาธนะ ด้วยเหตุที่เป็นอวุตตกรรมของ โอดีณฺณ ศัพท์อันเป็น
กัตตุสาธนะที่ต้องมีกรรมเป็นอวุตตกรรมอย่างแน่นอน

โอดีณฺโณติ อิํ กมฺมสาธนํ กตฺตุสาธนํ วา โหตีติ ตทฺภยวเสน
อตุถํ ทสฺเสนโต “ยกฺขาทีหิ วีย สตุตาติอาทิมาห. (กงฺขา. นวฏฺ. ๓๗๖)

ตัวอย่างที่ ๒

ชิจฺจุจฺจมาโนติ อสุจํ วีย ตํ ชิจฺจุจฺจนฺโต. (วิ.อฏฺ. ๑/๒๖๓)

บทว่า ชิกฺขุจฺจนฺมาโน คือ รังเกียจอยู่ ซึ่งอัตภาพนั้น ประดุจของอันไม่สะอาด

ในที่นี้บทว่า ชิกฺขุจฺจนฺมาโน ท่านขยายว่า ตํ ชิกฺขุจฺจนฺโต โดยใช้วृตตกรรมบทขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ชิกฺขุจฺจนฺตีติ ชิกฺขุจฺจนฺมาโน.” (คุป+ฉ+มาน)

ตัวอย่างที่ ๓

อิสฺสุโร กตฺตา นิมฺมาตาติ อหํ โลกเ อิสฺสุโร, อหํ โลกสฺส กตฺตา จ นิมฺมาตา จ. (ที.อฎ. ๑/๑๐๓)

ปาฐะว่า อีสฺสุโร กตฺตา นิมฺมาตา ความว่า เราเป็นใหญ่ในโลก, เราเป็นผู้กระทำและเนรมิตโลก

ในที่นี้บทว่า กตฺตา นิมฺมาตา ท่านขยายว่า โลกสฺส กตฺตา จ นิมฺมาตา จ โดยใช้ฉัญฐิวृตตกรรมขยายเพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “กโรตีติ กตฺตา.” (กร+ตุ) “นิมฺมินาตีติ นิมฺมาตา.” (นิ+มา+ตุ) อวृตตกรรมบท คือ กรรมบทที่ไม่ถูกอาชยาดวาทหรือกิตวาจกกล่าวถึงเพราะไม่ลงอาชยาดวิภัตติ, กิตปัจจัยในอรรถกรรม จึงต้องลงหุติยาวิภัตติหรือฉัญฐิวิภัตติ ในอรรถกรรมเพื่อกล่าวอรรถนั้นให้ปรากฏ (กมฺมตฺเถ หุติยา. กส. ๒๙๗, หุติยาปณฺจมีนญจ. กส. ๓๐๙) ทำให้ทราบว่าการียบทที่เกี่ยวข้องเป็นกัตตุวาจก/กัตตุสาธนะเพราะถ้าเป็นกัมมสาธนะจะไม่ประกอบอวृตตกรรมบทในประโยค

- ๑.๕ ถ้าบทตั้งเป็นกิตติบท ส่วนบทขยายเป็นกัตตฺวาจก และประกอบด้วย ภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น กัตตฺสูสาธนะและลภ ภาว ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๑

วินยฺนโตติ วินยฺนภาวโต, ภาวปฺชานนิตฺเตโสยฺ, ภาวโลโป วา.
(สี. นวฎี. ๑๐๗)

บทว่า วินยฺนโต ความว่า เพราะความเป็นสภาพฝีกหัด. ศัพท์นี้เป็นศัพท์แสดงโดยมีอรรถภาวะเป็นประธาน หรือลภภาวศัพท์

ในที่นี้บทว่า วินยฺนโต ท่านขยายว่า วินยฺนภาวโต โดยใช้กัตตฺวาจก คือ วินยฺน ศัพท์ และ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตฺสูสาธนะ และลภ ภาว ศัพท์ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า “(กาย-วาจาโย) วินยฺนโตติ วินยฺนโน,” (วิ+นี+ยุ) “วินยฺนสฺส ภาโว วินยฺนโน.” (อุตฺตร-โลปสมาส)

ตัวอย่างที่ ๒

ปฺรุษฺวาทวิวชฺชนโตติ ยถาวุตฺตการณํ อชานนฺตานํ ปเรสํ
อาโรปิตอฺปวาทโต วิวชฺชิตฺตฺกามตฺตฺตา. (สี. นวฎี. ๑/๗๐)

บทว่า ปฺรุษฺวาทวิวชฺชนโต ความว่า เพราะประสงค์จะหลีกเลี่ยงคำกล่าวโทษ ของบุคคลอื่นผู้ไม่รู้เหตุดังกล่าว

ในที่นี้บทว่า วิวชฺชนโต ท่านขยายว่า วิวชฺชิตฺตฺกามตฺตฺตา โดยใช้

กัตตุวาก (วิวชชิตุกาม ศัพท์) และ ตุต ปัจจัยขยาย เพื่อแสดงว่า
 บทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า
 “วิวชเชนโต วิวชเชตุ กามะตีติ วิวชชโน.” (วิ+วชช+ยุ) “วิวชชนสสุ
 ภาโว วิวชชโน.” (อุตตรโลปสมาส)

หมายเหตุ

ตุต ปัจจัยที่ลงในอรรถภาวะ ใช้แทน ภาว ศัพท์ได้

- ๑.๖ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
 ยุ ปัจจัย และ ก อาคม แสดงว่าบทตั้งเป็น
 กัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วสลิ วา กิเลสปกุฆรณกั ฆมมံ. (วิ.อฎ. ๑/๒๓๑)

อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งความประพฤติอันต่ำทราม คือ อันหลังกิเลส

ในที่นี้บทว่า วสลิ (ความประพฤติอันต่ำทราม) ท่านขยายว่า
 กิเลสปกุฆรณกั โดยใช้ ยุ ปัจจัย และ ก อาคมขยาย เพื่อแสดงว่าบท
 ตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วสติ กิเลส ปกุฆรตีติ วสโล.”
 (วส+อล)

อธิบาย

ยุ ปัจจัยมักลงในอรรถภาวะสาธนะ แต่เมื่อประกอบกับ ก อาคม
 ต่ออีก มักกล่าวอรรถคือกัตตุสาธนะ ดังนั้น บทขยายคือ กิเลสปกุฆรณกั

ที่ประกอบด้วย ยฺ ยัจจย และ ก อาคม จึงสามารถแสดงความเป็น
กัตตุสาธนะของบทตั้งได้

ตัวอย่างที่ ๑

รุตคฺฤณติ กิเลสฺนิตฺฐนฺนเก คฺฤณ. (วิ.อฎ. ๑/๒๑๔)

บทว่า รุตคฺฤณ คือ ซึ่งหมู่คุณอันสลัดออกซึ่งกิเลส

ในที่นี้บทว่า รุตคฺฤณ (คุณอันสลัดกิเลส) ท่านขยายว่า กิเลส-
นิตฺฐนฺนเก โดยใช้ ยฺ ยัจจย และ ก อาคมขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง
เป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “กิเลส ฐนฺนติ นิตฺฐนฺนตีติ รุตฺตา.” (ฐ,
รฺ + ต)

๑.๗ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นอาชยาด
ปรัสสบท แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

อาหฺนติ จิตฺตฺนฺติ อาฆาโต. (ที. อฎ. ๑/๕๑)

สภาพใด ย่อมกระทบกระทั่ง ซึ่งจิต เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น
ชื่อว่า อาฆาตะ

ในที่นี้บทว่า อาฆาโต (สภาพกระทบกระทั่ง) ท่านขยายว่า อาหฺนติ
จิตฺตํ โดยใช้อาชยาดปรัสสบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ
โดยวิเคราะห์ว่า “อาหฺนตีติ อาฆาโต.” (อา + หน + ณ)

หมายเหตุ

ในฐานะที่ขยายบทตั้งด้วยอาขยาตอัตตโนบท ฟังทราบว่าจะแสดงว่า
บทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยพยติเรกนัย (นัยตรงกันข้าม)

๑.๘ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นปฐมันตบท
แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

याजโก अप्पियो होत्ति यो याजति, सो अप्पियो होति. (วิ. อฎ. ๒/
๖๐)

บาทคาถาว่า याजโก अप्पियो होติ ความว่า บุคคลใดยอมขอ
บุคคลนั้น ไม่เป็นที่รัก

ในที่นี้บทว่า याजโก (ผู้ขอ) ท่านขยายว่า โย सो โดยใช้ปฐมันตบท
ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “याजत्ति याजโก.”
(याज + ण्व)

๒. ลักษณะบทตั้งที่เป็น ตัสสีล / ตัทธัมม /
ตัสสาธุกาโรกิต

๒.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
สีล / ธมฺม / สาธุกาโร คัพพ์ แสดงว่าบทตั้งเป็น
ตัสสีล / ตัทธัมม / ตัสสาธุกาโรกิต

ตัวอย่างที่ ๑

ตตฺร โข ภควา อามนฺเตสึ ภิกฺขโวติ. (ม. ๑/๑, อง. ๑/๑)

ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่าดูกรภิกษุ
ทั้งหลาย

ภิกฺขโวติ อามนฺตนาการที่ปณฺ. ตตฺจ ภิกฺขนสึลตาทิกฺคณโยคสิทฺตตฺตา
วุดฺติ. ภิกฺขนสึลตาคุณฺยตฺโตปิ หิ ภิกฺขุ ภิกฺขนธมฺมตาคุณฺยตฺโตปิ ภิกฺขเน
สาธุกาโรตาคุณฺยตฺโตปิติ สทฺทวิทฺฐ มณฺณนฺติ. (ม. อฏฺ. ๑/๑๔, อง.อฏฺ. ๑/๑๕)

บทว่า ภิกฺขโว แสดงอาการตรัสเรียก และบทว่า ภิกฺขโว นั้น
ทรงตรัสขึ้นเพราะการสำเร็จโดยการประกอบด้วยสภาพมีการขอเป็นปกติ
จริงอยู่ ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสภาพคือการขอเป็นปกติบ้าง ประกอบด้วย
สภาพคือการขอเป็นข้อประพฤติบ้าง ประกอบด้วยสภาพคือการกระทำ
ด้วยดีในการขอบ้าง นักไวยากรณ์ทั้งหลายมีความเห็นเช่นนี้

ในที่นี้บทว่า ภิกฺขุ ท่านขยายว่า ภิกฺขนสึลตาทิกฺคณโยคสิทฺตตฺตา
โดยใช้สึล ตัพทฺ ๗ล๗ ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นตัสสึลกิต ๗ล๗
โดยวิเคราะห์ว่า “ภิกฺขติ สึเลนาติ ภิกฺขุ.” (ภิกฺข + รูป)

วิเคราะห์ ๙ ประเภท

คันถรจนาคารยทั้งหลาย แสดงรูปวิเคราะห์ของตัสสึลกิต ๗ล๗
ว่ามีแต่ละ ๓ ประเภทโดยใช้ ตุมันตบท (บทที่มี ตุํ ปัจจัยเป็นที่สุด)
อาขยตบท และสมาสบทในรูปวิเคราะห์ เช่น

(ก) ภิกฺขิตุํ สึลมสฺสาติ ภิกฺขุ. (ตุํ)

	ภิกขติ สีเลนาติ ภิกขุ.	(อาชยาด)
	ภิกขนสีโลติ ภิกขุ.	(สมาส)
(ข)	ภิกขิตุ้ ฌมโม อสฺสาติ ภิกขุ.	(ตุ้)
	ภิกขติ ฌมเมนาติ ภิกขุ.	(อาชยาด)
	ภิกขนฌมโมติ ภิกขุ.	(สมาส)
(ค)	ภิกขิตุ้ สาธุการิตาติ ภิกขุ.	(ตุ้)
	ภิกขติ สาธุการิตายาติ ภิกขุ.	(อาชยาด)
	ภิกขเน สาธุการิตาติ ภิกขุ.	(สมาส)

๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัมมสาธนะ

๓.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็น อวุตต-
กัตตา แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

โอดีณโณติ ยกฺขาทีหิ วีย สตุตา อนฺโต อุปฺปชฺชนฺเตน ราเคน
โอดีณโณ. (วิ. อฏ. ๒/๒๐, กงฺขา. ๗๒)

ภิกษุผู้อันราคะที่เกิดขึ้นภายในท่วมทับแล้ว เหมือนเหล่าสัตว์อัน
อมมนุษย์เช่นยักษ์เข้าสิงแล้ว ชื่อว่า โอดีณณะ

ในที่นี้บทว่า โอดีณโณ (ท่วมทับแล้ว) ท่านขยายว่า ราเคน โอดีณโณ
โดยใช้อวุตตกัตตาบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์

ว่า “ราเคน โอตริตพุโพติ โอตินฺโณ.” (อว + ตร + ต)

อธิบาย

อวุตตกัตตาท คือ ราเคน ขยายกิตตคือ โอตินฺโณ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุที่เป็นอวุตตกัตตาของ โอตินฺณ ศัพท์อันเป็นกัมมสาธนะที่ต้องมีกัตตาเป็น อวุตตกัตตาอย่างแน่นอน

หมายเหตุ

อวุตตกัตตา คือ กัตตาทที่ไม่ถูกอาชยาตวาจกหรือกิตวาจกกล่าวถึง เพราะไม่ลงอาชยาตวิภัตติ, กิตปัจจัยในอรรถกัตตา จึงต้องลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตาเพื่อกล่าวอรรถนั้นให้ปรากฏ (กตฺตริ จ. กส. ๒๘๘) เมื่อประกอบอวุตตกัตตาทดังกล่าว ทำให้ทราบว่กริยาบทที่เกี่ยวข้องเป็นกัมมวาจก/กัมมสาธนะ เพราะถ้าเป็นกัตตฺสาธนะจะไม่ประกอบอวุตตกัตตาทในประโยค

ตัวอย่างที่ ๒

อฏฺฐิยาโนติ....เตน วา ภิกฺขุภาเวณ อฏฺฐโณ กรียมาโน,
ปีพียมาโนติ อตฺโถ. (วิ. อฏ. ๑/๒๖๓)

บทว่า อฏฺฐิยาโน ได้แก่...หรืออันสมณเพศนั้นกระทำให้อึดอัดอยู่
อธิบายว่า บีบคั้นอยู่

ในที่นี้บทว่า อฏฺฐิยาโน (กระทำให้อึดอัดอยู่) ท่านขยายว่า เตน ภิกฺขุภาเวณ อฏฺฐโณ กรียมาโน ปีพียมาโน โดยใช้อวุตตกัตตาทคือ เตน ภิกฺขุภาเวณ ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อฏฺฐโณ กรียเตติ อฏฺฐิยาโน.”

อธิบาย

อฏฐิยาโน มาจาก อฏฐ+อิ+ย+มาน อฏฐ ศัพท์เป็นนามธาตุ (ธาตุที่เป็นนามศัพท์) จึงลง อิ ปัจจัยหลังนามธาตุนั้นในอรรถต่างๆ ได้ด้วยสูตร “ธาตุวตฺเต นามสฺมิ” (โมค. ๕/๑๒) ในที่นี้ อิ ปัจจัยลงในอรรถ การกระทำอันเป็นอรรถของ กร ธาตุ, ย ปัจจัยและ มาน ปัจจัยลงในอรรถกรรม จึงไข อฏฐ ศัพท์ที่ประกอบกับปัจจัยเหล่านั้นว่า “อฏฐิกริยาโน” (อันสมณเพศกระทำให้อึดอัดอยู่) โดยตรงและไขความอธิบายต่อไปว่า “ปีพิยาโน” (อันสมณเพศบีบคั้นอยู่)

ตัวอย่างที่ ๓

พหูโน ชนฺสฺส กนฺตา โหตีติ พหูชนกนฺตา. (ที. อฏ. ๑/๗๔)

ถ้อยคำใด อันมหาชนฟังพอใจ เพราะเหตุนั้น ถ้อยคำนั้นชื่อว่า พหูชนกนฺตา

ในที่นี้บทว่า พหูชนกนฺตา (ถ้อยคำอันมหาชนฟังพอใจ) ท่านขยายว่า พหูโน ชนฺสฺส กนฺตา โหตี โดยใช้ ฌฎฐิอวุตตกัตตาบทคือ พหูโน ชนฺสฺส ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “กามียเตติ กนฺตา, กถา.” (กมุ+ต)

หมายเหตุ

ฌฎฐิอวุตตกัตตา หมายถึง อวุตตกัตตาที่ประกอบด้วยฌฎฐีวิภัตติ โดยลงฌฎฐิวิภัตติในอรรถกัตตาด้วยสูตร “ฌฎฐิ จ.” (กส. ๓๐๘)

๓.๒ ถำบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย

ศัพท์เหล่านี้ คือ ยุตฺต.อรห,อนฺุจฺฉวิก,สกฺุณยุย,
สกุภา แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

สมฺโมทิตุํ ยุตฺตภาวโต จ สมฺโมทนียํ (วิ.อฎ. ๑/๑๒๒, ที.อฎ. ๑/
๒๒๗)

ชื่อว่าสมฺโมทนียะ เพราะความสมควรเพื่อความปลาบปลื้มด้วย

ในที่นี้บทว่า สมฺโมทนียํ (ถ้อยคำที่พึงปลาบปลื้ม) ท่านขยายว่า
สมฺโมทิตุํ ยุตฺตภาวโต โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า สมฺโมทนีย
ศัพท์เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สมฺโมทิตพฺพาทิ สมฺโมทนียา, กถา.”
(สํ+มฺท+อนีย)

อธิบาย

ยุตฺตภาวโต เป็นบทที่ประกอบด้วย ยุตฺต ศัพท์ขยายกิตฺตคือ
สมฺโมทนียํ เพื่อแสดงว่า สมฺโมทนีย ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า
ยุตฺต ศัพท์กล่าวอรรถสมควรเหมือน อนีย ปัจจัยที่กล่าวอรรถอระ
(สมควร) และลงในอรรถกัมมสาธนะ

สมฺโมทิตพฺพโต สมฺโมทนียาติ อิหํ ปน อตถํ ทสฺเสนโต “สมฺโมทิตุํ
ยุตฺตภาวโต” ตี อาห. (สารตถ. ฎี. ๑/๔๒๐)

ตัวอย่างที่ ๒

ทสฺสนียาติ ทสฺสนยุตฺตา. (อง+อฎ. ๒/๔๑๙)

บทว่า ทสฺสนีเยฯ คือ อันควรต่อการพัฒนา

ในที่นี้บทว่า ทสฺสนีเยฯ (หญิงที่พึงศึกษา) ท่านขยายว่า ทสฺสนยฺตุตา โดยใช้ ยุตฺต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ปฺสฺสิตพฺพาทิ ทสฺสนีเยฯ.” (ทิส+อนีเย)

ตัวอย่างที่ ๓

ตตฺถ รุปรายตฺนํ จกฺขุณา โอลฺลเกตฺวา ทกฺขิตฺตํ สกฺกาติ ทิฏฺฐํ นามชาตํ. (อภิ. อฏ. ๑/๓๙๖)

ในปาฐะนั้นรูปายตนะอันบุคคลสามารถเห็นโดยแลดูด้วยดวงตา เพราะเหตุนี้ชื่อว่า ทิฏฺฐะ

ในที่นี้บทว่า ทิฏฺฐํ (รูปที่พบเห็น) ท่านขยายว่า ทกฺขิตฺตํ สกฺกา โดยใช้ สกฺกา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ทิฏฺฐ ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “ปฺสฺสิตพฺพนฺติ ทิฏฺฐํ.” (ทิส+ต)

อธิบาย

ปาฐะว่า ทกฺขิตฺตํ สกฺกา ขยายกิตฺตบทคือ ทิฏฺฐํ เพื่อแสดงว่า ทิฏฺฐ ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า สกฺกา ศัพท์เป็นกรรมบทเหมือน ดํปฺปจฺฉิตฺตํ ในอรรถกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๔

อาราธนีโยติ สกฺกา อาราเชตฺตํ, สมฺปาเทตฺตํ, นิพฺพตฺเตตฺตุนฺติ อตฺตโก. (วิ.อฏ. ๑/๕๔๖)

บทว่า อาราธนีโย ความว่า สามารถเพื่อให้สำเร็จ หมายความว่า
ว่าเพื่อให้เกิดขึ้น

ในที่นี้บทว่า อาราธนีโย ท่านขยายว่า สกกา อาราเชตุ สมุปาเทตุ
โดยใช้ สกกา ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“อาราเชตพุโพติ อาราธนีโย.” (อา+ราธ+อนีย)

ตัวอย่างที่ ๕

เสกฺขา ฌมฺมา อเสกฺขา ฌมฺมา โลกุตฺตฺรา ฌมฺมาติอาทินา ปุชิตาปิ,
ปุชารหาติ อธิปฺปาโย. (วิ.อฎ. ๑/๑๙, ที.อฎ. ๑/๑๘, อภ.อฎ. ๑/๒๑)

และธรรมที่ควรบูชาทั้งหลาย อธิบายว่าสมควรแก่การบูชา (อันพระ
ผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในพระอภิธรรมนี้) ตามนัยว่า เสกฺขา ฌมฺมา
อเสกฺขา ฌมฺมา โลกุตฺตฺรา ฌมฺมา เป็นต้น

ในที่นี้บทว่า ปุชิตา ท่านขยายว่า ปุชารหา โดยใช้ อรห ศัพท์
ขยายเพื่อแสดงว่า ปุชิต ศัพท์เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ปุชเชตพุพาติ
ปุชิตา.” (ปุช+ณ+ต)

อธิบาย

ปุชารหา เป็นบทที่ประกอบด้วย อรห ศัพท์ขยายกิตบทคือ ปุชิตา
เพื่อแสดงว่า ปุชิต ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า อรห ศัพท์กล่าวอรรถ
สมควรเหมือนกิตบทที่เป็นกัมมสาธนะคือ ปุชิตา ที่ประกอบด้วย ต
ปัจจัยที่กล่าวอรรถอรหะ (สมควร) และลงในอรรถกัมมสาธนะ

หมายเหตุ

ต ปัจจัยใน ปุชิต ศัพท์ไม่กล่าวอรรถอดีตหรือกัตตฺสาธนะ ฯลฯ เพราะพระอรรถกถาจารย์ได้ขยายว่า ปุชารหา (ควรแก่การบูชา) ถ้ามุ่งแสดงอรรถอดีตต้องขยายว่า กตปุชา (กระทำการบูชาแล้ว) เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ ต ปัจจัย จึงเป็นกัมมสาธนะ และกล่าวอรรถอระ เท่านั้น

ปุชารหาติ เอเตน กตฺตาทิสานํ อตีตาทิกาลํ สกฺกฺเณยฺยตุํ วา นินฺวตฺเตติ. ปุชิตพฺพาเยว हि ऋमा กालวิเสสนियมรहिता ปุชารหา เอตฺถ วุตฺตาติ อธิปฺปาโย ทสฺสีโต. (ส. นวฎี. ๑/๑๑๕)

ตัวอย่างที่ ๖

วิชาตพฺโพติ วิชาตุํ สนฺทิสฺสีตุํ สกฺกฺเณยฺโย. (ที. ฎี ๓/๑๓๘)

บทว่า วิชาตพฺโพ คือ ความสามารถเพื่อกระทำ คือ เพื่อแสดง

ในที่นี้บทว่า วิชาตพฺโพ (สามารถเพื่อกระทำ) ท่านขยายว่า วิชาตุํ สนฺทิสฺสีตุํ สกฺกฺเณยฺโย โดยใช้ สกฺกฺเณยฺย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงบทตั้ง เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "วิชานีโยติ วิชาตพฺโพ." (วิ+กร+ตพฺพ)

ตัวอย่างที่ ๗

วิญฺเณยฺโยติ สฺปริพฺยตฺตตฺตาย อกฺขรโต จ พฺยณฺชนโต จ วิญฺณาตุํ สกฺกฺเณยฺโย. (ม. ฎี. ๓/๒๑๓)

บทว่า วิญฺเณยฺโย คือ อัมบุคคฺลสามารถเพื่อรู้โดยอักษรและโดยพยัญชนะ เพราะความปรากฏชัด

ในที่นี้บอกว่า วิณฺเฌยโย ท่านขยายว่า วิณฺเฌตฺถุ สกุกฺเฌยโย โดยใช้ สกุกฺเฌยย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “วิณฺเฌตฺถุโพติ วิณฺเฌยโย.” (วิ+ฉา+ณฺย)

๓.๓ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นกัมมวาจก และประกอบด้วย ภาว ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น กัมมสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๑

ทฎฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน นิตฺถสฺสเนน สห วตฺตตฺติตฺติ สนิทฺถสฺสนฺ. (วิภาวีนี. ๒๐๕) ฉ.

รูปไดย่อมเป็นไปกับด้วยนิทฺถสฺสนะกล่าวคือ การเห็นเพราะเหตุนั้น รูปนั้นชื่อว่า สนิทฺถสฺสนะ (รูปอันเป็นไปกับด้วยการเห็น, มีสภาพธรรมการเห็นเป็นอารมณ์)

ในที่นี้ นิตฺถสฺสน ศัพท์ในบทว่า สนิทฺถสฺสนฺ ท่านขยายว่า ทฎฺฐพฺพ-ภาวสงฺขาเตน โดยใช้กัมมวาจก คือ ทฎฺฐพฺพ ศัพท์ และ ภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่า นิตฺถสฺสน ศัพท์เป็นกัมมวาจกและลบ ภาว ศัพท์ ในภายหลังโดยวิเคราะห์ว่า “นิตฺถสฺสิตฺตพฺพนฺตฺติ นิตฺถสฺสนฺ.” (นิ+ทิส+ยฺ) “นิตฺถสฺสนสฺส ภาโว นิตฺถสฺสนฺ.” (อุตฺตรโลปสฺมาส)

อธิบาย

นิทสน ศัพท์มาจาก นิ+ทิส+ยุ เป็นกัมมวาจกศัพท์เพราะลง ยุ ปัจจัยในอรรถกัมมสาธนะ เนื่องจากขยายว่า ทฏฺจพฺพ อันประกอบด้วย ตพฺพ ปัจจัยที่ปรากฏชัดในอรรถกัมมสาธนะ ทั้งยังลบ ภาว ศัพท์อีก ในรูปสมาวิเคราะห์ เพราะขยายว่า ทฏฺจพฺพภาว โดยประกอบด้วย ภาว ศัพท์ต่อมา นิทสน ศัพท์ที่เป็นกัมมสาธนะ หมายถึง รูปที่พบเห็น ส่วน นิทสน ศัพท์ที่เป็นกัมมสาธนะ และลบ ภาว ศัพท์ในภายหลัง หมายถึง การเห็น (ความเป็นรูปที่พบเห็น)

ดังนั้น เพื่อให้หมายถึง “กิริยา” ของศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง ในภาษา บาลี จะวิเคราะห์เป็นอนุตรโลปสมาสต่อ ศัพท์เช่นนี้ พระภิกษุจารย์เรียกว่า ภาวโลปะ (ศัพท์ที่ลบภาวศัพท์) หนึ่ง ศัพท์ดังกล่าวมีชื่อเรียกอีกอย่าง หนึ่งว่า ภาวปธาน (ศัพท์ที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน) โดยกล่าวถึงสิ่งใดสิ่ง หนึ่งโดยตรงแต่กลับหมายถึงกิริยาของสิ่งนั้นโดยอ้อม (จานุچار = กล่าวถึงฐานะ (ที่ตั้ง) แต่กลับหมายถึงฐานี (ที่อาศัย) เช่น มณฺจ โฆสนฺติ ผู้อยู่บนเตียงโหรงอยู่ ในที่นี้กล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่กลับหมาย ถึงฐานีคือผู้อยู่บนเตียง) ตามมติที่เป็นภาวปธานไม่ต้องวิเคราะห์ เป็นอนุตร- โลปสมาสต่อมาเพียงวิเคราะห์เป็นกัมมสาธนะเท่านั้น โดยที่ นิทสน ศัพท์กล่าวถึงฐานะคือรูปที่พบเห็น แต่กลับหมายถึงฐานี คือการเห็นอัน อาศัยรูป

“ทฏฺจพฺพภาวสงฺขาเตนา”ติ เอเตน นิทสนฺตพฺพนฺติ นิทสนฺ, รูป อิท ปน นิทสนฺสทฺทสนฺ ภาวปฺธานตฺตา ทฏฺจพฺพภาโว นิทสนฺ นามาติ ทสฺเสติ. (มณฺมณฺช. ๒/๑๖๕) ฉ.

หมายเหตุ

อรรถภาวะ หมายถึง อรรถหำประการของ ภาว ศัพท์และภาว
ปัจจัยคือ ทัพพะ คุณ กิริยา นาม และชาติ (รูป. ๓๘๗)

ตัวอย่างที่ ๒

สงฺคหนฺติ จ สโมธานํ, สโมธานเตจฺวา วา คเหตุพฺพภาวํ. (มณฺเฑชฺช.
๑/๓๐๕) ฉ.

บทว่า สงฺคหํ คือ ซึ่งความเป็นสิ่งที่ท่านถือเอาโดยรวบรวม หรือ
ซึ่งความเป็นสิ่งที่ท่านรวบรวมถือเอา

ในที่นี้บทว่า สงฺคหํ (ความเป็นสิ่งที่ท่านถือเอาโดยรวบรวม, ความ
เป็นสิ่งที่ท่านรวบรวมถือเอา = การรวบรวมถือเอา) ท่านขยายว่า สโมธานํ,
สโมธานเตจฺวา วา คเหตุพฺพภาวํ โดยใช้กัมมวาทกและ ภาว ศัพท์ใน
คเหตุพฺพภาวํ ขยาย คห ศัพท์ (ส่วน สโมธานํ และสโมธานเตจฺวา ขยาย
อรรถของ สํ อุปสัค) เพื่อแสดง สงฺคห ศัพท์ว่าเป็นกัมมวาทกและลบ
ภาว ศัพท์ในภายหลัง. โดยวิเคราะห์ว่า “สโมธานํ (สโมธานเตจฺวา)
คเหตุพฺพโผติ สงฺคโห.” (สํ+คห+อ) “สงฺคหสฺส ภาโว สงฺคโห.” (อุตฺตร-
โลปสมาส)

- ๓.๔ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ตพฺพ, อนนฺย ปัจจัย แสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

มุขเน อสิตพุพฺ ฤๅชิตพุพนฺติ มุขาสึยฺ. ทนฺเตหิ วิชาทิตพุพนฺติ
ทนต์วิชาทณฺ. (อภิ. อฎ. ๑/๓๘๘)

สิ่งใดถูกกินด้วยปาก เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า มุขาสึยะ,
สิ่งใดถูกเคี้ยวด้วยฟัน เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า ทนต์วิชาทณะ

ในที่นี้บอกว่า มุขาสึยฺ ท่านขยายว่า มุขเน อสิตพุพฺ ฤๅชิตพุพฺ
และ ทนต์วิชาทณฺ ท่านขยายว่า ทนฺเตหิ วิชาทิตพุพฺ โดยใช้ ตพุพ
ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “มุขเน
อสิตพุพฺ ฤๅชิตพุพนฺติ มุขาสึยฺ.” (มุข+อส+ณฺย) “วิชาทิตพุพนฺติ วิชาทณฺ.
(วิชาท+ยฺ) “ทนต์วิชาทณฺ วิชาทณฺ ทนต์วิชาทณฺ.”

อธิบาย

มุขาสึย ศัพท์ประกอบด้วย ฌย ปัจจัย ส่วน วิชาทณ ศัพท์ใน
ทนต์วิชาทณฺ ประกอบด้วย ยฺ ปัจจัยที่ปรากฏในภาวสาธนะมากกว่า
สาธนะอื่น อื่นๆ การขยายบทตั้งโดยการเปลี่ยนปัจจัยนั้นมุ่งในการขยาย
อรรถของปัจจัยในบทตั้ง ส่วนฐานะที่ขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนวิภัติก็เป็น
การแสดงอรรถของวิภัติในบทตั้ง ส่วนฐานะที่ขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนธาตุ
พึงทราบว่าเป็นการแสดงอรรถของธาตุในบทตั้งนั้น

ตัวอย่างที่ ๒

อปสฺเสนฺ นาม นิจฺจปริโกโค มณฺโญ วา ปิจฺจ วา...

สพฺพมเปตํ อปฺสฺสนียฎฺเฐน อปฺสฺสเสหนํ นาม. (วิ.อฎ. ๑/๔๙๘)

เครื่องใช้ประจำเช่น เตียง ตั่ง ชื่อว่า อปฺสฺสเสนะ (ที่พึง) สิ่งนั้นแม้ทั้งหมดชื่อว่าอปฺสฺสเสนะ เพราะอรรถคือความเป็นของถูกพึง

ในที่นี้บทว่า อปฺสฺสเสหนํ ท่านขยายว่า อปฺสฺสนียฎฺเฐน โดยใช้ อนีย ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อปฺสฺสนียนฺติ อปฺสฺสเสหนํ.” (อป+สิ+ยุ)

๔. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวสาธนะ

๔.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็น ภาวตัทธิต แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ตตฺถ ถินตา ถินํ, มิทฺฐตา มิทฺฐํ. (อภิ.อฎ. ๑/๓๑๒, วิสุทฺธิ. ๓/๕๒)

บรรดาถินะและมิทฐะเหล่านั้น ความหดหู่ ชื่อว่า ถินะ, ความเชื่องซึม ชื่อว่า มิทฐะ

ในที่นี้บทว่า ถินํ, มิทฺฐํ ท่านขยายว่า ถินตา, มิทฺฐตา โดยใช้ภาวตัทธิตขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ถินนํ ถินํ.” (ถิ+ยุ) “มิทฺฐนํ มิทฺฐํ.” (มิท+ต)

อธิบาย

ภาวตัทธิต คือ ถินตา (ถินสฺส ภาโว ถินตา) และมิทฺฐตา (มิทฺฐสฺส ภาโว มิทฺฐตา) ขยายกิตบทคือ ถินํ และมิทฺฐํ เพื่อแสดงว่า

ฉิน, มิทฐ ศัพท์เป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า ภาวตัทธิตสามารถกล่าว
 อรรถภาว (กิริยา) ได้เหมือนกิตบทที่เป็นภาวสาธนะคือ ฉิน และ มิทฐ
 ที่ประกอบด้วย ย, ต ปัจจัยอันแสดงภาวสาธนะ ในที่นี้ ฉินตา กล่าวถึง
 สภาพความหดหู่แห่งจิต มิทฐตา กล่าวถึงสภาพความเชื่องซึมแห่งเจตสิก
 เหมือนภาวสาธนศัพท์เหล่านั้น จึงแสดงความเป็นภาวสาธนะของกิตบท
 นั้นได้

ภาวตัทธิต คือ ตัทธิตที่กล่าวอรรถภาว (แดนเกิดแห่งความ
 รู้และศัพท์) ตามรูปวิเคราะห์ว่า “ภวนฺติ เอตสฺมา พุทฺธิสทฺธา อิติ ภาโว.”
 (ภฺ+ณ) อรรถภาวนั้นได้แก่เหตุทำให้เกิดศัพท์ขึ้นนั่นเองซึ่งมีห้าประการคือ
 ทัพพะ (ตัว, องค์กรรม) คุณ (สภาพ) กิริยา (อาการ) นาม (ชื่อ) ชาติ
 (ชาติ, ชนิด) ดังต่อไปนี้

๑. ทัพพศัพท์ ทณฺทิตฺตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า) หมายถึง ไม้เท้า
 (ทัพพะ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า ทณฺที (ผู้มีไม้
 เท้า)
๒. คุณศัพท์ นิลตฺตํ (ความเป็นแห่งผ้าเขียว) หมายถึง สีเขียว
 (คุณ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า นิลํ (ผ้าเขียว)
๓. กิริยาศัพท์ ยาจกตฺตํ (ความเป็นแห่งยาจก) หมายถึง
 กิริยาการขอ (กิริยา) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า
 ยาจโก (ผู้ขอ)
๔. นามศัพท์ เทวทตฺตตฺตํ (ความเป็นแห่งเทวทตต์) หมายถึง
 นามว่าเทวทตต์ (นาม) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า
 เทวทตฺโต (เทวทตต์)

๕. ชาติศัพท์ มนุสฺสตุตฺติ (ความเป็นแห่งมนุษย์) หมายถึง มนุษยชาติ (ชาติ) อันเป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า มนุสฺโส (มนุษย์)

๕.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบทส่วนบทขยายประกอบด้วย ยุ ปัจจัย อากาโรศัพท์และ ภาว ศัพท์ แสดงว่า บทตั้ง เป็นภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วินยรโสติ วินยนรโส. (มุลฎี. ๑/๑๑๑)

บทว่า วินยรโส คือ มีการกำจัดเป็นกิจ

ในที่นี้บทว่า วินยรโส ท่านขยายว่า วินยนรโส โดยใช้ ยุ ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า "วินยน์ วินโย." (วิ+นี+อ)

อธิบาย

วินยน ศัพท์ที่ประกอบด้วย ยุ ปัจจัย (วินียเต วินยน์. วิ+นี+ยุ) ขยายกิตบทคือ วินย ศัพท์เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะด้วยเหตุว่า ยุ ปัจจัยเป็นปัจจัยที่ปรากฏชัดในอรรถภาวสาธนะ ส่วน อ ปัจจัยใน วินย ศัพท์ที่ลงในอรรถภาวสาธนะไม่ปรากฏชัดเหมือน ยุ ปัจจัยจึงขยาย วินย ศัพท์ด้วย ยุ ปัจจัยนั้น

ตัวอย่างที่ ๒

อนุกุทยาติ อนุกุขณา. (วิ.อฎ. ๑/๓๑๐)

บทว่า อนุทฺทยา คือ การรักษา

ในที่นี้บทว่า อนุทฺทยา ท่านขยายว่า อนุรฺกฺขณา โดยใช้ ยุ ปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อนุทฺทยเต อนุทฺทยา.” (อนุ+ทฺย+อ)

ตัวอย่างที่ ๓

ทฺสฺสหาติ ทฺสฺสหากาโร. (อภิ.อฎ. ๑/๓๑๕)

อาการประทุษร้าย ชื่อว่า ทฺสฺสหา

ในที่นี้บทว่า ทฺสฺสหา (การประทุษร้าย) ท่านขยายว่า ทฺสฺสหากาโร โดยใช้ อาการ ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ทฺสฺสเตติ ทฺสฺสหา.” (ทฺส+ยฺ)

อธิบาย

ทฺสฺสหากาโร เป็นบทที่ประกอบด้วย อาการ ศัพท์ ขยายกิตบทคือ ทฺสฺสหา เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า อาการศัพท์กล่าว อรรถคืออาการอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (อาการ) อันเป็นอรรถของ ภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๔

อริวาสนสงฺขาโต ขมนภาโว ขนฺติ. (อภิ.อฎ. ๑/๑๐๐)

ความอดทนกล่าวคือ อริวาสนะ (ความอดกลั้น) ชื่อว่า ขันติ

ในที่นี้บทว่า ขนฺติ ท่านขยายว่า อริวาสนสงฺขาโต ขมนภาโว โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ขมนํ ขนฺติ.” (ขม+ติ)

อธิบาย

ขมนภาโว เป็นบทที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์ ขยายกิตบทยคือ ขนฺติ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะ ด้วยเหตุว่า ภาว ศัพท์กล่าวอรรถคือกิริยาอันมีความหมายเหมือนกับภาวะ (กิริยา) อันเป็นอรรถของภาวสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๕

โวทานนฺติ วิสุทฺตทา. (ที.อฎ. ๑/๘๘)

ความบริสุทธิ์ ชื่อว่า โวทาน

ในที่นี้บทว่า โวทาน ท่านขยายว่า วิสุทฺตทา โดยใช้ ภาวปัจจัยขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วิสุทฺตเต โวทาน.” (วิ+อว+ทา+ยุ)

หมายเหตุ

รูปกิตวิเคราะห์มีสองประเภทคือ ชาติวิคคหะ (วิเคราะห์ด้วยชาติเดิม) และชาติวัตถวิคคหะ (วิเคราะห์ด้วยชาติอื่นอันมีอรรถเหมือนชาติเดิม) ในที่นี้ โวทาน ศัพท์มาจาก ทา ชาติ ท่านวิเคราะห์โดยใช้ สฺช ชาติ ที่มีอรรถเหมือนกับ ทา ชาติอันมี วิ, อว เป็นบทหน้าซึ่งกล่าวอรรถสุทธิ (บริสุทธิ์) ดังนั้น รูปวิเคราะห์ว่า “วิสุทฺตเต โวทาน” จึงเป็นชาติวัตถวิคคหะ ฟังทราบชาติวิคคหะโดยใช้ชาติเดิมเป็นหลักว่า “โวทายเต โวทาน.”

ธาตุธาตฺวตฺถโต เทว จ

สปทา’สปทโต เทว

พฺทฺโร สตุถา ปกาสิตา

พฺทฺโร เอว ปกาสิโต.

(ก.เภท. คาถา ๑๗๘)

๕. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกรณสาธนะ

๕.๑ ถ้ายกตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายเป็นศัพท์นาม
กรณันตบท ฯลฯ แสดงว่ายกตั้งเป็นกรณสาธนะ
ฯลฯ ตามสมควรแก่ศัพท์นาม

ตัวอย่างที่ ๑

อานนุทนต์ติ เอเตนาติ อานนุโท. (ที.อฎ. ๑/๕๓)

ชนทั้งหลาย ย่อมยินดี ด้วยสภาพนั้น เพราะเหตุนั้น สภาพนั้น
ชื่อว่า อานันตะ

ในที่นี้บทว่า อานนุโท ท่านขยายว่า อานนุทนต์ติ เอเตน โดย
ใช้กรณันตบท (เอเตน) ขยายเพื่อแสดงว่ายกตั้งเป็นกรณสาธนะโดย
วิเคราะห์ว่า "อานนุทนต์ติ เอเตนาติ อานนุโท." (อา+นनुท+ณ)

อานนุทนต์ติ ปโมทนต์ติ เอเตน ฐมฺเมน ตํสมฺมุติโน สตุตฺตาติ
อานนุทสฺสทสฺสส กรณตฺถตํ ทสเสติ. (ที.ฎี. ๑/๗๓)

ตัวอย่างที่ ๒

สมฺมา ปทียเต อสฺสาติ สมฺปทานํ. (รูป. ๓๐๒)

วัตถุ อันท่าน ย่อมให้ ด้วยดี แก่การกนั้น เพราะเหตุนี้ การกนั้น
ชื่อว่า สัมปทานะ

ในที่นี้บทว่า สมฺปทานํ ท่านขยายว่า สมฺมา ปทียเต อสฺส โดยใช้
สัมปทานันตบท (อสฺส) ขยาย เพื่อแสดงว่ายกตั้งเป็นสัมปทานสาธนะโดย

วิเคราะห์ว่า “สมฺมา ปทียเต อสุสาติ สมฺปทานํ.” (สฺ+ป+ทา+ยุ)

ตัวอย่างที่ ๓

อปเนตฺวา อิโต อาททาตีติ อปาทานํ. (รูป. ๓๐๘)

บุคคล ย่อมนำออกแล้วถือเอา จากการนี้ เพราะเหตุนี้ การกั้นนี้
ชื่อว่า อปาทานะ

ในที่นี้บทว่า อปาทานํ ท่านขยายว่า อปเนตฺวา อิโต อาททาติ
โดยใช้อปาทานันตบท (อิโต) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอปาทาน
สาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “อปเนตฺวา อิโต อาททาตีติ อปาทานํ.” (อป+อา+
ทา+ยุ)

ตัวอย่างที่ ๔

นีสียนฺติ เอตฺถาติ เลณํ. (ที.อฎ. ๑/๒๓๘)

ชนทั้งหลาย ย่อมเร้นกาย ในที่นี้ เพราะเหตุนี้ ที่นั้น ชื่อว่า
เลณะ

ในที่นี้บทว่า เลณํ ท่านขยายว่า นีสียนฺติ เอตฺถ โดยใช้อธิกรณันต-
บท (เอตฺถ) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“นีสียนฺติ เอตฺถาติ เลณํ.” (ลี+ยุ)

๕.๒ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ศัพท์อันกล่าวอรรถเหตุ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณ
สาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

กายทวาราทิปฺปวตฺตํ กมฺมํ ลกฺขณํ สมฺชานนการณํ อสฺสาติ
กมฺมลกฺขโณ. (อง.อฎ. ๒/๗๘)

กรรมอันเป็นไปในทวารมีกายทวารเป็นต้น เป็นเครื่องหมายรู้ คือ
เป็นเหตุแห่งการหมายรู้ มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคล
นั้นชื่อว่า กัมมลักษณะ

ในที่นี้บทว่า ลกฺขณํ (เครื่องหมายรู้) ท่านขยายว่า สมฺชานนการณํ
โดยใช้ศัพท์ที่กล่าวอรรถเหตุคือ การณ ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้ง
เป็นกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ลกฺขียเต อเนนาติ ลกฺขณํ.” (ลกฺข+ยุ)

ลกฺขียติ “พาโล อยน”ติ ฌายติ เอเตนาติ ลกฺขณํ. (อง.ฎี. ๒/๙๖)

๕.๓ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
ด้วยตติยาวิภัตติ หรือ สัตตมีวิภัตติอันแสดง
อภิเษยัตถะ แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะ
หรืออธิกรณสาธนะ

ชานาสี โน ตฺวํ มาริส สตุตฺตานํ นิโมกฺขํ ปโมกฺขํ
วิเวกนฺติ. (สํ. ๑/๒)

ถามว่า พระองค์ทรงทราบมรรคอันเป็นเครื่องหลุด
พ้นจากกิเลสผล อันเป็นที่หลุดพ้นจากกิเลส และ
พระนิพพานหรือ?

ตัวอย่างที่ ๑

นิโมกฺขนฺติอาทีนึ มคฺคาทีนึ นามานึ. มคฺเคน หิ สตุตา
กิเลสพฺนฺธโต มุจฺจนฺติ. ตสฺมา มคฺโค สตุตํ นึโมกฺโขติ วุตฺโต.
(ส.อฎ. ๑/๒๐)

บทว่า นิโมกฺโข เป็นต้น เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายที่มีมรรคธรรม
เป็นต้น เพราะมรรคธรรมท่านเรียกว่า นิโมกฺขะ เนื่องจากเหล่าสัตว์
หลุดพ้นจากกองกิเลสได้ด้วยมรรคธรรมนั้น

ในที่นี้บทว่า นิโมกฺโข ท่านขยายว่า นิโมกฺขนฺติอาทีนึ ฯลฯ
โดยใช้ตติยันตบทคือ มคฺเคน อันแสดงอภิเชยยัตถะ (ตัว, องค์ธรรม)
ของ นิโมกฺข ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะ โดยวิเคราะห์
ว่า “วฏฺฏโต นึมุจฺจนฺติ เตน สตุตาติ นึโมกฺโข, มคฺโค.” (นิ+โมกฺข+ณ)

อภิเชยยตุถ มาจาก อภิเชย+อตฺถ หมายถึงเนื้อความที่ผู้กล่าว
ระบุถึง (ตัว, องค์ธรรม) ดังมีวิเคราะห์ว่า “อภิธิยเตติ อภิเชยโย.
อภิเชยโย จ โส อตุโถ จาติ อภิเชยยตุโถ.” เนื้อความที่ระบุถึงนั้นอาจเป็น
บัญญัติหรือปรมาัตถ์ตามสมควรแก่ความปรารถนาของผู้กล่าว เช่น พุทฺธ
ศัพท์มีความว่าบุคคลผู้รู้ ระบุถึงพระพุทฺธเจ้า (บัญญัติ) หรือระบุถึงขั้น
ห้า ของบุคคลผู้รู้แจ้งแทงตลอดพระธรรมทั้งปวง เพราะการบรรลุถึงพระ
สัพพัญญุตญาณ (ปรมาัตถ์) ในที่นี้ นิโมกฺข ศัพท์มีความว่าธรรมเป็นเครื่อง

หลุดพ้นจากกิเลส ระบุถึงมรรคธรรม ดังนั้น มรรคธรรมจึงเป็นอภิเชยัตถะของ นิโมกฺข ศัพท์ ปโมกฺข ศัพท์มีความว่าธรรมเป็นที่หลุดพ้นจากกิเลส ระบุถึงผลธรรม ดังนั้น ผลธรรมจึงเป็นอภิเชยัตถะของ ปโมกฺข ศัพท์

ตัวอย่างที่ ๒

ผลกฺขณ ปน เต กิเลสพหุชนโต ปมุจฺจตา, ตสฺมา ผลํ สตุตฺตานํ ปโมกฺโขติ วุตฺตํ. (ส. อฎ. ๑/๒๐)

ส่วนในขณะที่เกิดผลธรรม หมู่สัตว์เหล่านั้นหลุดพ้นแล้วจากเครื่องผูกคือกิเลส ดังนั้น จึงเรียกผลธรรมว่าเป็นที่หลุดพ้นของสัตว์ทั้งหลาย

ในที่นี้บทว่า ปโมกฺโข ท่านขยายว่า ผลกฺขณ ปน ฯลฯ โดยใช้ สัตตมยันทบทคือ ผลกฺขณ อันแสดงอภิเชยัตถะของ ปโมกฺข ศัพท์ ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “วฏฺฏโต ปมุจฺจิสฺสุ เอตฺถาติ ปโมกฺโข.” (ป+โมกฺข+ณ)

วฏฺฏโต นิมุจฺจนฺติ เตน สตุตฺตาติ นิโมกฺโข มคฺโค. โส จ ปมุจฺจนฺติ เตนาติ ปโมกฺโข. (ส.ฎี. ๑/๖๕)

หมายเหตุ

พระภิกษุอาจารย์แสดงบทตั้งทั้งสองบทเป็นกรณสาธนะตามสาธกดังกล่าว มติที่แสดงว่าเป็นอธิกรณสาธนะในฐานะที่บทขยายเป็นสัตตมยวิภัตติ อันแสดงอภิเชยัตถะ เป็นมติของพระเมธียาภิวงศ์ในคัมภีร์สังวัณณานิยามใหม่

๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกรณสาธนะหรือ อธิกรณ -
สาธนะ
- ๖.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
อาคมุม ศัพท์เป็นต้น แสดงว่าบทตั้งเป็น กรณ-
สาธนะ หรืออธิกรณสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

วิเวกนิสฺสิตนฺตฺติอาทิสฺสุ วิเวโก วิราโค นิโรธติ ตีณปิ นิพพานสฺส
นามานิ. นิพพานํ हि उपฺธิวิเวกตฺตฺตา วิเวโก, ตํ อาคมุม รากาทโย
วิรัชชนฺตฺติ วิราโค, นิรัชฺฌนฺตฺติ นิโรธ. (ที.อฎ. ๓/๒๖๑, อง.อฎ.
๒/๒๙๒)

ในบทว่า วิเวกนิสฺสิตํ เป็นต้น ฟังทราบความว่า ชื่อสามประการคือ
วิเวกะ วิราคะ นิโรธะ เป็นชื่อของพระนิพพาน เพราะพระนิพพาน
ชื่อว่า วิเวกะเนื่องจากเป็นสภาพสงัดจากอุปธิธรรมกิเลสทั้งหลาย
อันมีราคะ เป็นต้นย่อมคลายกำหนดเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น
ดังนั้น พระนิพพานนั้น จึงชื่อว่า วิราคะ กิเลสเหล่านั้นย่อมดับลง
เพราะอาศัยพระนิพพานนั้น ดังนั้น พระนิพพานนั้น จึงชื่อว่า นิโรธะ

ในที่นี้บทว่า วิราโค (เครื่อง/ที่คลายกำหนด) นิโรธ (เครื่อง/
ที่ดับกิเลส) ท่านขยายว่า วิเวกนิสฺสิตนฺตฺติอาทิสฺสุ ฯลฯ โดยใช้ อาคมุม
ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์
ว่า “รากาทโย วิรัชชนฺตฺติ เอตถ เอเตนาติ वा วิราโค” (วิ+รณฺช+ณ)
“นิรัชฺฌนฺตฺติ เอตถ เอเตนาติ वा นิโรธ.” (นิ+รฺช+ณ)

ราคาทโย วิรัชชนฺติ เอตถ เอเตนาติ วา วิราโค. เอวํ นิโรชฺชิ
ทฎฺจพุโ. (ที.ฎิ. ๓/๒๙๒, อง.ฎิ. ๒/๒๙๘)

ตัวอย่างที่ ๒

นनु อวฺุโส ภควตา อเนกปริยาเยน ราควิราคาย ฌมฺโม เทสิโต,
มทนิมฺมทนาย...ฌมฺโม เทสิโต. (วิ. ๑/๒๔)

แน่ะ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเทศนาเพื่อพระ
นิพพาน อันเป็นที่คลายกำหนด โดยประการอันมากมายทรงแสดง
พระธรรมเทศนา เพื่อพระนิพพาน อันเป็นที่กำจัดความมัวเมา....

นิพฺพานํ หิ ยสฺมา ตํ อาคมฺม อารพฺภ ปฏฺิจจ ราโค วิรัชชติ น
โหติ, ตสฺมา ราควิราโคติ วุจฺจติ. ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม
มานมทปฺริสมทาทโย มทา นิมฺมทา อมทา โหนฺติ วินสฺสนฺติ,
ตสฺมา มทนิมฺมทนนฺติ วุจฺจติ. (วิ.อฎ. ๑/๒๒๗)

ขยายความว่า พระนิพพานเรียกว่า ราควิราคะ เพราะราคะย่อ
คลายกำหนด คือย่อไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยพระนิพพานนั้น และยัง
เรียกว่า มทนิมมทนะ เพราะความมัวเมาด้วยมานะ, ความมัวเมาใน
ความเป็นบุรุษเป็นต้น ย่อมไม่มัวเมาอีก คือย่อมพินาศไปเพราะ
อาศัยพระนิพพานนั้น

ในที่นี้บอกว่า ราควิราคาย (เพื่อพระนิพพานอันเป็นที่คลายกำหนด)
มทนิมมทนาย (เพื่อพระนิพพานอันเป็นที่ทำลายความมัวเมา) ท่านขยายว่า
นิพฺพานํ หิ ฯลฯ โดยใช้ อาคมฺม ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
อิทธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ราโค วิรัชชติ เอตถาติ ราควิราโค.”
(ราค+วิ+รชช+ณ), “มทา นิมฺมทนนฺติ เอตถาติ มทนิมฺมทโน.” (มท+นิ+

มท+ยุ)

มทา นิมมทียนฺติ เอตถ อมทภาวํ วินาสํ คจฺจนฺตํ มทนิมมทโน...
เอส นโย เสสปเทสุปี. (สารตถ.ฎี ๒/๒๐)

หมายเหตุ

ในปาฐะว่า อากมฺม อารพฺภ ปฏิจฺจ บทหลังทั้งสองบทคือ อารพฺภ
ปฏิจฺจ ขยาย อากมฺม ศัพท์ในที่นี้ว่า กล่าว “อรรถอาศัย” ไม่กล่าวอรรถว่า
“มา” ในฐานะที่ขยายด้วย อารพฺภ หรือ ปฏิจฺจ ศัพท์ ฟังทราบว่าเป็นการ
แสดงว่าบทตั้งเป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะเช่นกัน

๗. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปาทานสาธนะ

๗.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
วตฺถุ ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็น อุปาทานสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

เอตํ ภยฺหฺตฺติ...ภยวตฺถุ ภยการณฺนฺติ อตฺถโถ. (สํ.อฎ. ๑/๒๒)

ปาฐะว่า เอตํ ภยํ ความว่า เหตุแห่งความกลัว

ในที่นี้บทว่า ภยํ ท่านขยายว่า ภยวตฺถุ โดยใช้ วตฺถุ ศัพท์ขยาย
เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทานสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “ภายติ เอตสฺมาติ
ภยํ.” (ภี+อ)

ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ, ภยนิมิตฺตฺนฺติ อาห “ภยวตฺถุ”ติ. (สํ.ฎี. ๑/๖๙)

หมายเหตุ

การณ ศัพท์ใน ภายการณ ขยาย วตุฏ ศัพท์ใน ภายวตุฏ ว่ากล่าวอรรถเหตุ ھاใช้กล่าวอรรถที่ตั้งไม่ ในเวลาแปลจึงควรแปลร่วมกัน

๘. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอุปาทานสาธนะ หรือ อธิกรณสาธนะ

๘.๑ ถ้าบทตั้งเป็นกิตบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย ปตฺวา ศัพท์ แสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทานสาธนะ หรืออธิกรณสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

นิพฺพานํ ปตฺวา สตุตฺตํ สพฺพทฺกฺขํ วิวิจฺจติ, ตสฺมา นิพฺพานํ วิเวโกติ วุตฺตํ. (สํ.อฏฺ. ๑/๒๐)

ความทุกข์ทั้งมวลของเหล่าสัตว์ ย่อมหลุดพ้นเพราะบรรลุ ถึงพระนิพพาน เพราะเหตุนั้น พระนิพพาน จึงเรียกว่า วิเวกะ

ในที่นี้บทว่า วิเวโก (พระนิพพานอันเป็นแดน/ที่สงบ) ท่านขยายว่า นิพพานํ ฯลฯ โดยใช้ ปตฺวา ศัพท์ขยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นอุปาทานสาธนะหรืออธิกรณสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “สรรพทกฺขํ วิวิจฺจติ เอตฺถ เอตสฺมาติ วา วิเวโก.” (วิ+วิจ+ณ)

วิวิจฺจติ ทฺกฺขํ เอตสฺมาติ วิเวโก. (สํ.ฎี. ๑/๖๕)

หมายเหตุ

พระฎีกาจารย์แสดงบทตั้งดังกล่าวเป็นอุปาทานสาธนะ ส่วนมติที่แสดงว่า เป็นอธิกรณสาธนะได้เป็นมติของพระเมธิยาภิวงศ์ในคัมภีร์สังวัณณานิยามใหม่ที่อาศัยหลักฐานจาก ส.ฎี. ๑/๖๕ ในประโยคต่อมาดังนี้คือ

หุติยวิกปเป ปน สกลวฏฏทุกฺขโต สตุตา นิมุจฺจนฺติ เอตุถ ปมุจฺจนฺติ วิวิจฺจนฺติ จาติ นิโมกฺโข ปโมกฺโข วิเวโก นิพฺพานฺติ อตฺถโเวทิตฺตพฺโพ.

๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นภาวโลปหรือภาวปธาน

๙.๑ ถ้าบทตั้งไม่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์หรือ ภาว-ปัจจัย ส่วนบทขยายประกอบด้วย ภาว ศัพท์หรือ ภาวปัจจัย แสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะ หรือ ภาวปธาน

ตัวอย่างที่ ๑

อถ วา อนวชฺชวจเนน อนวชฺชตฺตํ อห สฺขวิปากวจเนน สฺขวิปากตฺตํ. (มุลฎี. ๑/๓๘)

อีกอย่างหนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ กล่าวความเป็นสภาพไม่มีโทษด้วย

อนวชฺช ศัพท์ และการให้ผลเป็นความสุขด้วย สฺขวิปาก ศัพท์

ในที่นี้ อนวชฺช ศัพท์ ท่านขยายว่า อนวชฺชตฺต, สุขวิปาก ศัพท์ ท่านขยายว่า สุขวิปากตฺต โดยใช้ภาวตฺตทิตฺตปัจจัยขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะโดยวิเคราะห์ว่า “น อวชฺชํ อนวชฺชํ. อนวชฺชสฺส ภาโว อนวชฺชํ. สุขो วิปากโก อสฺสาติ สุขวิปากํ. สุขวิปากสฺส ภาโว สุขวิปากํ. (อุตฺตรโลปสมาส) หรือเป็นภาวปธานที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน

อธิบาย

อนวชฺช ศัพท์ หมายถึง กุศลอันเป็นสิ่งที่ไม่มีโทษ สุขวิปาก ศัพท์ หมายถึง กุศลอันเป็นสิ่งที่ให้ผลเป็นความสุข แต่พระฎีกาจารย์ขยาย อนวชฺช ศัพท์ว่า อนวชฺชตฺต และขยาย สุขวิปาก ศัพท์ว่า สุขวิปากตฺต โดยประกอบด้วย ภาว ปัจจัย (ปัจจัยที่แสดงอรรถภาวะ) จึงสามารถแสดงวิเคราะห์ดังกล่าวได้และยังแสดงความหมายของศัพท์เหล่านั้นว่าหมายถึง สภาวะที่ไม่มีโทษและสภาวะที่ให้ผลเป็นความสุขของกุศลธรรม

วินาปี ภาวาทิชายิโน สทฺเทโน ภาวปฺปชานโน นินฺทเตโส โหตีติ วุตฺตํ “อนฺวชฺชชวจนฺนํ อนวชฺชตฺตํ อาหา”ติ....น อวชฺชํ อนวชฺชํ, อวชฺชปฏิกฺขตายนํ อครหิตสภาโว. สุขो วิปากโก อสฺสาติ สุขวิปากํ, สุขวิปากวิปฺจจนสมตฺตตฺตา. (อนฺุฎฺ. ๑/๓๖)

ตัวอย่างที่ ๒

สีลวนฺตสฺสาติ สีลวนฺตภาวสฺส การณา. (วิสุทฺธิ.ฎฺ. ๑/๑๑๒)

บทว่า สีลวนฺตสฺส คือ เพราะเหตุแห่งความเป็นผู้มีศีล

ในที่นี้บทว่า สีลวนฺตสฺส ท่านขยายว่า สีลวนฺตภาวสฺส การณา โดยใช้ ภาว ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะหรือภาวปธาน

ที่อรรถภาวะเป็นประธานโดยวิเคราะห์ว่า “สีลํ อสฺส อตฺถิติ สีลวนฺโต.”
(สีล+วนฺตฺ) “สีลวนฺตฺสฺส ภาโว สีลวนฺโต.” (อุตฺตรโลปสมาส)

ตัวอย่างที่ ๓

กุกฺสีตวตฺถุนีติ กุกฺสีตสฺส อลลสฺส วตฺถุนิ ปติฏฺฐา, โกสชฺชการณานีติ
อตฺถโถ. (ที.อฎ. ๓/๒๔๓, อง.อฎ. ๓/๒๘๐)

บทว่า กุกฺสีตวตฺถุนิ ความว่า เหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน
หมายความว่าเหตุแห่งความเกียจคร้าน

ในที่นี้บทว่า กุกฺสีตวตฺถุนิ ท่านขยายว่า โกสชฺชการณานิ โดยใช้
ภาวปัจจัย (ณฺย) ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นภาวโลปะหรือภาวปธาน
โดยวิเคราะห์ว่า “กุกฺสีตสฺส ภาโว กุกฺสีโต.” (อุตฺตรโลปสมาส)

วินาปิ हि ภาวโชตนสทฺทํ ภาวตฺถโถ วิญฺญายติ ยถา “ปฏฺฐสฺส
สุกฺกนฺ”ติ ตสฺมา กุกฺสีตภาววตฺถุนีติ อตฺถโถ. เตนาห “โกสชฺชการณานิ” ติ
อตฺถโถติ. (ที.ฎี. ๓/๓๒๙ - ๓๐, อง.ฎี. ๓/๓๒๖)

หมายเหตุ

พึงทราบวิเคราะห์ กุกฺสีต ศัพท์ว่า “กุกฺจินเตนากาเรน สีทตีติ กุกฺสีโต”
(กุกฺ+สีท+อ) หมายถึง บุคคลผู้จมลงด้วยอาการอันน่าเกียจ หรือวิเคราะห์ว่า
“กุกฺจินเตนากาเรน สีทตีติ กุกฺสีโต.” (กุกฺ+สีท+อ) “อณฺเฌปิ สีทาเปตีติ
กุกฺสีโต.” (กุกฺ+สีท+ณฺ+อ) “กุกฺสีโต จ กุกฺสีโต จ กุกฺสีโต” หมายถึงบุคคลผู้จม
ลงเองและยังผู้อื่นให้จมลงด้วยอาการอันน่าเกียจ ในทุติยนัยดังกล่าวมาจาก
กุกฺสีต สองศัพท์เข้าสมาสเป็นทวันทสมาสและลบศัพท์หนึ่งเสียเหมือน
รูปวิเคราะห์ว่า นามณฺจ รูปณฺจ นามรูปณฺจ นามรูปิ.

ตตถ กุสีโตติ วิริเยนาธิคนตพพสฺส อตถสฺส อลามโต
กุจฺฉิตေနากาเรน สีหตีติ กุสีโต. อถ วา สยมฺปิ กุจฺฉิตေနากาเรน สีหตี
อณฺเณปิ สีทาเปตีติ ตํ นิสฺสาย อณฺเณสํ สีหนสฺส สมฺภวโตติ กุสีโต. (นิต.
ชาตุ. ๑๒๙)

ปกิณณกปริจเฉท

๑. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกิริยาวิเสสนะ

ถ้าขยายบทตั้งด้วย ตฺวา ปัจจยันตบท แสดงว่า
บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

ตัวอย่างที่ ๑

กายปฺปจาลกนฺติ กายํ จาเลตฺวา จาเลตฺวา. (กฺษา. ๓๒๕)

บทว่า กายปฺปจาลกํ คือ ยังกายให้โคลงไปมา

ในที่นี้บทว่า กายปฺปจาลกํ (โคลงกาย) ท่านขยายว่า กายํ
จาเลตฺวา จาเลตฺวา โดยใช้ ตฺวา ปัจจยันตบทคือ จาเลตฺวา จาเลตฺวา
ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย

ตฺวา ปัจจยันตบทคือ จาเลตฺวา จาเลตฺวา ขยาย ปจาลก ศัพท์
เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า ตฺวา ปัจจยันตบทตั้งกล่าว
เป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

ตัวอย่างที่ ๒

ปตฺตสณฺณิตี ปตฺเต สณฺณิ กตฺวา. (วิ.อฎ ๒/๔๕๑)

บทว่า ปตตสณฺณิ คือ กระทำความสำคัญในบาตร

ในที่นี้บทว่า ปตตสณฺณิ (สำคัญในบาตร) ท่านขยายว่า ปตเตสณฺณิ กตฺวา โดยใช้ ตฺวา ปัจจัยนตบทคือ กตฺวา ขยาย เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย

ตฺวา ปัจจัยนตบทคือ กตฺวา ขยาย ปตตสณฺณิ ศัพท์เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า ตฺวา ปัจจัยนตบทดังกล่าวเป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

ตัวอย่างที่ ๓

โอกฺขิตตจกฺขุติ เหมจฺจา ชิตตจกฺขุ หุตฺวา. (กฺงฺขา. ๓๒๓)

บทว่า โอกฺขิตตจกฺขุ คือ เป็นผู้มึนัยน์ตาทอดลงในเบื้องล่าง

ในที่นี้บทว่า โอกฺขิตตจกฺขุ ท่านขยายว่า เหมจฺจา ชิตตจกฺขุ หุตฺวา โดยใช้ หุตฺวา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ

อธิบาย

ตฺวา ปัจจัยนตบทคือ หุตฺวา ขยาย โอกฺขิตตจกฺขุ เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกิริยาวิเสสนะ ด้วยเหตุว่า ตฺวา ปัจจัยนตบทดังกล่าวเป็นกิริยาวิเสสนบทที่ขยายกริยาให้ชัดเจน

หมายเหตุ

กิริยาวิเสสนศัพท์เป็นศัพท์ขยายกริยา มักประกอบด้วยหุติยาวิภตติ ในกรณีที่ระบุความเป็นกรรมของกริยาบท (มฺหฺ ฺปจติ = มฺหฺ ฺปจฺน)

กโรติ) ส่วนในกรณีี่ระบุงถึงความเป็นกัตตาของกริยาลงปฐมาวิภัตติเท่านั้น
(มฺหํ ปจติ = มฺหํ ปจัน ภวติ)

กริยาวิเสสนํ กตตุ-
สิทฺธํ หนฺยาเยน ตํ ตสฺมา
“มฺหํ ปจติ” อิจฺจตุร
“สฺหํ สยติ” อิจฺจตุร

กมฺมตฺเถ ติฏฺฐเต ยโต
น ตทตฺถํ วิสฺสุ วิธิ.
“ปจัน ภวติ”ติ จ
“กโรติ สยหนฺ”ติ จ.
(เมท. คาถา ๓๐๓ - ๔)

๒. ลักษณะบทตั้งที่ลงในอรรถ อาจารย์ ฯลฯ

ถ้าขยายบทตั้งด้วยนามศัพท์และกริยาศัพท์
แสดงว่า ลงปัจจัยในอรรถอาจารย์ ฯลฯ

ตัวอย่างที่ ๑

สโฆ ปพฺพตฺมิว อตฺตานมาจฺรติ = ปพฺพตฺตายติ. (รูป. ๕๓๖)

พระสงฆ์ย่อมประพฤติดนเพียงดังภูเข

ในที่นี้บทว่า ปพฺพตฺตายติ ท่านขยายว่า สโฆ ปพฺพตฺมิว อตฺตาน-
มาจฺรติ โดยใช้นามศัพท์คือ ปพฺพต และกริยาศัพท์คือ อจฺรติ ขยาย
เพื่อแสดงว่าลง อาย ปัจจัยในอรรถ อาจารย์

หมายเหตุ

ปพฺพตฺมิว มาจาก ปพฺพโต+อิว อาเทศ โอ เป็น อ ด้วยสูตร

“เอโอนมวณฺเณ.” (โมค. ๑/๓๗) แล้วลง ม อากมเหมือนศัพท์ว่า
“อคฺคฺมกฺขายติ.” (อคฺโค+อกฺขายติ)

ตัวอย่างที่ ๒

อปฺตุตฺ ตฺตฺตฺมิวจรฺติ = ปฺตุตฺตฺยติ. (รูป. ๕๓๗)

ย่อมประพฤติ ซึ่งผู้ไม่ใช่บุตรให้เป็นเพียงตั้งบุตร

ในที่นี้บอกว่า ปฺตุตฺตฺยติ ท่านขยายว่า อปฺตุตฺ ตฺตฺตฺมิวจรฺติ โดย
ใช้นามศัพท์คือ ปฺตุตฺ และกริยาศัพท์คือ อจรฺติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง
อีย ปัจจัยในอรรถ อจรฺติ

หมายเหตุ

ใน “ปพฺพตฺยติ” ปพฺพต ศัพท์เป็นกัตตูปมา (เปรียบเทียบกัตตา
บท) เพราะเปรียบเทียบพระสงฆ์ที่เป็นกัตตาของกริยาความประพฤติว่า
เหมือนนฺภูเขฯ ส่วนใน “ปฺตุตฺตฺยติ” ปฺตุตฺ ศัพท์ เป็นกัมมูปมา (เปรียบ
เทียบกรรมบท) เพราะเปรียบบุคคลผู้ไม่ใช่บุตรที่เป็นของกรรมของกริยา
ความประพฤติว่าประดุจตั้งบุตร

ตัวอย่างที่ ๓

อตฺตโน ปฺตุตฺตฺมิจฺจติ = ปฺตุตฺตฺยติ. (รูป. ๕๓๘)

ย่อมปรารถนาซึ่งบาตรของตน

ในที่นี้บอกว่า ปฺตุตฺตฺยติ ท่านขยายว่า อตฺตโน ปฺตุตฺตฺมิจฺจติ โดยใช้
นามศัพท์คือ ปฺตุตฺ และกริยาศัพท์คือ อิจฺจติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง อีย
ปัจจัยในอรรถ อิจฺจติ

ตัวอย่างที่ ๔

ทพฺพหํ กโรติ = ทพฺพหฺยติ. (รูป. ๕๓๙)

ย่อมกระทำให้มัน

ในที่นี้บทว่า ทพฺพหฺยติ ท่านขยายว่า ทพฺพหํ กโรติ โดยใช้นามศัพท์ คือ ทพฺพห และกริยาศัพท์คือ กโรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง ฌย ปัจจัยในอรรถ กโรติ

ตัวอย่างที่ ๕

กุกฺกุกฺจายนฺโตติ กุกฺกุกฺจํ กโรนฺโต. (วิ.อฎ. ๒/๓๔๓)

ในที่นี้บทว่า กุกฺกุกฺจายนฺโต ท่านขยายว่า กุกฺกุกฺจํ กโรนฺโต โดยใช้นามศัพท์คือ กุกฺกุกฺจ และกริยาศัพท์คือ กโรติ ขยาย เพื่อแสดงว่าลง าย ปัจจัยในอรรถ กโรติ

๓. ลักษณะบทตั้งที่เป็นกัตตุสาธนะ

ถ้าบทตั้งเป็นอันตปัจจยันตบท ส่วนบทขยายเป็น
มานปัจจยันตบทอันเป็นกัตตุรูป แสดงว่าบทตั้ง
เป็นกัตตุสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ภณฺนตฺสฺส โหตีติ ภณฺมานฺสฺส โหติ. (วิ.อฎ. ๑/๕๓๙)

ปาฐะว่า ภณฺนตฺสฺส โหติ ความว่า (ความคิด) ย่อมมีแก่ผู้กล่าวอยู่

ในที่นี้บอกว่า ภาณนุตสฺส ท่านขยายว่า ภาณมานสฺส โดยใช้มาน ปัจจัยันตบทยายเพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะ โดยวิเคราะห์ว่า “ภาณตีติ ภาณนุโต, ปุคฺคโล.” (ภาณ+อ+อนุต)

อธิบาย

อนุต ปัจจัยลงในอรรถคือกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยลงในอรรถ กัตตุ/กัมม/ ภาวสาธนะ การเปลี่ยนจาก อนุต ปัจจัยเป็น มาน ปัจจัย ในบทขยาย เป็นการแสดงว่า อนุต ปัจจัยในที่นี้ลงในอรรถคือ กัตตุสาธนะ ไม่ใช่ อนุต ปัจจัยที่แปลงมาจาก มาน ปัจจัยอันลงในอรรถกัมมสาธนะ

ตัวอย่างที่ ๒

รฺุทฺทฺตานนฺตฺติ กนฺทิตฺวา โรทฺมานานฺ. (ที.อฎ. ๑/๒๕๕)

บทว่า รฺุทฺทฺตานนฺ คือ คร่ำครวญแล้วร้องให้อยู่

ในที่นี้บอกว่า รฺุทฺทฺตานนฺ ท่านขยายว่า กนฺทิตฺวา โรทฺมานานฺ โดยใช้ มานปัจจัยันตบทยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า “รฺุทฺตีติ โรทฺนุโต.” (รฺุท+อ+อนุต)

๔. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอันตปัจจัยันตบท

ถ้าบทตั้งเป็นอันตปัจจัยันตบท ส่วนบทขยายเป็น มานปัจจัยันตบทอันเป็นกัมมรูป แสดงการ อาเทศ มาน ปัจจัยเป็น อนุต ปัจจัยในบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

อสมนุภาสนุตสฺสาติ อสมนุภาสียมานสฺส อปฺปฏิสชฺชนุตสฺสาปิ
 สัมมาทิสฺเสเสน อนาปตฺติ. (วิ.อฎ. ๒/๑๑๑)

บทว่า อสมนุภาสนุตสฺส ความว่า แม้พระภิกษุผู้ถูกกล่าวด้วย
 ญัตติกรรมวาจา ไม่สละความเห็นนั้น ไม่ต้องอาบัติสัมมาทิสฺเส

ในที่นี้บทว่า อสมนุภาสนุตสฺส (ผู้ถูกกล่าวด้วยญัตติกรรมวาจา)
 ท่านขยายว่า อสมนุภาสียมานสฺส โดยใช้ มานปัจจยันตบทขยาย เพื่อ
 แสดงว่าบทตั้งมีการอาเทศ มาน ปัจจยเป็น อนุต ปัจจย

อธิบาย

อันตปัจจยันตบท (บทที่มีอันตปัจจยเป็นที่สุด) คือ อสมนุภาสนุตสฺส
 ท่านขยายว่า อสมนุภาสียมานสฺส โดยใช้ มาน ปัจจยที่เป็นกัมมรูปขยาย
 เพื่อแสดงว่า อนุต ปัจจยในบทตั้งอาเทศมาจาก มาน ปัจจยที่ลงในอรรถ
 กัมมสาธนะ ด้วยเหตุว่า อนุต ปัจจยไม่สามารถลงในอรรถกรรมได้ มาน
 ปัจจยเท่านั้นลงในอรรถดังกล่าว จึงต้องลง มาน ปัจจยหลัง สัมมาทิสฺ
 อนุ บทหน้า ภาส ธาตุ ย ปัจจย แล้วอาเทศ มาน ปัจจยเป็น อนุต
 ปัจจย หลังจากนั้นลบ ย ปัจจย ตามรูปวิเคราะห์ว่า “สมนุภาสียเตติ
 สมนุภาสนุโต. น สมนุภาสนุโต อสมนุภาสนุโต.”

ตเมว มานปัจจโย “อตฺตโนปทานิ ภาเว กมฺมณี” ติ ภาวกมฺเมสุปิ
 โหติ. ตสฺส จ “อตฺตโนปทานิ ปรสฺสพทตฺตฺน”ติ กฺวจิ อนุตปัจจยาเทโส
 จ. (รูป.๖๔๖)

๕. ลักษณะบทตั้งเป็นมานปัจจยันทบท

ถ้าบทตั้งเป็นมานปัจจยันทบท ส่วนบทขยาย
เป็นอันทปัจจยันทบท แสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุ-
สาธนะ

ตัวอย่างที่ ๑

ชิตฺตุจฺจมาโนติ อสุจฺจํ วิย ชิตฺตุจฺจนฺโต. (วิ.อฎ. ๑/๒๖๓)

บทว่า ชิตฺตุจฺจมาโน คือ รั้งเกียจอยู่ ราวกะว่าสิ่งสกปรก

ในที่นี้บทว่า ชิตฺตุจฺจมาโน ท่านขยายว่า ชิตฺตุจฺจนฺโต โดยใช้อันท
ปัจจยันทบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“ชิตฺตุจฺจตีติ ชิตฺตุจฺจมาโน.” (คฺป+จ+มาน)

ตัวอย่างที่ ๒

เสลฺลํ ยาจมาโน มณฺเฑ ยาจนฺโตติ อตฺถโก. (วิ.อฎ. ๒/๕๙)

ขอยู่ซึ่งหิน (แก้วมณี) ความว่า ขอยู่ซึ่งแก้วมณี

ในที่นี้บทว่า ยาจมาโน ท่านขยายว่า ยาจนฺโต โดยใช้อันท
ปัจจยันทบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็นกัตตุสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า
“ยาจตีติ ยาจมาโน.” (ยาจ+อ+มาน)

๖. ลักษณะบทตั้งที่เป็นอิตถัมภูตตะ

ถ้าบทตั้งเป็นตติยันตบท ส่วนบทขยายเป็น ตวา-
ปัจจันตบท แสดงว่าบทตั้งเป็นอิตถัมภูตลักษณะ

ตัวอย่างที่ ๑

ปุโฏเสนาติ ปุโฏสฺ ปาถะยฺยํ คเหตฺวา. (ที.อฎ. ๑/๒๕๙)

บทว่า ปุโฏเสน คือ ถือเอาเสบียง

ในที่นี้ตติยันตบท คือ ปุโฏเสน (มีเสบียง) ท่านขยายว่า ปุโฏสฺ
ปาถะยฺยํ คเหตฺวา โดยใช้ ตวา ปัจจันตบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทตั้งเป็น
อิตถัมภูตลักษณะ (เครื่องหมายของบุคคลผู้ถึงอาการอย่างนี้)

อธิบาย

คันถรจนจารย์มักขยายตติยันตบทโดยใช้ ตวา ปัจจันตบทขยาย
บางแห่งประกอบด้วยตติยันตบทและ ตวาปัจจันตบทตั้งอุทาหรณ์ ที่แสดง
ไว้ แต่ในบางแห่งได้ขยายด้วยพหูพหีหิสมาสและ ตวาปัจจันตบท เพื่อ
แสดงความเป็นอิตถัมภูตลักษณะของบทตั้ง เช่น “ภินฺนเนน สีเสนาติ ภินฺนสีสา
หุตฺวา” ดังนั้น จึงมักแปลอิตถัมภูตลักษณะว่า “มี” หนึ่ง ยังสามารถ
แปลบทดังกล่าวว่า “ด้วย” พร้อมกับโยค “อุปฺลภฺชิต” ศัพท์ (กำหนด)
เข้ามาแปลพร้อมกับบทนั้น เช่น “ติทฺถนฺทเกน ปริพฺพาชกมฺหุทฺทชฺชิ”
“เห็นปริพพาชก มีไม้เท้าสามง่าม” หรือ “เห็นปริพพาชกผู้อันท่านกำหนด
ด้วยไม้เท้าสามง่าม”

สา ภินฺนเนน สีเสน ปคฺขรฺนฺเตน โลหิตฺเตน ปฏฺวิสุสฺสกาณํ อฺชฺฉมาเปสิ.

อุณปณฺจพฺนุชเนน ปตฺเตน อณฺเณ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย. ตตฺถ ภินฺเนน
สีเสนาติ ภินฺนสีสา หุตฺวา. เอส นโย อิตฺตฺราปิ. (นีติ. สุตต. ๕๙๘)

ติทณฺทเกน ปริพฺพาชกมทกฺขีติ ติทณฺทเกน อุปลกฺขิตํ ปริพฺพาชก-
มทกฺขีติ อตฺถเ. เอวํ เสตจฺจตฺเตน ราชานมทกฺขีติ เอตฺถาปิ. (นีติ.
สุตต. ๕๙๘)

๗. ลักษณะบทตั้งที่ลงวิภัตตินามในอรรถเหตุ

ถ้าบทตั้งเป็นนามบท ส่วนบทขยายประกอบด้วย
เหตุบท แสดงว่าบทตั้งลงวิภัตตินามในอรรถเหตุ

ตัวอย่างที่ ๑

มณฺทเน อคฺคตํ คโต. (ที.อฎ. ๑/๕๕)

ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้เลิศเพราะการประดับ

มณฺทเนติ มณฺทนเหตุ. (ที.ฎี. ๑/๗๖, สี.นวฎี. ๑/๒๘๒)

บทว่า มณฺทเน คือ เพราะเหตุคือการประดับ

ในที่นี้บทว่า มณฺทเน ท่านขยายว่า มณฺทนเหตุ โดยใช้ เหตุ
ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า สมี่ วิภัตติใน มณฺทเน ลงในอรรถเหตุ

ตัวอย่างที่ ๒

สทฺโธ สทฺธาย....วิตฺตานิ ลภติ. (สํ.อฎ. ๑/๙๕)

ผู้มีศรัทธา ย่อมได้ทรัพย์....เพราะศรัทธา

สทุธายาติ สทุธาเหตุ. (ส.ฎี. ๑/๑๔๔)

บทว่า สทุธาย คือ เพราะเหตุคือศรัทธา

ในที่นี้บทว่า สทุธาย ท่านขยายว่า สทุธาเหตุ โดยใช้ เหตุศัพท์ ขยายเพื่อแสดงว่า สุมา วิภัตติใน สทุธาย ลงในอรรถเหตุ หาใช้ลง ในอรรถอุปาทานไม่

๘. ลักษณะการแสดงขยายไวพจน์ของบทตั้ง

ถ้าบทขยายมีเนื้อความเหมือนบทตั้ง แสดงการ
ขยายไวพจน์ของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

ตุมุหฺเวยสฺส เตน อนฺตฺราโย. (ที. ๑/๓)

อันตราย ฟังมีแก่เธอทั้งหลายนั้นเทียว เพราะเหตุนี้

ตุมุหฺเวยสฺส เตน อนฺตฺราโยติ ตุมุหํเวย ปจฺมชฺฌานาทีนํ
อนฺตฺราโย ภาเวยฺย. (ที.อฎ. ๑/๕๑)

ปาฐะว่า ตุมุหฺเวยสฺส เตน อนฺตฺราโย ความว่า อันตรายแห่ง
ปฐมฌาน เป็นต้น ฟังมีแก่เธอทั้งหลายนั้นเทียว

ในที่นี้บทว่า ตุมุหฺ ท่านขยายว่า ตุมุหํ โดยใช้ศัพท์ที่มีเนื้อความ
เหมือนกันขยาย เพื่อแสดงว่า ตุมุหฺ ศัพท์เป็นไวพจน์ของ ตุมุหํ ศัพท์
อันประกอบด้วย น วิภัตติ

๙. ลักษณะบทตั้งที่เป็นการแสดงวิภัตติที่แท้จริง
ของบทตั้ง

ถ้าบทตั้งไม่ปรากฏรูปวิภัตติอย่างชัดเจน ส่วนบท
ขยายแสดงให้ปรากฏชัด เป็นการแสดงวิภัตติ
ที่แท้จริงของบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

ตุมุหฺเวยสฺส เตน อนฺตฺราโยติ ตุมฺหากเวย ปจฺมชฺฌานาทีนํ
อนฺตฺราโย ภเวยฺย. (ที.อฎ. ๑/๕๑)

ในที่นี้บทว่า ตุมุหฺ ที่ไม่ปรากฏรูปวิภัตติอย่างชัดเจน ท่านขยายว่า
ตุมุหากํ ที่ประกอบด้วย นํ วิภัตติอันปรากฏชัด เพื่อแสดงวิภัตติใน ตุมุหฺ
บทว่า อํ ในบทนั้น อาเทศมาจาก นํ วิภัตติ ไม่ใช่อาเทศมาจาก ส
วิภัตติ

หมายเหตุ

ตุมุหฺ ศัพท์มาจาก ตุมุห ศัพท์ และ ส (เอกพจน์) หรือ นํ วิภัตติ
(พหูพจน์) ในที่นี้เมื่อประสงค์จะแสดงว่า ตุมุหฺ ศัพท์เป็นพหูพจน์ โดย
อาเทศ นํ เป็น อํ (ตุมุหฺมเหหิ นมากํ. กส. ๑๖๑) ไม่ใช่อาเทศ ส เป็น
อํ (สสุสฺ. กส. ๑๖๓) จึงขยายว่า ตุมุหากํ

๑๐. ลักษณะที่เป็นการขยายเนื้อความของปัจจัย

ถ้าขยายบทตั้งโดยเปลี่ยนปัจจัย แสดงการขยาย
เนื้อความของปัจจัย

ตัวอย่างที่ ๑

รูปีติ รูปวา. (ที.อฎ. ๑/๑๐๙)

บทว่า รูปี คือ ผู้มีรูป

ในที่นี้บทว่า รูปี ท่านขยายว่า รูปวา โดยเปลี่ยน อี ปัจจัยเป็น
วนตุปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ อี ปัจจัยใน รูปี ว่าลงในอรรถ
อัสสัถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “รูปี อสฺส อตุถิตี รูปี, อตุตทา.” (รูป+อี)

รูปชฎมานํ รูปี. ตทสฺสตุถิตี รูปี. (ที.อฎ. ๒/๑๐๓, ม.อฎ. ๒/๑๘๗,
อง.อฎ. ๑/๔๖๘, อง.อฎ. ๓/๒๗๒)

ตัวอย่างที่ ๒

โกมุทียาติ กุมุทวติยา. (ที.อฎ. ๑/๑๒๗)

บทว่า โกมุทียา คือ มีดอกโกมุท

ในที่นี้บทว่า โกมุทียา ท่านขยายว่า กุมุทวติยา โดยเปลี่ยนจาก
อี ปัจจัยเป็น วนตุ ปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ อี ปัจจัยใน โกมุทียา
ว่าลงในอรรถอัสสัถิตัทธิตโดยวิเคราะห์ว่า “กุมุทํ อสฺส อตุถิตี โกมุที,
รตุติ.” (กุมุท+ณ)

ตัวอย่างที่ ๓

ยโตติ ยทา. (ที.อฎ. ๑/๑๑๖)

บทว่า ยโต ความว่า ในกาลใด

ในที่นี้บทว่า ยโต ท่านขยายว่า ยทา โดยเปลี่ยนจาก โต ปัจจัย เป็น ทา ปัจจัย เพื่อแสดงเนื้อความของ โต ปัจจัยใน ยโต ว่าลงใน อรรถกาลสัตตมีหาใช่ลงในอรรถบัญญัติไม่

โตสทโทปี ทาสทโท วย กาลตโต โหตีติ อาห “ยโตติ ยทา”
ติ. (ส.ฎ. ๑/๑๘๓)

๑๑. ลักษณะ อตุถาย บท ขยายอรรถตัทธ-
สัมปทาน ของจตุตถีวิภัตติในบทตั้ง

ตัวอย่างที่ ๑

ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติฅาณายาติ....ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติมุหิ

ยํ ฅาณํ, ตทตฺถาย. (วิ.อฎ. ๑/๑๕๖)

บทว่า ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติฅาณาย คือ....ฅาณใดในการระลึก
ชาติก่อน, เพื่อประโยชน์แก่ฅาณนั้น

ในที่นี้บทว่า ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติฅาณาย ท่านขยายว่า ปุพฺพเพ-
นิวาसानุสฺสติมุหิ ยํ ฅาณํ, ตทตฺถาย โดยใช้ อตุถาย ศัพท์ขยาย เพื่อ
แสดงว่า ส วิภัตติ ใน ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติฅาณาย บทลงในอรรถตัทธ
สัมปทาน

ตัวอย่างที่ ๒

อาสวาน์ ขยฌาณายาติ อาสวาน์ ขยฌาณนิพฺพตฺตณฺตถาย. (ที.อฎ. ๑/๒๐๑)

ปาฐะว่า อาสวาน์ ขยฌาณาย คือ เพื่อประโยชน์แก่การยังญาณอันเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายให้เกิดขึ้น

ในที่นี้บทว่า ขยฌาณาย ท่านขยายว่า ขยฌาณนิพฺพตฺตณฺตถาย โดยใช้ อตฺถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภัตติใน ขยฌาณาย บทลงในอรรถดัดถสัมปทาน

“อาสวาน์ ขยฌาณายา”ติ อิหิ กิริยาปโยชนญฺเต ตทตฺถสมฺปทานวจนฺ. ตสฺมา อสตีปิ ปโยชนวาจเก ปโยชนวเสเนว อตฺถโเวทิตฺพุโพิติ อาห “ขยฌาณนิพฺพตฺตณฺตถายา” ติ. (สี.นวมฺ. ๒/๑๙๓)

ตัวอย่างที่ ๓

อุปสมายาติ กิเลสฺอุปสมตฺถาย. (ส.อฎ. ๓/๗๙)

บทว่า อุปสมาย คือ เพื่อประโยชน์แก่ความสงบแห่งกิเลส

ในที่นี้บทว่า อุปสมาย ท่านขยายว่า กิเลสฺอุปสมตฺถาย โดยใช้ อตฺถาย ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า ส วิภัตติใน อุปสมาย บทลงในอรรถดัดถสัมปทาน

อุปสมายาติ กิเลสฺอุปสโม อธิปฺเปโต. ตทตฺถสมฺปทานวจนฺติ อาห “กิเลสฺอุปสมตฺถายา”ติ. (สี.นวมฺ. ๒/๑๙๓)

ตทตฺถสัมปทาน หมายถึง จุดตถวิภัตติที่เป็นประโยชน์แก่กิริยา

นั่นๆ เชน วฬนโย สัวรตฤาย การฝฬกกายวาทาเพฬอประกอชนัแก่การสัารวม
 ในที่นัการสัารวมเพฬอประกอชนัแก่การฝฬกกายวาทา จฬงเพฬนตทัตถสััมปทาน
 ในฐานะที่เพฬนตทัตถสััมปทาน ตัองอาทอส ส วฬกัตติเพฬน อาย อยัางแน่นอน
 ดัวยสัุตร “ตทตฤ.” (มอค. ๒/๒๕)

๑๒. ลักษณะของ อธवलจัน/นามั/วจุจติ ศัพท ขยาย
 อภฬเชยยัตถะ (ตัว, องคัรธรรม) ของบทตั้ง

ตัวอยัางที่ ๑

อาหนตฬ จฬตนุตฬ อาฆมาโต. โกอปสเสตตั ธवलจัน. (ทฬ.อฎ. ๑/๕๑)

สภากษรรวมดฬยอม่กรทบทกรทังซัั้งจฬต เพราะเหตุณัั้น สภากษรรวม
 นั้น ซัอว่า อาฆมาตะ ซัอว่า อาฆมาตะณัั้น เพฬนซัอของคววมกอรร

ในทฬนัี ธवलจัน ศัพท ขยายองคัรธรรมของบทตั้งค็อ อาฆมาโต
 ดฬยแสดงว่า อาฆมาต ศัพท หมายถึงคววมกอรร หาซั้หมายถึงสภากษรรวม
 อื่นไม

ตัวอยัางที่ ๒

อาหนนุทนุตฬ อเอตนาตฬ อาหนนุโท. ปฬตฬยา เอตตั ธवलจัน (ทฬ.อฎ. ๑/๕๑)

ชนทังหลาย ยอม่ยฬนดฬดัวยสภากษรรวมณัั้น เพราะเหตุณัั้น สภากษรรวม
 นั้น ซัอว่า อาหนันทะ ซัอว่า อาหนันทะณัั้น เพฬนซัอของปฬตฬ

ในทฬนัี ธवलจัน ศัพท ขยายองคัรธรรมของบทตั้งค็อ อาหนนุโท ดฬย
 แสดงว่า อาหนนุท ศัพท หมายถึง ปฬตฬ หาซั้หมายถึงสภากษรรวมอื่นไม

ตัวอย่างที่ ๓

อปฺปมตฺตกํ โข ปเนตฺ....สีลมตฺตกํ. (ที. ๑/๔)

ศีลนี้ เป็นศีลเล็กน้อย เป็นสักแต่ว่าศีล

อปฺปมตฺตกนฺตฺติ ปรีตฺตสฺส นามํ. (ที.อฎ. ๑/๕๔)

คำว่า อปฺปมตฺตกํ เป็นชื่อของศีลเล็กน้อย

ในที่นี้ นามํ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมบทตั้งคือ อปฺปมตฺตกํ โดยแสดงว่า อปฺปมตฺตก ศัพท์ หมายถึง ศีลอันเล็กน้อย หาใช่หมายถึงสิ่งอื่นไม่

ตัวอย่างที่ ๔

อํยํ สํขิยธมฺโม อุกฺกปาที. (ที. ๑/๒)

สภาพแห่งถ้อยคำนี้ ได้เกิดขึ้นแล้ว

สํขิยธมฺโมติ สํขิยา วุจฺจติ กถา, กถาธมฺโมติ อตฺตโถ. (ที.อฎ. ๑/๔๓)

บทว่า สํขิยธมฺโม ความว่า ถ้อยคำ อันท่านเรียกว่า สํขิยา หมายถึง ความว่า สภาพแห่งถ้อยคำ

ในที่นี้ วุจฺจติ ศัพท์ ขยายองค์ธรรมของบทตั้งคือ สํขิยา โดยแสดงว่า สํขิยา ศัพท์ หมายถึง ถ้อยคำ หาใช่หมายถึงสิ่งอื่นไม่

อธิบาย สํขิยา ศัพท์ มาจาก ส+ขา+ณฺย “สมฺมา ขายเตติ สํขิยา.” (สี.ภาสา. ๑/๒๑๕) หมายถึง ถ้อยคำที่ควรกล่าวด้วยดี ธรรม ศัพท์กล่าวอรรถคือสภาพ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงขยายว่า “สํขิยธมฺโมติ....อตฺตโถ.”

๑๓. ลักษณะ ยถา เอว คัพท ขยายบทตั้งว่าลงวิภัตติ
ในอรรถกิริยาวิเสสณะ

ตัวอย่างที่ ๑

สพฺพสนฺธุรี อาวสธาคารํ สนฺธุริตฺวา. (ที. ๒/๗๗)

ปูลาดแล้วซึ่งบ้านพักโดยที่ทั้งหมดปูลาดไว้

สพฺพสนฺธุรินฺทุติ ยถา สนฺธุตํ โหติ, เอวํ สนฺธุรี. (ที.อฎ. ๒/๑๓๙)

บทว่า สพฺพสนฺธุรี ความว่า บ้านพักทั้งหมดอันบุคคล

ปูลาดไว้โดยประการใด ปูลาดไว้โดยประการนั้น

ในที่นี้บทว่า สพฺพสนฺธุรี ท่านขยายว่า ยถา สพฺพํ สนฺธุตํ โหติ,
เอวํ สนฺธุรี โดยใช้ ยถา เอวํ คัพทขยาย เพื่อแสดง อํ วิภัตติในบท
ตั้งว่าลงในอรรถกิริยาวิเสสณะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

๑๔. ลักษณะของ ยถา ตถา คัพท ขยายบทตั้งว่าลง
วิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสณะ

ตัวอย่างที่ ๑

เอกมฺนฺตํ นิสีทึ. (วิ. ๑/๒, ม. ๑/๒๒, อ. ๑/๖๑)

นั่งแล้วโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

เอกมฺนฺตํ อฎฺฐาสึ. (ส. ๑/๑)

ได้ยื่นแล้วโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

เอกมณฑล ภาวนปุสกนิตุเทโส “วิสมัง จนุทิมสุริยา ปวตตุนตี” ตี-
อาทีสุ วีย. ตสฺมา ยถา นิสินฺโน เอกมณฑฺ ติสินฺโน โหติ, ตถา นิสิตฺติ
เอวเมตถ อตฺถิ เวทิตพฺโพ. (วิ.อฎ. ๑/๑๒๒, ม.อฎ. ๑/๑๒๐, อ.อฎ. ๒/๑๕)

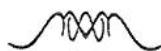
ศัพท์ว่า เอกมณฑฺ เป็นศัพท์แสดงโดยความเป็นกิริยาวิเศษณ์เหมือน
ในคำว่า “วิสมัง จนุทิมสุริยา ปวตตุนตี” (ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจร
ไปต่างกัน) ดังนั้น ฟังทราบเนื้อความในบทนี้ว่า นั่งแล้วโดย
ประการใด นับว่านั่งโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง นั่งแล้วโดยประการนั้น

ในที่นี้บทว่า เอกมณฑฺ ท่านขยายว่า ยถา นิสินฺโน เอกมณฑฺ
นิสินฺโน โหติ ฯลฯ โดยใช้ ยถา ตถา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า อํ
วิภัตติในบทตั้งลงในอรรถกิริยาวิเสสนะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

ยถา จิตา เอกมณฑฺ จิตา โหติ, ตถา อฎฺจาสิตี เอวเมตถ อตฺถิ
ทฎฺจพฺโพ. (ส.อฎ. ๑/๑๕)

ฟังทราบเนื้อความในบทนี้ว่า ยื่นแล้วโดยประการใด นับว่า
ยื่นโดยที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ยื่นแล้วโดยประการนั้น

ในที่นี้บทว่า เอกมณฑฺ ท่านขยายว่า ยถา จิตา เอกมณฑฺ จิตา
โหติ ฯลฯ โดยใช้ ยถา ตถา ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า อํ วิภัตติในบทตั้ง
ลงในอรรถกิริยาวิเสสนะ หาใช่ลงในอรรถกรรมไม่

บรรณานุกรม

Bode, M.H. *The Pali literature of Burma*, Rangoon : Burma Research Society, 1965.

Davids, Rhys T.W. and Stede, William. *Pali English Dictionary*. London : The Pali Text Society, 1985.

Norman, K.R. *Pali Literature*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1983.

กัจจายนมหาเถรเณ. *กัจจายนพุยาकरण*. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

พระชนกาทิววงศ์. *กัจจายนภาสาฎีกา*. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรรมการศาสนา, ๒๕๒๘.

พระญาณวระ. *ปทวิจารณ์*. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๒๔.

พระธัมมกิตติ. “พาลาวตาโร” ในปทสาธนะ, ปทสาธนฎีกา, สัมพันธจินตา, สัมพันธจินตาฎีกา, พาลาวตาร, พาลาวตารฎีกา, พาลาวตารนิสสยะ ๗ คัมภีร์ น. ๑-๔๔๓. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี. ๒๕๑๐.

พระพุทธรูปปิยะ, *ปัชชมธุ*. เมะล่ำโย : โรงพิมพ์เมียนมาไต, ๒๔๙๓.

พระวิจารณ์. *วิสุทธารามปทวิจารณ์คณฐิ*. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์มหินทะ, ๒๔๗๔.

ศรีดารานาถภฏฐาจารย์เขณ. ศพทสโตมหานิธิะ. พาราณสี : โรง
พิมพ์เจ้าข้มภา, 1967.

ศรีมทวามน-ชยาทิตยวิริจิตา. กาศิกา. พาราณสี : โรงพิมพ์ดารา,
1985.

ศรีศรววมเทวปรุณีตม. กาดนุตร-วยากรณม. นิวเดลฮี : โรงพิมพ์
ซีลัมเปอร์, 1987.

อคควัสาจริเขน. สัททนีตปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิ
ภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๑ - ๒๕๒๓.

อริยวัสธมมเสนาปตินามเกน มหาเถรวเรน. มณีสารมณชุสาฎิิกา.
อย่างกั้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๐๗.

อุ หุตเสง. ปทตถมณชุสา. อย่างกั้ง : โรงพิมพ์ปิ่นยามันจี้โยง, ๒๕๐๓.

....หลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่โบราณจารย์เหล่านั้นบัญญัติ
ขึ้น ส่วนมากมักหาหลักฐานจากอรรถกถาที่ขยาย
พระบาลีและฎีกาที่ขยายอรรถกถา ส่วนบางฐานะ
ที่พระอรรถกถาจารย์หรือพระฎีกาจารย์ไม่ได้ขยาย
ไว้โดยตรงเพราะง่ายต่อความเข้าใจ ท่านเหล่านั้น
ได้อาศัยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์บาลี/สันสกฤตเป็น
เครื่องตัดสิน เพราะเหตุนี้ หลักเกณฑ์ดังกล่าว แม้
เป็นอัตโนมัติยธิบายของผู้เขียนก็ตาม แต่เป็นสิ่งที่
บัณฑิตรุ่นหลังยอมรับ เพราะคล้อยตามกฎไวยากรณ์

ISBN 974-575-779-9